T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

YAKINÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA RUS ORDUSU'NUN KARS'I ELE GEÇİRME SÜRECİ

ASYA SETİNAY KARAGÜL

2501181042

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA TANRIVERDİ

İSTANBUL – 2020

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA RUS ORDUSU'NUN KARS'I ELE GEÇİRME SÜRECİ

ASYA SETİNAY KARAGÜL

ÖZ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı; asker mevcudu, gelişmiş teknolojinin kullanılması, savunma sistemlerindeki değişimin uygulanması bakımında 19'uncu yüzyılın en önemli savaşlarından biridir. 1877-1878 Savaşı, yerel ölçekte gerçekleştiyse de küresel sonuçlar meydana getirerek uluslararası siyasette önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Söz konusu savaşta Kafkas Cephesi'nde gerçekleşen muharebelerde Osmanlı Devleti ve Rusya'nın stratejisinin temel odak noktasını Erzurum ve Kars kaleleri oluşturmuştur. Erzurum ve Anadolu'nun kalkanı olarak kabul edilen Kars Kalesi, Kafkasya operasyonlarında kritik öneme sahiptir. 1877-1878 Savaşı Kafkas Cephesi'ndeki en donanımlı kalelerden biri olan Kars Kalesinin düşüşü Osmanlı Devleti ve Rusya'nın Kafkasya politikalarını derinden etkilemiştir.

Bu çalışmada 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars Kalesinin düşüşü konu edinilmiştir. Kars Kalesinin düşüşü askeri ve idari anlamda incelenerek bu kaybın kamuoyu yansımaları, Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarındaki yeri ve savaş sonrasında gerçekleşen göçlerdeki rolü ele alınmıştır. Çalışmada, gelişen askeri teknolojiler ışığında modernleştirilen Kars Kalesinin mevcut donanımı, mühimmat ve asker miktarı göz önüne alınarak işgalin nedenleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kars, Osmanlı Devleti, Rusya, 93 Harbi, Kafkasya, Ayastefanos, Berlin

ABSTRACT

THE PROCESS OF CAPTURİNG KARS BY THE RUSSİAN ARMY İN THE OTTOMAN-RUSSİAN WAR OF 1877-1878

ASYA SETINAY KARAGUL

The 1877-1878 Ottoman-Russian War; is one of the most important wars of the 19th century in terms of military availability, usage of advanced technology, and implementation of the change in defense systems. Although the War of 1877-1878 took place on a local scale, it constituted an important turning point in international politics by creating global consequences. In the battles that took place in the Caucasus Front in the mentioned war, the main focus of the strategy of the Ottoman State and Russia was the Erzurum and Kars castles. Considered as the shield of Erzurum and Anatolia, Kars Castle is of critical importance in Caucasian operations. The fall of Kars Castle, one of the most equipped castles in the Caucasus Front during the 1877-1878 War, deeply affected the Caucasus policies of the Ottoman Empire and Russia.

In this thesis, the fall of Kars Castle in the 1877-1878 Ottoman-Russian War is discussed. The fall of Kars Castle was examined in military and administrative terms, public reflections of this loss, its place in the Ayastefanos and Berlin treaties and its role in the post-war migrations were discussed. In the thesis, the reasons for the invasion were determined by considering the existing equipment, ammunition and the amount of soldiers of the Kars Castle, which was modernized in the light of developing military technologies.

Keywords: Kars, Ottoman Empire, Russia, 93 War, Caucasus, Ayastefanos, Berlin

ÖNSÖZ

Çalışmamız, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kafkas Cephesi'nde gerçekleşen, savaş şartlarında ve sonrasındaki süreçte kritik bir yer tutan Kars'ın düşüşünü; askeri, idari ve sosyolojik kapsamda incelemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda öncelikli olarak 1877-1878 Savaşı başlangıcında orduların mevcutları, askeri teknik özellikleri, teçhizat ve mühimmat miktarları ve seferberlik planları ele alındı. İki devletin de Kafkas Cephesi'ndeki stratejilerinde temel noktayı Erzurum ve Kars'ın oluşturması sebebiyle Kars Kalesinin savaşa hazırlık süreci ele alınarak; Erzurum ve Anadolu'nun kalkanı hükmü gören bu müstahkem mevkiin savunma istihkamlarının geliştirilmesi, asker, top ve mühimmat miktarı kapsamında savunma stratejisindeki yeri ve bölgenin iki devlet açısından da jeopolitik, jeostratejik ve jeokültürel öneminin tespit edilmesi amaçlandı. Çalışmamızda Kafkas Cephesi'nde orduların hareketleri ve gerçekleşen muharebeler incelenerek, savaşın genel kapsamı ve Kars'ın düşüşüne giden süreçte Türk ve Rus kuvvetlerinin kazanım ve kayıpları ele alındı.

1877-1878 Savaşı'nın dünya askeri tarihindeki önemli yeri ve askeri devrimin getirdiği bir takım değişimlerin ordulara entegre edilişi ve tecrübesi kapsamında çalışmamızda, Kars'ın düşüşünün sebepleri çok yönlü olarak ele alınmaya çalışıldı. Kars'ın düşüşü ile birlikte yerel ölçekte gerçekleşen bir muharebenin uluslararası kamuoyuna sirayet etmesi ile küresel ölçekte sonuç ve yorum ortaya çıkarması sebebiyle, dönemin gazeteleri incelenerek yerli ve yabancı basında oluşturduğu kamuoyunun tespit edilmesi amaçlandı. Kafkas Cephesi'ndeki savaşa yön veren komutanların incelenmesi ile birlikte komuta kademesindeki görevlilerin karakteristik özellikleri ve askeri tecrübelerinin savaşa olan etkisi de ele alındı. Savaş sonrasında diplomatik sahada Kafkas Cephesi'ndeki kayıp ve kazanımların resmileştirilmesi sürecinde Kars'ın antlaşmalarda ve devletlerarası tartışmalarda tuttuğu yer tespit edilerek bu kapsamda Kars'ın ilerleyen safhalarda taşıyacağı bölgesel önem değerlendirildi. Bölgenin ve tarihin ayrılmaz bir parçası olan ve sosyolojik bağlamda kritik sonuçlar doğuran göç olgusunun, 1877-1878 Savaşı ile birlikte tekrar gündeme gelmesi, Kars'ın düşüşü ile birlikte başlayan iki taraflı göç hareketlerinin idari olarak yürütülmesi ve iskan faaliyetleri de bu kapsamda ele alındı.

Bu çalışmada kullanılan belgeler genel itibariyle Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi menşeili olmakla birlikte, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı namıdiğer ATASE arşivinden de yararlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu arşivde uzun zamandan beri yerli ve yabancı araştırmacılar için kısıtlayıcı faktörlerin olması çalışmanın kapsamını da önemli derecede etkilemiştir. ATASE arşivinin çalışma usulü gereğince; araştırmacının tek seferde en fazla on

belge talep etmesi konusunda sınırlandırılması, söz konusu belgelerin taranarak araştırmacıya ulaştırıldığı zaman aralığının genişliği, talep edilen belgelerin araştırmacıya ulaşana kadar tekrar belge talep imkanının bulunmaması, talep edilen belgelerin tamamının tarafımıza ulaştırılmaması bu tezde ATASE belgelerinin kısıtlı kullanımına imkan vermiştir. Dolayısıyla askeri tarih kapsamında incelemeyi hedeflediğimiz Kars'ın ele geçiriliş süreci, ulaşılabilen kısıtlı belge ve kaynaklar ışığında incelenmiştir. Arşiv belgelerinin yanı sıra Milli Kütüphane'ye ve Atatürk Kitaplığı'nın sanal hizmetleri kapsamında yapılan çalışmalarla dönemin gazeteleri de taranmıştır. 1877-1878 Savaşı Kafkas Cephesi nezdinde yerli ve yabancı literatür sınırlı olmakla birlikte bu kapsamda yapılan taramalar ile çalışmamızın çerçevesi çizilmiştir.

Öncelikli olarak, tezin konusunun tespit edilmesi ve hazırlanması sürecinde yoluma ışık tutan, yardımlarını esirgemeyen kıymetli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDİ'ye, tüm emekleri için ve özellikle de tezin en kritik ve yoğun döneminin pandemi sürecine denk gelmesine rağmen titizlikle çalışmayı sürdürmemi sağladığı için çok teşekkür ediyorum. Bu kapsamda çalışmalarımın ilerlemesi için bana kapı aralayan kıymetli anabilim dalı başkanımız Prof. Dr. Mahir AYDIN'a, lisans ve yüksek lisans sürecinde üzerimizdeki emekleri yadsınamayacak olan değerli hocam Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ'e, lisans yıllarımızda bizi askeri tarih araştırmaları tanıştıran ve ilgimizin bu yön doğrultusunda ilerlemesine neden olan değerli hocam Prof. Dr. Gültekin YILDIZ'a, tezin yazılması sürecinde her zaman desteğini gördüğüm kıymetli hocam Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ'ye müteşekkirim. Kritik dönemeçlerde yanımda olan kıymetli dostlarım Begüm ERDOĞAN, Çiğdem GÜLBAŞ ve Samet ÖĞÜTLÜ'ye, desteklerini esirgemedikleri için ayrıca teşekkür ediyorum.

Son olarak; her zaman desteğini gördüğüm kardeşim Yusuf KARAGÜL'e ve bugüne kadar gelmemi sağlayan, maddi-manevi desteğini hiç eksik etmeyen annem ve babam, Nuriye ve İbrahim KARAGÜL'e, üzerimdeki tüm emekleri için müteşekkirim.

ASYA SETİNAY KARAGÜL

ÜSKÜDAR, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ I

ABSTRACT II

ÖNSÖZ III

İÇİNDEKİLER V

EK BELGELER LİSTESİ VII

KISALTMALAR LİSTESİ VIII

GİRİŞ 1

1. 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI ÖNCESİNDE KAFKAS CEPHESİ'NDE ORDULAR VE SEFERBERLİK PLANLARI 9

1.1. KAFKAS CEPHESİ'NDE ORDULARIN YAPISI 9

1.1.1. OSMANLI BİRLİKLERİ 9

1.1.2. RUS BİRLİKLERİ 17

1.2. OSMANLI DEVLETİ VE RUSYA AÇISINDAN KARS'IN STRATEJİK ÖNEMİ 23

1.2.1. KARS BÖLGESİNİN OSMANLI DEVLETİ AÇISINDAN ÖNEMİ 23

1.2.2. KARS BÖLGESİNİN RUSYA AÇISINDAN ÖNEMİ 27

2. KAFKAS CEPHESİ'NDE MUHAREBELER 30

2.1. BEYAZIT VE ÇEVRESİNİN İŞGALİ 30

2.2. KARS KUŞATMASI 34

2.3. ARDAHAN'IN İŞGALİ 39

2.4. DRAMDAĞI MUHAREBESİ 46

2.5. HALYAS MUHAREBESİ 47

2.6. ZİVİN MUHAREBESİ 50

2.7. BATUM BÖLGESİNDEKİ HAREKAT 57

2.8. BİRİNCİ YAHNİLER MUHAREBESİ 65

2.9. GEDİKLER MUHAREBESİ 68

2.10. İKİNCİ YAHNİLER MUHAREBESİ 71

2.11. ALACADAĞ MUHAREBESİ 77

2.12. DEVEBOYNU MUHAREBESİ 82

2.13. ERZURUM HAREKATI VE AZİZİYE BASKINI 85

3. KARS'IN DÜŞÜŞÜ 90

3.1. KARS'IN RUSLAR TARAFINDAN İŞGALİ 90

3.2. KARS'IN KAYBININ SEBEPLERİ 102

3.3. KARS'IN DÜŞÜŞÜNÜN BASINA YANSIMALARI 113

3.4. SAVAŞA YÖN VEREN KOMUTANLAR 119

3.4.1. GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA 119

3.4.2. LORİS MELİKOV 122

3.5. AYASTEFANOS VE BERLİN ANTLAŞMALARINDA KARS 124

3.6. KARS'TAN ANADOLU'YA GÖÇ 132

SONUÇ 138

KAYNAKÇA 143

EKLER 152

EK BELGELER LİSTESİ

EK-1: Ardahan Müdafaası ve Halyas Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.11, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

EK-2: Gedikler Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.7, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

EK-3: İkinci Yahniler Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.5, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

EK-4: Deveboynu Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.8, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

EK-5: Kars Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.9, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

EK-6: Kars Kalesi Rus birliklerinin kuşatması altında, K. Krıjanovski tarafından yapılmış olan bir gravür, Eylül-Kasım 1877.

EK-7: Kars Kalesi'nin Düşüşü'nün tasviri, N. N. Karazin, 28 Ekim 1878.

KISALTMALAR LİSTESİ

BOA: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

ATASE: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı

bkz.: Bakınız

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen metin

a.y.: Aynı yer

a.e.: Aynı eser

çev.: Çeviren

haz.: Hazırlayan

GİRİŞ

A) Tarihsel Bağlamda Kars

Kafkasya bölgesi; doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz ve Azak Denizi, güneyinde ise Türkiye ve İran olmakla birlikte jeopolitik konumu gereğince farklı din, dil, ırk ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Bölgede yürütülen ekonomik, siyasi ve askeri politikalar kapsamında bir kavşak noktası hükmünde bulunan Kafkasya; Müslüman Arapların genişleme çabalarına, Osmanlı Devleti idaresine, Rusya'nın geleneksel hedefi olarak kabul gören sıcak denizlere ulaşma gayretine ve İran'ın bölgedeki hakimiyet mücadelelerine tanık olmuştur.

Kafkasya'nın jeopolitik ve jeostratejik açıdan Anadolu'daki uzantısı olarak kabul edilebilecek olan Kars, 1064 senesinde Sultan Alparslan tarafından fethedildi. Coğrafi konumu gereğince Anadolu'ya hakim müstahkem bir mevki olarak konuşlandırılmış bulunan Kars, Erzurum başta olmak üzere Anadolu'nun iç kesimlerine yönelik herhangi bir yabancı devletin istila hareketlerine karşı kurulacak ilk müdafaa setinin kilit noktasındadır. Tarihsel süreç bağlamında bakıldığında Kars, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki iktidar mücadelelerine sahne olmuş ve öncelikli olarak bu kapsamda geliştirilmiş ve donatılmıştı. 19'uncu yüzyıl ile birlikte Kars ekseninde kurulan strateji ve girişilen operasyonların kapsamına bir başka devletin daha dâhil olması bölgenin stratejik önemini artırmakla birlikte çatışmanın seviyesini de yükseltti. Doğu ve Batı arasında bir çeşit set hükmü gören Kafkasya silsilesi üzerinde genişleme politikaları yürüten Rusya, öncelikli olarak Anadolu sınırına ulaşmayı hedefledi. 19'uncu yüzyılın ilk çeyreğiyle Anadolu bağlamındaki Rus stratejisinin nihai hedefi Erzurum olduysa da öncelikli olarak aşılması gereken mevki Kars Kale'si idi. Zira Kars, Erzurum ve Anadolu için bir koruma kalkanı hükmündeydi. Konumu ve önemi sebebiyle Kars'a yönelik üçü zapt ile sonuçlanmış dört harekat gerçekleştiren Rus kuvvetlerinin bölgeye yönelik ilk saldırısı ise 1807 senesinde gerçekleşti.

Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi olarak zayıfladığını tespit eden ve bölgedeki genç ülkelerden biri olan Rusya, Kafkasya stratejisini daha etkin bir noktaya ulaştırmak amacıyla 1801 senesinde Tiflis'i ilhak etti. Bu tarih itibariyle Kafkasya'daki Rus ilerleyişinin yönü de dikkate alındığında önemli bir merkez üssü olan Tiflis, özellikle de 1844 senesinde Kafkasya

Naipliği'nin kuruluşu ile jeostratejik konumunun değerini artırdı.[1] Osmanlı Devleti'nin mevcut siyasi ve askeri durumunu göz önünde tutan Rusya, Tiflis merkezli Kafkasya harekatlarına 1807 senesinde başladı. Arpaçay'ı geçerek Kars'a yönelik ilk saldırısını gerçekleştiren Rus ordusu, bu girişimde mağlubiyete uğratıldıysa da Kars'ın muhtemel bir askeri üs olarak keşfi gerçekleşmiş oldu.[2] Bu tarih itibariyle Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı her savaşta Kars'ı stratejik bir hedef olarak savaş planlarının odak noktasına yerleştirdi.

Osmanlı Devleti'nin planlanan modernizasyon paketini uygulamasına fırsat vermeden bölgedeki hedeflerini ele geçirme konusunda kararlı olan Rusya, 12 Nisan 1828 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. İki cephe ekseninde gerçekleşen bu savaşta Rusya, Kafkasya'daki hakimiyetinin emniyetini sağlamak ve bölgeye dair politikalara yön verecek koşullar ile askeri harekat için üsler elde etmek amacıyla Kars, Poti, Anapa, Ahıska ve Ahılkelek gibi müstahkem mevkilerin ele geçirmeyi hedefledi.[3] 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kars'a yönelik taarruzda öncelikli olarak Kanlı Tabya'yı hedef alan Rus kuvvetleri karşısında Kars Garnizonu Emin Paşa komutasındaki birlikler iç kaleye çekilmek zorunda kaldı. Erzurum'da bulunan Türk kuvvetlerinden beklenilen desteğin gelmemesi üzerine Kars garnizon kuvvetleri, yaklaşık bir hafta süren mücadele sonrasında 15 Temmuz 1828 tarihinde teslim olarak işgali kabul ettiler.[4] Rus kuvvetlerinin şehri ele geçirmesi sonrasında gerçekleşen mezalim ve göç hareketleri sebebiyle 50 bin civarında olduğu tahmin edilen bölge nüfusu, 12 bin rakamlarına kadar düştü.[5] 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması sonucunda Osmanlı Devleti, Rusya'nın Erivan ve Nahcıvan Hanlıklarını topraklarına katmış olduğunu kabul etti. Bu duruma karşılık olarak ise Rusya; Kars, Erzurum, Bayburt, Eleşkirt, Beyazıt ve Muş bölgelerinden çekildi.

Rusya ve İran arasında 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşması, bölge için kritik önem taşımaktaydı. Zira anlaşma sonucunda Osmanlı Devleti ile Rusya yakın komşu olmakla birlikte Rusya; Kafkasya, Azerbaycan ve İran yollarının kavşağında yer alan Kars sınırına ulaştı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus kuvvetlerinin Kars'ı ilk defa ele geçirmeleri ve Erzurum'un önlerine kadar ilerlemeleri bölgede bu tarihten sonra gerçekleşecek

[1] Mustafa Tanrıverdi, Çarlık Rusya'sında Tiflis Vilayeti (1846-1914), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s.7.

[2] Şenol Kantarcı, Kars Tabyaları'nın İnşası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1997, s.14.

[3] Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2018, s.127.

[4] BOA, HAT, 1073/43929

[5] Fahrettin Kırzıoğlu, Kars Tarihi, C.1, İstanbul, 1953, s. 549, William Edward David Allen, Paul Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 378.

savaşların kapsamını da ortaya koymaktaydı. Bu savaş sonrasında Kars Kalesinin ve etrafındaki tabyaların İran'ın taarruzlarının şiddeti ölçeğinde inşa edilmeleri dolayısıyla Rus kuvvetlerinin harekatları karşısında yetersiz oldukları ortaya çıktı. Durumun tespiti üzerine Kars Garnizon Komutanı Osman Paşa, kalenin ve tabyaların onarımına derhal başladıysa da maddi durumlar sebebiyle beklenen derecede ilerleme kaydedilemedi. [6]

İngiltere'nin Doğu stratejisi gereğince Kafkasya'da olası bir Rus hakimiyetini engellemesi çabası sebebiyle, Kars Kalesi savunmasının planlanması ve modernizasyonunda İngiliz ekolünün etkisi açıkça görülmektedir. Sir William Fenwick Williams, Kırım Savaşı öncesindeki süreçte Kars Kalesinin savunma sistemlerinin modernize edilmesi için bir grup mühendis ile birlikte bölgede savunma hattının oluşturulması kapsamında çalışmalarda bulundu.[7] General Williams, Kars Çayı'nın sağ tarafında savunma tabyalarının inşasını gerçekleştirdi. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin savunma sistemleri hakkındaki ilgi ve kontrolü 1877 senesine kadar devamlılığını sürdürdü.[8] Kars'taki istihkamların inşasında önemli bir isim olan General Guyun ise Kars Çayı'nın sol tarafında bulunan savunma noktaların tespiti ve inşası ile görevlendirildi.[9] Fransa'nın Napolyon sonrasındaki Kafkasya stratejisinde temel figürün İran olması, Osmanlı Devleti ile Rusya'yı yakınlaştırarak bölgedeki Fransız amaçlarının aleyhinde bir sürece sebep olmuştu. Bu nedenle Osmanlı Devleti üzerinden Kafkasya siyaseti yürütmeye karar veren Fransa, Kırım Harbi öncesinde Türk istihkâmlarının modernizasyonuna destek verdi. Bu süreçte Veli Paşa Tabya'sının kuzeybatısına inşa edilen tabyalar ile Kars-Çakmak arasında bir savunma hattı belirlenerek bu hatta *"İngiliz Hattı"* adı verildi. Çakmak Tabyası güneyinde bulunan Timur Paşa tabyası ile Şorah Dağı arasındaki bölgede ise *"Rennison Hattı"* olarak adlandırılan bir siper ve tahkimat hattı oluşturuldu.[10]

Kars şehrinin üçüncü defa Rus orduları ile karşı karşıya gelmesi 16 Haziran 1855 tarihinde gerçekleşti. General Muravyev komutasındaki 40.000 mevcuda sahip Rus kuvvetlerinin Kars'a doğru harekete geçmesi üzerine Anadolu Ordusu Başkumandanı Vasıf Paşa bölgeye takviye kuvvetleri sevk etti.[11] Üç buçuk ay kadar süren çarpışma sonucunda Rus

---

[6] Osman Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2006, ss. 245-270, s. 62.

[7] Colonel Atwell Lake, Narrative of The Defence of Kars, Richard Bentley, London 1857, s. 69.

[8] İngiltere'nin 25 Ocak 1877'de Anadolu'daki istihkamların kontrolü için bölgeye gönderilen zabitanı Miralay Hum, Osmanlı Devleti yetkilileri tarafından karşılanarak Dördüncü Ordu bünyesindeki yetkililer nezaretinde bölgedeki istihkamların kontrolünü gerçekleştirmişti. BOA, HR.SYS. 1341/2

[9] Lake, a.g.e., s.51.

[10] Lake, a.g.e., s. 70-72, Ülkü, Kars ve Ardahan Tabyaları, s. 67.

[11] Dilek Karadağ, 1855 Kars Zaferi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2009, s.34.

kuvvetleri, 29 Eylül tarihinde Kars'a yeni bir taarruz başlattıysa da Türk kuvvetleri ve kale halkının cesur direnişi karşısında geri püskürtüldü. Bu sebeple Sultan Abdülmecid, Kars şehrini *"Gazi"* ilan ederek şehir sakinlerinin üç sene vergi ve askerlikten muaf tutulmasını emretti.[12] Kars garnizonu Abdülkerim Paşa, Rus kuvvetlerine karşı mücadeleyi sürdürdüyse de Ömer Paşa komutasındaki yardımcı kuvvetlerin bölgeye zamanında ulaşamaması, halkın komuta heyeti üzerindeki baskıyı artırmasına sebep oldu.[13] Şehir halkının iklim şartları ve kıtlıktan teslim olmasını bekleyen Rus kuvvetleri, Kars'ta yayılan kolera salgını ile amaçlarına ulaştılar.[14] Altı ay süren muhasara sonrasında Kars Kalesi, 28 Kasım 1855 tarihinde Rus kuvvetleri tarafından ele geçirildiyse de bu durum, Kafkasya'daki çıkarları doğrultusunda İngiltere ve Fransa'nın savaşa dahil olması sebebiyle resmileşmedi. 1855 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 30 Mart 1856 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması ile birlikte Rusya, Kars'ta bulunan kuvvetlerini geri çekti.[15]

Kırım Harbi'nde Kafkas Cephesi'ndeki mevcut kale ve istihkamların –özellikle de Kars Kalesinin- yıpranması ve Rus kuvvetlerinin bölgeye yönelik tehdidinin devamı sebebiyle Osmanlı Devleti, savunma hatlarının ve müstahkem mevkilerin yeniden tahkimi için çalışmalara başladı.[16] Rusya'ya bağlı olan Kazak atlı kuvvetlerinin sınır hattına yönelik yıpratma hareketleri ve bölgedeki çatışma durumu karşısında Osmanlı Devleti bir takım önlemler almaya kadar verdi.[17] Bu tedbirler kapsamında Osmanlı idarecileri, Kars sancağı dahilinde 20 kulenin inşa edilmesi ve üç bölük süvarinin bölgeye konuşlandırılmasıyla bölgenin muhafazasının sağlanmasını planladı.[18] Aynı kapsamda Rusya, Harbiye Nazırı başta olmak üzere bir takım idari-askeri yetkilileri bölgeye göndererek sınırda gerçekleşen olayların tahkikatlarını yaptırmaktaydı.[19] Rusya'nın Kars Konsolosu General Lili'nin 1865 senesinde Kars'a gelmeye çalışması, Rusya'nın bölgedeki çalışmalar konusunda istihbarat topladığının ve Kafkasya'daki siyasetinin Kars ekseninde sürdürdüğünün bir göstergesiydi.[20]

---

[12] BOA, İ.DH., 433/28635

[13] Kırzıoğlu, Kars Tarihi, s. 551.

[14] Fahrettin Kırzıoğlu, Kuruluşunun 150. Yıldönümünde Kanada Kars'ına Türkiye Kars'ı ve Atatürk Üniversitesi'nden Armağan, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1972, s.11.

[15] Fahrettin Kırzıoğlu, 100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi, Kars Tanıtma Derneği, 1955, s. 198-200.

[16] BOA, İ.DH., 658/165

[17] BOA, HR.MKT., 697/51

[18] BOA, İ.DH., 623/43332

[19] BOA, HR.SFR.3, 240/46

[20] BOA, HR.MKT., 62/27

Ateşli silahlarda yaşanan yeni teknolojik gelişmeler ve modernleşme sonucunda tahrip gücü yüksek, uzun menzilli top ve tüfeklerin piyasaya çıkması geleneksel savaş anlayışında değişimi de beraberinde getirmişti. Ülkenin savunma sistemini hudutlara konuşlandırılmış kaleler ekseninde yürüten Osmanlı Devleti, bu süreçte geleneksel kale savunması taktiğinin yeterli sonuç vermemesi ile kale surları dışındaki savunma mevzileri aracılığıyla strateji yürütmeyi planlamıştı.[21] Kars Kalesinin dış surları 4.200 metre civarında olmakla birlikte kalenin etrafındaki tabyalar ile toplam 19 kilometrelik bir savunma hattı mevcuttu. Kars Çayı, Karadağ isimli bir tepe üzerine konuşlandırılan Kars Kalesinin üç tarafını çevrelemekle birlikte tabyalar, doğal bir hendek görevi gören bu çay ekseninde konuşlandırılmıştı. Kars Çayı'nın sağında Arap, Karadağ, Hafız Paşa, Fevzi Paşa, Kanlı ve Süvari tabyaları, sol tarafında ise Muhlis Paşa, Veli Paşa, Çakmak, Dik, Tahmasp ve Çim tabyaları bulunmaktaydı.[22]

Dönemin şartları dahilinde konvansiyonel mevzi savaşı olarak da tanımlanabilecek olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, muharebelerin ve askeri harekâtların kapsadığı coğrafi alan, savaşa katılan muharip sayısı, modern silah kullanımı ve lojistik faaliyetler bakımından 19'uncu yüzyılın en önemli savaşlarından biri olup, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen en büyük savaştı.[23] 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde 24 Nisan'da başlayan harekatta üç koldan sınırı geçen Rus kuvvetleri, öncelikle 30 Nisan'da Beyazıt'ı ardından 17 Mayıs'ta Ardahan'ı ele geçirdi. Sonrasında gerçekleşen Zivin, Gedikler, Birinci ve İkinci Yahniler savaşlarında Rus kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratan Türk kuvvetleri, Alacadağ Savaşı'nda yaşadıkları bozgun sonrasında geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu süreçte Kars kalesi bir kere kuşatılmış olsa da Rus kuvvetlerinin Kafkasya'daki olaylar sebebiyle genel ricat hareketi sırasında muhasaradan kurtulmuştu. 4 Kasım 1877'de Deveboynu Savaşı'nda Rus kuvvetleri tarafından ağır bir yenilgiye uğrayan Osmanlı ordusu, Kars'ta garnizon kuvvetlerini bırakarak Erzurum'a çekildi. Osmanlı ordusunun bu çekilişi ile savaşın seyri değişti ve savaş başlangıcı itibariyle taktik-operatif üstünlüğü elinde tutan Osmanlı karargahı bu avantajı kaybetti.

---

[21] Tabyalı tahkimat stratejisi ile müstahkem mevki dışındaki hendekler ile korunan tabyalar, stratejik öneme sahip bir yeri korumak amacıyla yapılmakla birlikte geçici olarak askeri birlikleri savunmak amacı taşımaktadır. Halk ve ordunun birlikte bulunduğu kale-kent sistemleri ekseninde gelişen savunma algısı, ateşli silahlarda yaşanan gelişmeler ile yerini tabyalı tahkimat stratejisine bırakmıştı. Ayrıntı için bkz; Osman Ülkü, *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi,"* **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** S.27, Erzurum, 2007, s.245-270

[22] Şadi Sükan, Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı, C. II, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s.172.

[23] Mesut Uyar, Edward J. Erickson, Osmanlı Askeri Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 397.

Kafkas Cephesi'ndeki Rus stratejisinin ağırlık merkezi olan Erzurum'a yönelik muhasara ve taarruz operasyonlarının sonuçsuz kalması ile Rus karargahı, Kars Kalesinin ele geçirilerek buradan elde edilecek güç tasarrufunun Erzurum bölgesine kaydırılmasına karar verdi. Bunun üzerine harekete geçen Rus kuvvetleri, kale ve tabyalardaki çetin muharebeler sonucunda 18 Kasım 1877 tarihinde Kars Kalesini ele geçirdiler. Bölgenin en müstahkem ve modernleştirilmiş kalesi olan Kars Kalesinin tüm bu çalışmalar ve donanımlara rağmen Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi, Osmanlı Devleti'nin savaşı idaresi ve askeri unsurların yeterlilikleri konusunda eleştirilere neden oldu. Kaçırılan fırsatlar, yürütülen stratejiler ve yapılan hatalar kapsamında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, her iki devlet için de pek çok tecrübe ve dersi de beraberinde getirdi.

30 Ekim 1878 tarihinde imzalanan mütareke ve 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması sonucunda Rusya; Kars, Ardahan, Batum, Eleşkirt ve Beyazıt'ı ele geçirdi. Anlaşmanın getirdikleri ve bölgesel sonuçlarından rahatsız olan İngiltere ve Avusturya hükümetleri başta olmak üzere Avrupa devletlerinin müdahaleleri sonucunda Berlin'de toplanan kongre ile söz konusu anlaşma revize edildi. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Eleşkirt ve Beyazıt, Osmanlı Devleti'ne geri verildiyse de Rusya, bölgeye yönelik ilk hamlesinden tam 70 sene sonra Kars'ı ele geçirerek 40 yıl sürecek olan Rus idaresini başlatmış oldu.

B) Kaynak Değerlendirmesi

Osmanlı tarihi araştırmalarının –bilhassa askeri tarih araştırmalarının- ekserisinin coğrafi olarak Batı eksenindeki konuları ele almaları, Kafkasya ve Anadolu bölgesindeki muharebelere ve müstahkem mevkilere dair askeri tarih araştırmalarının azlığını gözler önüne sermektedir. Bu kapsamda askeri tarih araştırmaları açısından bakıldığında Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki müstahkem mevkilerin jeopolitik ve jeostratejik konumları, askeri teknik ve mimari özellikleri ve tarihsel olarak söz konusu bölgelerde gerçekleşen savaşlardaki rolleri üzerine yeterli çalışma bulunamamaktadır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Kafkas Cephesi kapsamındaki mevcut literatür ağırlıklı olarak hatırat temellidir. Söz konusu hatıratların öznellikleri bağlamında akademik çalışmalarda kullanımları konusunda epistemolojik kaygılar bulunmakla birlikte, döneme dair mevcut literatürün azlığı sebebiyle kritik önem teşkil etmektedir. Birinci elden kaynak olarak Osmanlı Ordusu Anadolu Cephesi Başkomutanı olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın hatıratı önemli bir yer tutmaktadır. *Anılar 2: Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi* adı altında basılan

hatıratın içeriği kapsamında bakıldığında; savaş esnasında ordunun durumu, eksiklikler, idari mekanizmaların işleyişi ve aksaklıkların tespiti açısından 1877-1878 Savaşı'nın askeri ve idari arka planında yaşananların incelenmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu kapsamda önemli olan bir diğer eser ise, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Başkatibi olan Mehmed Arif Bey tarafından kaleme alınmış ve *Başımıza Gelenler* başlığı ile yayımlanmış olan hatırattır. Mehmed Arif Bey'in hatıratının önemi savaşın fiziki ilerleyişinin değil aynı zamanda ordudaki insan ilişkilerinin ve sosyal şartların anlatılmasından da kaynaklanmaktadır. Kafkas Cephesi kapsamında ele alınabilecek olan diğer hatıratlar ise; Manastırlı Mehmed Rıfat Bey tarafından yazılmış olan *93 Harbi Faciası* ve Charles S. Ryan tarafından yazılan *Plevne'de Bir Avusturyalı* başlıklı eserlerdir.

1877-1878 Savaşı kapsamında Türkçe literatürde yer alan araştırma eserleri incelendiğinde konu ile ilgili öncelikli olarak, Şadi SÜKAN tarafından hazırlanmış ve 1985 senesinde Genelkurmay Başkanlığı ATASE Askeri Tarih Yayınları tarafından basılmış olan *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı* isimli eser göze çarpmaktadır. Eserin ATASE arşiv belgeleri ağırlıklı olarak yazılması sebebiyle içerdiği orijinal bilgiler, konu ile ilgili Türkçe literatürün başlıca kaynaklarından biri olmasına sebep olmuştur. Kafkas Cephesi kapsamındaki akademik çalışmalar incelendiğinde; Hakkı YAPICI'nın 2011 senesinde kabul edilmiş olan *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi* başlıklı doktora tezi bulunmaktadır. Söz konusu çalışma, 1877-1878 Savaşı Kafkas Cephesi'ne dair yapılmış tek doktora tezi olması özelliği ve bütün yönleri ile Kafkas Cephesi'ni incelemesi açısından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Yine akademik çalışmalar kapsamında; Selahattin Tozlu, *Zivin Savaşı'ndan Berlin Antlaşması'na kadar Erzurum,* Selda BAĞIRAN, *Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi,* Yıldırım OKATAN, *Rus Telgraf Belgelerine Göre 93 Harbi Kafkas Cephesi* başlıklı yüksek lisans tezleri de mevcuttur.

1877-1878 Savaşı kapsamındaki yabancı literatür incelendiğinde; Francis Vinton Greene tarafından yazılan *93 Harbi Tüm Cepheleriyle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı* başlıklı eser de bir ABD ateşesi tarafından yazılması açısından önemli bilgiler içermektedir. Yine Osmanlı-Rus Savaşları'nın incelenmesi kapsamında; William Edward David Allen ve Paul MURATOFF tarafından yazılmış olan ve Genelkurmay Basımevi tarafından çevirisi basılan *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi* başlıklı eser, içerdiği orijinal bilgiler ve geniş kapsamı sebebiyle önemli bir yer tutmaktadır.

Konumuz gereğince, savaşın Kars eksenindeki ilerleyişi ve sonuçları incelendiğinden ötürü literatürde yeterli kaynağa erişilememiştir. E. Kur. Alb. Mustafa Pamuk tarafından transkript edilerek *"1293(H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Kurmay Yarbay Atıf Beyin Raporu"* başlığı altında yayımlanan rapor ise, Kars'ın düşüşü ve nedenleri konusunda Türkçe literatürdeki nadir eserlerden biridir. Kars bağlamındaki mevcut Türkçe literatür hiç şüphesiz ki Fahrettin KIRZIOĞLU eserleri kapsamında şekillenmiştir. *Kars Tarihi, 100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi, Kuruluşunun 150. Yıldönümünde Kanada Kars'ına Türkiye Kars'ı ve Atatürk Üniversitesi'nden Armağan* başlığı altında yayınlanan eserleri ile Fahrettin KIRZIOĞLU, Kars Kalesi'nin dönüşümü ve 1877-1878 Savaşı'ndaki konumu kapsamında değerli bilgiler vermektedir. Kars'ın müstahkem mevki olarak gelişimine dair 1997'de Şenol KANTARCI tarafından yazılmış olan *Kars Tabyaları'nın İnşası* başlıklı yüksek lisans tezi de önemli bir yer tutmaktadır.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Kafkas Cephesi temelindeki Türkçe ve İngilizce literatürün azlığı sebebiyle çalışma, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devleti Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ve Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Dairesi Başkanlığı (ATASE) arşivi kaynakları kapsamında oluşturulmuştur. Aynı zamanda çalışmada kayak olarak Basiret, İttihad, Takvim-i Vekayi, Tercüman-ı Şark, Zaman ve Vakit gibi yerli gazetelerden de istifade edilmiştir. Rusça literatürün ancak sınırlı bir biçimde kullanılmış olması ise çalışmamızın eksik yanını oluşturmaktadır. Bu çalışmada, konuya dair araştırmaların azlığı da göz önüne alınarak Osmanlı Devleti Doğu hududunun en önemli kalelerinden biri ve Anadolu'nun kalkanı olan Kars Kalesinin 1877-1878 Savaşı'ndaki rolü incelenerek, modern tahkimatlara sahip ve son derece iyi donatılmış bir mevkiin düşüşünün temel nedenleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI ÖNCESİNDE KAFKAS CEPHESİ'NDE ORDULAR VE SEFERBERLİK PLANLARI

1.1. KAFKAS CEPHESİ'NDE ORDULARIN YAPISI

1.1.1. OSMANLI BİRLİKLERİ

Kırım Harbi sırasında baskın rol oynayan İngiliz ekolü, savaş sonrasındaki 20 senelik süreçte yerini Prusya ekolüne bıraktı. Helmuth von Moltke öncülüğündeki askeri reform süreci ordudaki Prusya etkisini arttırdı. Prusyalıların ordu sistemi örnek alınarak düzenlenen *"Kolordu Bölgeleri Sistemi"* Osmanlı ordusunda, alay seviyesinde tali bölgeler kurularak uygulandı. Osmanlı ordusundaki esas kuvvet Anadolu sancaklarından toplanırken kuvvet dağılımına bakıldığında Avrupa'daki istihkamların önem derecesinin daha yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır.[24] 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın ilanı ile birlikte, bu kritik önemi sebebiyle IV. Ordu bünyesindeki 26 tabur asker bölgeden alınarak Tuna Cephesi'nde gönderilmişti. Bu sebebe istinaden 1877 senesi başından itibaren Rus kuvvetlerinin Anadolu sınırına yakın bölgelere asker göndermesiyle Osmanlı Devleti, müstahfız taburlarının oluşturulması, muavene askerlerinin toplanması ve Kafkas gönüllülerinden müteşekkil süvari birliklerinin kurulması sürecinin başlatılması kararını aldı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı merkez ordusu IV. Ordu olmakla birlikte bölgenin muhafazası için görevlendirilen bu ordu, *"Anadolu-yi Şarkî Ordusu"* olarak isimlendirildi. Merkez karargâhı ve ana ikmal noktası Erzurum olan IV. Ordu'nun Başkumandanlığına ise Ahmed Muhtar Paşa getirildi. IV. Ordu, sefer kuruluşunda dört tümen ve bir kolordudan müteşekkildi. Kars Kolordusu, nizamiye ve redif askerlerinden oluşan ikişer alay ve iki tugaydan meydana gelen 1. ve 2. tümenler, 2. ve 3. süvari alayları, üç sahra bataryası, bir istihkam bölüğü ve kale topçularından oluşmaktaydı.[25]

Beyazıt Tümeni; Ferik Ahmed Faik Paşa komutasında, iki tugay, 1. süvari alayı ve 6. nizamiye alayının 2. taburu ve Van'da konuşlanmış olan redif taburu ile iki dağ topu bataryasından oluşmaktaydı.[26] IV. Ordu'nun bir diğer tümeni olan Ardahan Tümeni, Ferik

[24] Allen, Muratoff, a.g.e., s.107.

[25] Sükan, a.g.e, s.41

[26] Anadolu İstihkamı Komisyonu Başkanı Mirliva Ahmed Paşa, ferikliğe terfi ettirilerek 15 Ocak 1877 tarihinde Beyazıt kumandanı olarak atanmıştır. BOA, C.AS., 538/22511

Hüseyin Sabri Paşa idaresinde iki tugay, bir istihkam bölüğü, bir sahra bataryası ve kale topçularından müteşekkildi.[27] Müşir Derviş Paşa komutasındaki Batum Tümeni'nde iki tugay, iki sahra bataryası, iki istihkâm bölüğü ve kale topçuları; Kurt İsmail Paşa kumandasındaki Erzurum Tümeni'nde ise dört tugay, 4. süvari alayı, üç sahra bataryası, bir istihkâm bölüğü ve kale topçuları bulunmaktaydı.[28]

IV. Ordu'nun altı talia taburu bulunmakla birlikte 1. Talia Taburu Hozat'ta, 2. Talia taburu Siirt ve Cizre bölgesinde olmakla birlikte 3. Tabur savaş başlangıç tarihinde henüz oluşturulmamıştı. 4. Talia taburu Batum-Çürüksu bölgesinde, 6. Talia taburu ise Erzurum'da konuşlanmış bulunmaktaydı.[29] Dördüncü Ordu'nun kale topçuları, bölgenin dört ana kalesinde yer almaktaydı; Erzurum, Kars, Ardahan ve Batum. Kuyruktan dolan, çelik, eski Krupkâri olarak adlandırılan 4,5,6 fundluk toplardan 52'si Kars'ta, 12'si Ardahan'da ve 38 tanesi Erzurum'da idi.[30]

IV. Ordu'nun önceden hazırlanmış bir seferberlik planı mevcut olmamakla birlikte ordunun Kurmay Başkanı olan Ferik Mehmet Fevzi Paşa tarafından bir seferberlik planı hazırlanarak Harbiye Nezareti'ne sunuldu. Taslak olarak kabul edilen bu seferberlik planına göre; Batum, Ardahan ve Kars öncelikli korunacak bölgeler olarak seçilirken Hamur ve Tahir Gediği de başlıca savunma noktaları olarak belirlendi. Kafkas Cephesi'nde Erzurum'un müdafaası ekseninde kurulmuş olan bu plana göre ordu dispozisyonuna bakıldığında askerin ekser çoğunluğunun Gümrü-Kars-Zivin-Köprüköy-Erzurum hattında bulundurulması kararlaştırıldı. Ferik Mehmet Fevzi Paşa'nın oluşturulduğu plan uyarınca Batum ve Ardahan çevresinde 10.000, Kars'ta 20.000, Karaköse'de 10.000 ve Erzurum'da 20.000 asker ile 30.000 kişilik bir seyyar ordusunun bulunması, bu hesaba göre IV. Ordu bünyesinde 90.000 kişilik bir mevcut gerekmekteydi.[31]

7 Nisan 1877'de Erzurum'a gelerek sahadaki durumu tespit eden Ahmed Muhtar Paşa, Osmanlı Devleti tarafından IV. Ordu bünyesinde olması planlanan asker mevcudunun bölgesel şartlar dahilinde toplanmasının mümkün olmadığını tespit etti. Kafkas Cephesi'ndeki mevcuda bakıldığında, Kars'ta 62 tabur piyade, 24 süvari bölüğü bulunmakla birlikte Penek hattında 6 piyade taburu ve Beyazıt'ta 38 piyade taburu ile 12 süvari bölüğü bulunmaktaydı. Toplamda

[27] Sükan, a.g.e. s.41
[28] Sükan, a.y.
[29] BOA, Y.PRK.ASK, 1/58.
[30] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Anılar 2: Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.11.
[31] Sükan, a.g.e., s.53

106 tabur piyade ve 36 bölük süvari mevcudu olan Anadolu-yi Şarkî Ordusu'nda muavene kuvveti olarak toplanan 23.500 kadar da süvari bulunmaktaydı.[32] Ancak bu süvari miktarı süreklilik arz etmemekteydi. Aynı şekilde mevcut süvarilerin kullandığı hayvanların temini önemli bir sorun olmakla birlikte Osmanlı karargahı sıklıkla bu konuda emir çıkarttırmaktaydı.[33]

Muavene olarak toplanan askerlerin firar ihtimalinin fazla olması savaşın ilerleyen safhalarında da kendini göstererek Osmanlı ordusu için önemli bir problem haline gelmiştir. Savaşın başlangıcı itibariyle Osmanlı topraklarının pek çok noktasından gönüllü olarak orduda görev almak ve savaşmak için başvuran pek çok kişi olduysa da gönüllü askerlerin silahlandırılması konusundaki şüpheler sebebiyle başlangıçta bu talepler reddedilmişse de ordunun ihtiyacı doğrultusunda gönüllü alımları başlatılmıştır.[34] Osmanlı ordusuna gönüllü olarak başvuranları sadece Müslümanların değil aynı zamanda Hristiyanların da oluşturduğu tespit edilmektedir. Osmanlı ordusunda kendi ülkelerinin ekolünü yerleştirmek isteyen pek çok Alman, Macar, Fransız ve İngiliz subay ve mühendisler savaşın başlangıcı itibariyle gönüllü olarak orduda görev alma talebinde bulunmuşlardı.[35]

Seraskerlik Makamı'na bölgedeki durumu ileten Ahmed Muhtar Paşa, bu mevcudun Anadolu'nun tamamının müdafaası için yeterli olmadığını belirterek takviye talebinde bulunduysa da Serasker Redif Paşa bu talebi reddetti. Gönderdiği telgrafta Kurt İsmail Paşa'nın Kürtlerden 32 tabur yardımcı asker getirerek IV. Ordu mevcudunu 132 tabura çıkaracağını, Hakkari'de bulunan Şeyh Ubeydullah'ın 50.000 atlı ile geleceğini[36], Çerkes Musa Paşa kumandasında altı süvari alayının olacağı ve başka şeyhlerin dahi 3000-4000 asker ile katılacağını bildiren Serasker Redif Paşa, *"bunlar varken başka kuvvet aramanın yolsuz'* olacağı ifadelerini kullandı.[37] Ancak Serasker Redif Paşa tarafından IV. Ordu'yu

[32] BOA, Y.PRK.ASK., 1/42

[33] BOA, İ.MMS., 55/2488

[34] BOA, HR.TO., 37/84

[35] Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşın ilanından önce iki devletin harp vaziyetine doğru giden tedbirler alması üzerine bir takın Fransız subay ve askerler Osmanlı ordusunda gönüllü olarak istihdam edilmeyi talep ettiyse de dönemin şartları gereğince Osmanlı idarecileri tarafından bu talep reddedilerek ordunun ihtiyacı olduğu takdirde kendilerine müracaat edileceği bildirilmiştir. (BOA, HR. SYS. 1232/19) Tuna Cephesi'ndeki hareketlilik üzerine Bosna'da ikamet eden üç Macar'ın gönüllü olarak Osmanlı ordusuna başvuruları da aynı şekilde reddedilmişti. (BOA, HR.SYS., 1232/21)

[36] Nakşibendi tarikatının Mevlana Halidi Bağdadi koluna bağlı olan bölgenin en tanınmış Kürt şeyhlerinden Şeyh Ubeydullah, Osmanlı Devleti'nin gaza ilan etmesi üzerine Hakkari ve Bohtan Kürtlerinin Osmanlı Ordusu'nun Van Tümeni'ne katılmalarını sağladıysa da savaş esnasında bu gönüllülerin pek çoğu silah bırakıp firar etmiş ve bir kısmı da Rus kuvvetlerine katılmıştır. Bkz.: Melike Sarıkçıoğlu, *"İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı,"* **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Kilis, 2014, S.3, s.1-35, ss.9.

[37] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.9.

destekleyeceği bildirilen bu askerler, harbin ilanından yaklaşık iki ay sonra ve toplamda 2.000-5.000 kişi olarak cepheye geldi.[38]

Savaş sırasındaki Osmanlı ordusunun mevcudu hakkında çelişkili ifadeler bulunmakla birlikte bazı kaynaklar Anadolu ordusunun 5.000 süvari ve 65.000 askerden oluştuğunu söylerken[39] bazı kaynaklar ise, bu sayının toplam 80.000 kişi olduğunu belirtmektedir.[40] IV.Ordu mevcudu, lojistik faaliyetlerde kullanılan personel ile sıhhiye ekipleri dahi olmak üzere 29 Mart 1877 tarihinde 62.114, 12 Nisan 1877 tarihinde ise 63.778 idi.[41] Bu asker sayısının tamamı cephede muharip durumda bulunmadığı için Ahmed Muhtar Paşa, 410 kilometre uzunluğundaki Osmanlı-Rusya sınırını 65 tabur piyade, 60 kıta top ve üç alay süvariden oluşmakta olan toplamda 48.000 asker ile müdafaa etmek durumunda kaldı.[42] İstanbul tarafından bildirilen 32 taburluk muavene kuvvetinin toplanma ihtimalinin düşük olduğunu, Şeyh Ubeydullah ve bölgedeki diğer aşiretlerin bildirdikleri gibi bir askeri kuvvet göndermek için henüz hazırlığa geçmediklerinin tespiti üzerine taslak metin olarak kabul edilen Ferik Mehmet Fevzi Paşa'nın sefer planının revize edilmesi gündeme geldi.

Kafkas Cephesi'nin harp sahasında başlıca dört harekât hattı bulunmaktadır. Bunlar; Kutayis'ten Batum'a, Ahıska ve Ahılkelek'ten Ardahan'a, Gümrü'den Kars'a ve Erivan'dan Beyazıt'a ulaşmaktadır. Batum bölgesinin Anadolu ile direkt bir bağlantısı olmaması ile Kars, Erzurum ve Ardahan'a bağlanan askere elverişli şoselerin bulunmaması burada yalnızca bölgenin savunmasına yetecek miktarda kuvvetin bırakılmasına sebep olduysa da diğer bölgelerin Erzurum ile direkt bağlantısı bulunmaktaydı. Osmanlı askeri idare yetkilileri Rusya'nın nihai hedefinin Erzurum ve Van olmakla birlikte bölgede Kars, Ardahan ve Beyazıt'ın de orta dereceli hedefler arasında olduğundan hemfikirdi.[43] Bunun üzerine yeni plana göre, ilk harekat hattı olarak Gümrü, Kars ve Erzurum belirlenmekle birlikte ordunun ağırlıklı kuvveti Gümrü-Kars-Sarıkamış-Horasan-Köprüköy-Erzurum istikametinde bulundurularak buradan savunma stratejisi esaslı bir sefer planı yürütülecekti.[44]

---

[38] Manastırlı Mehmet Rıfat Bey, 93 Harbi Faciası, Haz. Tahsin Yıldırım, DBY Yayınları, İstanbul 2010, s. 177.

[39] Charles Boswell Norman, Armenia, and the Campaign of 1877, Cassel Petter&Galpin, London, 1878, s.52.

[40] Osman Nuri, Bilinmeyen Abdülhamid: Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, C.1, Temel Yayınları, İstanbul, 2017, s.255.

[41] Sükan, a.g.e., s.44.

[42] Mehmed Arif Bey, 93 Harbinde Anadolu Cephesi-Ruslarla Savaş, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 141.

[43] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.10

[44] Sükan, a.g.e., s.53.

Kafkas hattındaki tahkimatların modernizasyonu ve inşası için 1863-64 senesinde bölgeye heyetler gönderilerek olası bir Rus saldırısı karşısında Kars, Ardahan ve Eleşkirt ovasının, Karakilise ile Erzurum'un istihkâmlarının yapılması gerektiğini tespit edildi. Bu süreç içerisinde ekonomik açıdan sıkıntıya düşen komisyonun zaman zaman tahsisatının arttırıldığı,[45] raporların Seraskerlik Makamı'na ulaştırıldığı bildirilmekle birlikte aradan geçen 12 sene sonucunda planlanan tamir faaliyetleri tamamlanamamıştı. Kars istenilen seviyeye ulaşmış ve Erzurum da ona yaklaşmış olsa da Ardahan'da yapılması planlanan istihkâmlar tamamlanmamış, Karakilise'de ise henüz herhangi bir faaliyete geçilmemişti.[46] Komisyonun keşif tarihi göz önüne alındığında şeşhaneli topların henüz kullanılmaması dolayısıyla 2.000-2.500 adımlık menzillere göre ayarlanmış olan istihkamların 1877 tarihine gelindiğinde mevcut teknoloji göz önüne alınarak 5.000-7.000 adımlık mevzilere göre tekrar düzenlenmesi gerekliliği ortaya çıktı.[47] Planlanan müdafaa sistemlerinin inşa edilememesi dolayısıyla Toprakkale ve Tahir Gediği bölgelerine ufak çapta istihkamların yapılması planlandı.[48]

Taarruz için IV. Ordu'nun yeterli asker mevcuduna sahip olmadığının tespiti üzerine bölgedeki harekatların yürütülmesi amacıyla Kars'ta üç tümenden oluşan bir kolordu tesis edildi. Bu kolordu; 37 piyade taburu, 11 süvari bölüğü ve altı bataryadan oluşmaktaydı. Ardahan, Eleşkirt ve Van tümenlerinden oluşan Kars Kolordusu, ağırlıklı olarak Kars'ın doğusunda bulunarak bölgeyi savunacak, düşmanın üstünlüğü karşısında ise son hat olarak Kars Kalesine çekilecekti. Kars kalesindeki savunmayı sürdüren kolordunun bir tümeni ise, Soğanlı Dağları'na ve mecbur kaldığı takdirde daha batıda bulunan Zivin, Köprüköy gibi mevzilere çekilerek buradan savunmayı sürdürecekti.[49]

Ardahan Tümeni; 10 piyade taburu, iki batarya ve gönüllü askerlerden oluşmakla birlikte, Ardahan'ın savunulması ile görevlendirilmişti ve düşmanı sınırda durdurmaya çalışacaktı. Ahmed Muhtar Paşa, Ardahan'daki istihkâmların tamamlanamaması ve buraya gönderilen asker mevcudunun Kars ve Erzurum savunmasında kullanılmasının kritik öneme sahip olduğunu bildirmesine rağmen Ardahan'ın terki hususunda devlet erkânını ikna edemedi.[50]

---

[45] BOA, İ.MMS., 43/1780

[46] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.10

[47] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.y.

[48] Mahmud Celaleddin Paşa, Mirat-ı Hakikat: Tarihi Hakikatların Aynası, Haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983, s.299.

[49] Sükan, a.g.e., s. 54

[50] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.12

Karaköse ve Eleşkirt bölgelerinin muhafazası için Kars Kolordusu'na bağlı tümenlerden biri olan Eleşkirt Tümeni görevlendirildi. Eleşkirt Tümeni, Ferik Mehmed Paşa komutasında 12 piyade taburu, dört süvari bölüğü ve bir sahra bataryasından müteşekkil olup görevlerinin arasında, Beyazıt bölgesini savunmak ile görevlendirilmiş olan Van Tümeni'ne yardım ve Kars Kolordusu'nun çekilmesi halinde Köprüköy'de toplanan merkez orduya katılarak Erzurum'un savunmasına katkı sağlamak da vardır.[51] Mirliva Şahin Paşa ile altı tabur, Kars Kolordusu'nun sağ tarafını korumak ile görevlendirilmiş olan Eleşkirt Tümeni'nin ihtiyat olarak tahsis edildi.[52]

Kars Kolordusu'na bağlı olan Van Tümeni ise; altı buçuk tabur ile biri dağ biri sahra olmak üzere iki batarya ve bir bölük süvariden müteşekkil olup Şeyh Ubeydullah Efendi'nin toplayacağı planlanan 50.000 ve Siirtli Şeyh Hamza ile Musullu Şeyh Mehmed'in toplayacağı belirlenen 4000'er gönüllü piyade ve süvariden oluşacaktı.[53] Savaş öncesinde Rusya ile İran arasındaki iletişimin ve silah alışverişinin tespiti ile Van Tümeni, Rusya ve İran arasında olası bir ittifak halinde İran tarafından gelecek tehlikeyi önlemek ve sınırlarda gerçekleşebilecek taciz ve çatışmaları engellemekle de görevlendirildi. Van Tümeni'nin görev coğrafyası dâhilinde olan önemli stratejik savunma noktalarından biri olan Delibaba Boğazı, düşmanın hedeflerinden biri olması çok muhtemel olduğundan buradaki savunma oldukça kritikti. Ancak düşman kuvvetlerinin Beyazıt cihetine bir harekât düzenlememeleri halinde Eleşkirt Tümeni'nin bulunduğu bölgeye taarruz gerçekleştirmesi durumunda Van Tümeni'nin bu bölgedeki kuvvetlere her türlü yardımı gerçekleştirmesi emredildi.[54]

Kars Kolordusu'na bağlı olan bu tümenlere ek olarak bir ihtiyat tugayı da mevcuttur. Bu ihtiyat tugayı, altı piyade taburu ile bir dağ bataryasından ve Erzurum'dan gönderilecek olan muavene taburları ve süvarilerden müteşekkil olup merkezi Horasan'dır. İhtiyat tugayının öncelikli görevi Kars ile Eleşkirt arasındaki telgraf irtibatını sağlamak olmakla birlikte Micingird, Yeniköy ve Horasan'da en az 40.000 okka kadar un, peksimet ve tuz bulundurmakla yükümlüdür.[55] İhtiyat tugayı da Kars Kolordusu'nun çekilmesi halinde Horasan'dan çekilerek ana ordu ile birleşecek ve Erzurum'un savunmasına katılacaktır.

Batum Tümeni, Anadolu ordusu ile coğrafi uzaklığı sebebiyle doğrudan doğruya İstanbul merkezinden yönetildiğinden IV. Ordu sefer planında yer almasa da 22 piyade taburu ve 8.000 gönüllüden müteşekkil 26.000 kişilik mevcudu ve bir sahra ile bir dağ bataryasından

[51] Sükan, a.g.e., s.54
[52] ATASE, ORH, 50/102
[53] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.17.
[54] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.y.
[55] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.e., s.18.

müteşekkil olup, Batum bölgesinin muhafazası ile görevliydi.[56] Osmanlı Devleti'nin deniz gücü de savaş esnasında belirleyici faktörlerden biri oldu. Karadeniz filosunun bölgedeki faaliyetleri Rusya'nın sefer stratejilerinde kritik bir faktör olmakla birlikte Anadolu'da bulunan Rus kuvvetlerinin harekatını da kısıtlamaktaydı. Batum Tümeni ile ortak hareket etmesi planlanan Karadeniz filosunun öncelikli görevi Odessa Körfezi'ni abluka ederek Rus donanmasının açık denize çıkmasını engellemek, gerekli görüldüğü takdirde Rus kıyılarına yönelik bombardıman gerçekleştirerek savaşın seyrini yönlendirmekti.[57]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun ateş gücüne bakıldığında envanterinde altı cins hafif silah bulunduğu tespit edilmektedir. Bunlar; Martini-Henry, Schneider, Winchester, mitralyöz, revolver, yivli-yivsiz ağızdan dolma kapsüllü tüfeklerdi. Osmanlı Devleti, savaş başlangıcında silah mevcudunu geliştirmek maksadıyla; Enfiel, Springfiel, Schneider, Winchester ve Martini-Henry marka tüfekler sipariş etti.[58] Bu süreçte sipariş edilen Winchester tüfekler gelene kadar Tophane-i Amire ambarlarında bulunan 120.000 kadar Martini Henry tüfeğinin öncelikli olarak süvarilere dağıtılmasına karar verildi. Bu mevcudun yetersiz bulunması ile 1876 senesinde Amerika'dan 600.000 adet Martini-Henry tüfek sipariş edilmiş bunların 442.240 adedi 14 Temmuz 1877'de Osmanlı Devleti'ne teslim edilmişti.[59] Amerika'dan verilen bir diğer sipariş ise, 1.500 kadar Winchester tüfeği oldu.[60] Osmanlı Ordusu ayrıca, silah ve mühimmat ticaretinin 1/3'ini yaptığı Amerika'dan[61] satın aldığı Remington tüfekleri de 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında kullanıldı.[62] Osmanlı ordusunun savaş sırasındaki silah mevcudu 935.000 olmakla birlikte bunlardan 334.000 kadarı Martini-Henry tüfeği idi.[63] 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı için süvari, nizamiye ve muavene askerlerine 315.00 Martini-Henry, 325.000 Schneider tüfeği, 39.000 Winchester tüfeği ile 21.000 kadar tabanca dağıtıldı.[64]

---

[56] Sükan, a.g.e, s.55

[57] Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Deniz Harekatı, C.3, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1980

[58] Ali İhsan Gencer, Ali Fuat Örenç, Metin Ünver, Türk Amerikan Silah Ticareti Tarihi, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2008, s.26.

[59] BOA, YA. HUS. 159/33

[60] BOA, YA. HUS. 159/33

[61] Ahmed Midhat Efendi, Zübdetü'l Hakayık: 93 Harbi'nin Arka Planı, Harbin Zuhuru, Safahatı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar, haz. Ömer Faruk Can, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s.230

[62] Gencer vd., a.g.e. s.123, BOA, Y.PRK.ASK, 17/19

[63] İbrahim Halil Sedes, 1875-1878 Osmanlı Rus Savaşları, 1877-78 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı, İstanbul 1935, s.107-108

[64] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.295

Osmanlı ordusunun silah teknolojisi bakımından Rus ordusuna olan üstünlüğü savaş esnasında da pek çok durumda ortaya çıktı. Osmanlı birliklerinde bulunan Schneider tüfekler, Rus ordusunda bulunan Kranke tüfeklerinden daha üstün nitelikler taşımaktaydı.[65] Osmanlı kara birliklerinin elinde alan 0.45 kalibrelik Peabody-Martini ya da Martini-Henry tüfekleri ise dönemin en iyi tüfekleri olarak kabul edilmekteydi. Kars'ta bulunan 17.400 kişiden müteşekkil 29 taburun 6'sı Martini-Henry, 23'ü ise Schneider tüfeklerine sahip olmakla birlikte ayrıca süvaride de Winchester tüfeği bulunmaktaydı.[66] Osmanlıların elindeki Winchester tüfeklerinin dezavantajı olarak tespit edilebilecek bir özelliği ise, Rusların kullandığı Berdan tüfeklerinden daha kısa menzilli olmaları dolayısıyla yeterli zayiatın verilebilmesi için düşman kuvvetlerine yaklaşmayı gerektirmesiydi.

Silah teknolojisi ve mevcudu bakımından Rusya'ya üstünlük sağlayan Osmanlı Devleti, top teknolojisi ve miktarı açısından da bu üstünlüğü korudu. Bronz Rus toplarının karşısında Osmanlı topları, çelik alaşımdan üretilmiş, 89 santimetre kalibrelik kuyruktan dolma ve Krupp markasına ait idi.[67] Osmanlı Devleti, mevcut kalelerin muhafazası için Alman Krupp firmasından yivli çelik ve şeşhaneli top satın almıştı.[68] Bu kapsamda, yaklaşan savaşın da etkisi ile Mayıs 1873 tarihinde Krupp firmasından 500 şeşhaneli top siparişi verilmişti.[69] 16 Mart 1877 tarihinde İngiliz basınında yer alan bilgilere göre, Krupp firmasından Osmanlı Devleti'ne 100 kadar daha top gönderilmişti.[70] Savaş sırasında Osmanlı Ordusu, sahip olduğu Alman Krupp topları için gerekli mühimmatı Mösyö Grizon isimli bir Alman aracılığıyla satın almaktaydı.[71]

Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'ndeki top miktarına gelindiğinde ise, toplam 619 top bulunup bunların 277'si Erzurum'da 245'i Kars'ta ve 97'si Ardahan'da bulunmaktaydı. 15 cm'lik Krupkâri toplardan 6'sı Kars'ta olmakla birlikte 3'ü Ardahan ve 20'si Erzurum'da, tophane yapımı tunç toplardan 13'ü Kars'ta, 7'si Ardahan'da ve 24'ü Erzurum'da bulunmaktaydı. Şeşhaneli 1.5-9 çap aralığındaki eski toplardan 48'i Kars'ta, 12'si Ardahan'da ve 31'i Erzurum'da olmakla birlikte en eski olarak sınıflandırılan toplardan 22'si Kars'ta, 8'eri

[65] Gencer vd., a.g.e., s.120

[66] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.62

[67] Francis Vinton Greene, Report on The Russian Army and Campaigns in Turkey in 1877-1878, D.Appleton&Co. New York, 1879, s.59

[68] BOA, A.MKT.MHM., 460/18

[69] BOA, A.MKT.MHM., 459/58

[70] Jehuda L. Wallach, Bir Askeri Yardımın Anatomisi. Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919, Çev. Fahri Çeliker, Ankara 1985, s.22

[71] Gencer vd. a.g.e. s.128

Ardahan ve Erzurum'da, çeşitli çaptaki eski tunç havaların 78'i Kars'ta, 27'si Ardahan'da ve 59'u Erzurum'da idi.[72]

Osmanlı Devleti'nin Kafkas Ordusu'nun ikmal işlerini IV. Ordu'nun askeri idare meclisi yürütmekteydi. Erzurum, hem IV. Ordu'nun merkezi hem de ikmal üssü olduğundan silah, mühimmat ve birincil derecede ihtiyaç maddeleri buradaki depolarda bulunmaktaydı.[73] Anadolu'da bulunan ikmal hatlarına bakıldığında sağ kol İstanbul-Eskişehir-Konya-Şam, orta kol İstanbul-Ankara-Sivas-Diyarbakır-Bağdat güzergâhında ilerlemekteydi. Anadolu'daki sol ikmal hattı İstanbul-Kastamonu-Tokat-Erzurum-Tebriz ile Oltu-Ardahan-Ahıska-Kars-Beyazıt ve Van'a doğru ilerlemekteydi.

Osmanlı Devleti idarecileri tarafından bölgedeki kuvvetler arasındaki iletişimin sağlanmasının en önemli sorunlardan biri olarak görülmesi üzerine, telgraf hatlarının tamiri ve iyileştirilmesi amacıyla pek çok çalışma gerçekleştirildi. IV. Ordu'nun merkezi olan Erzurum ile Kafkas Cephesi'nin en kritik mevkilerinden biri olan Kars arasındaki iletişimin sağlanması için 1864 senesinde Erzurum-Kars arasında telgraf hattının çekilmesi için çalışmalar başlamıştı.[74] Kafkas Cephesi'nde özellikle de Erzurum bölgesinde telgraf hatlarının bozuk olması sebebiyle tamir edilmesi ve ordunun rahat hareket imkanına sahip olabilmesi için Avrupa'dan seyyar telgraf hatlarının sipariş edilmesi kararı alındı. Bu karar doğrultusunda Rıfat Efendi görevlendirilerek telgraf hatlarının tamirine ve yeni gelecek olan seyyar telgrafların konuşlandırılmasına refakat etmesi kararlaştırıldı.[75]

1.1.2. RUS BİRLİKLERİ

Kırım Harbi sonrasında Rusya, mağlubiyetin getirileri ve Fransa-Prusya savaşının tecrübesi sonucunda ordu nezdinde kapsamlı bir reform paketi başlatma kararı aldı. Başlarda Prusya ardından Fransız ekolünden etkilenen Rus ordusunun pek çok zaafı bulunmakla birlikte öncelikli olarak 1861'de serfliğin kaldırılması ile ordu yedek kuvvetten yoksun bir hale gelmiştir. Kırım Harbi sonrasındaki sürecin Rusya üzerindeki etkilerine yakından şahit olan Çar II. Aleksandr ve Savaş Bakanı Kont Dimitri Alekseyeviç Milyutin öncülüğünde hayata geçirilen bu reform sürecinin ilk nüveleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda tatbik edilmiştir. 1864 senesinde orduyu yerel idarelere bölen Savaş Bakanı Milyutin, 13 Ocak 1874 tarihinde

[72] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.11

[73] Yüksel Bayıl, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın İkmal ve İaşesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012, s.100

[74] BOA, MVL., 686/7

[75] BOA, İ.DH., 61556

yürürlüğe giren talimatname ile askerliği zorunlu hale getirmiştir. Bu talimatnameye göre 20 sene askerlik ile mükellef olan Rus vatandaşları, bu sürenin altı senesini muvazzaflık, dokuz senesini ihtiyat ve geri kalan beş senesini ise müstahfızlıkta geçirecekti.[76]

Çar II. Aleksandr, 13 Kasım 1876 tarihinde seferberlik kararı aldığında Savaş Bakanı Milyutin, uygulanmaya çalışılan kapsamlı reformların tam olarak ordu bünyesine entegre edilemediğini ileri sürerek savaşa henüz hazır olunmadığını bildirdiyse de bu durum Rus idarecilerinin kararını değiştirmedi. Seferberlik ilan edildiği tarihte ordu muvazzaflarının henüz iki senelik olması sebebiyle ordunun genelinde uygulanması planlanan reform paketinin sınırlandırılarak Kafkas Ordusu bünyesinde uygulanması kararı alındı. 1874 talimatnamesi ile ordudaki teşkilat sistemi de modernize edilerek alay içerisindeki tabur sayısı üçten dörde çıkarıldı. Orduda alay-tabur düzenindeki bu değişiklik, savaş ile birlikte 48 fırkanın yalnızca 10'unda uygulandı.[77]

Osmanlı Devleti'nin St. Petersburg Sefiri Kabûli Paşa'nın 20 Mart 1876'da gönderdiği raporunda Rus ordusunun Kafkasya'daki faaliyetleri bildirilmişti. Bu raporda Rus ordusunun Kafkasya'daki mevcut kuvvetlerinin güncel asker miktarları da bulunmaktaydı. Rapora göre, Rus ordusunun Kafkas kuvvetlerinin mevcudu; barışta 66.526, savaşta 134.849 piyade ve barışta 4.200, savaşta 4.730 süvariden müteşekkil olup yerel unsurların toplamı da piyade ve süvari olmak üzere 3.000 kadardı.[78] Bu rapora istinaden Rus kuvvetlerinin Kafkasya'daki toplam mevcudu barışta 106.603, savaşta ise 184.269 olarak tespit edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Anadolu hududuna gönderilen Rus askeri 150.000 civarında olmakla birlikte bu kuvvetlerin 40.000'in Gümrü, 10.000'inin Erivan ve 15.000 kadarının da Batum-Bakü cihetine gönderildiği, Dağıstan bölgesinde olası bir ihtilal ihtimalinin olması sebebiyle 26.000 Rus askerinin de o bölgeye sevk edildiği Tiflis Şehbenderi tarafından bildirilmişti.[79]

Merkez karargahı Tiflis'te bulunan Kafkas Ordusu'nun başkumandanı Grandük Mihail Nikolayeviç, hudut kumandanı ise General Kont Loris Melikov idi. Rus Ordusu'nun teşkilat planına bakıldığında ise Kafkas Ordusu; 38, 39, 40 ve 41'inci tümenlerin oluşturduğu Kafkas Tümeni, 19'uncu, 20'inci ve 21'inci tümenler ile 20 milis, 28 piyade taburu ve sekiz bölükten

[76] Sükan, a.g.e., s.46

[77] Murat Nalçacı, Resulzade Hüseyin Hüsnü Beyin Rusya Ordusu Hakkında Mal'lumat-ı Muhtasara Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Tahlili, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s. 35

[78] BOA HR. SFR., 1 62/28

[79] ATASE, ORH, 83/124B

müteşekkildi.[80] Savaşın başlangıcında 41'inci tümen Ozurgeti'de, 21'inci tümen Kütayis'te, 39'uncu tümen ise Ahıska'da, Kafkas Bombacı Tümeni ise Gümrü'de yer almaktaydı. Dragon Süvari Tümeni Ahılkelek'te, 38'inci Tümen Gori'de, 19'uncu Tümen merkez karargâh olan Tiflis'te ve 2'inci Tümen ise Tiyonti'de konuşlandırıldı.[81]

1871 senesinde Osmanlı Devleti'ne yönelik sefer planlarını tamamlayan Rusya Genelkurmayı bu planlarda, ordunun kuvvet çoğunluğunu süvari birliklerinin oluşturduğunu hesaba katarak kale ve müstahkem mevkilere direkt taarruzun aksine müstahkem mevkilerin kuşatma altında tutularak daimi bir ilerlemenin sağlanmasını temel almaktaydı.[82] Savaşın başlamasından yaklaşık 3 sene kadar önce Rusya, bölgede yürüttüğü stratejik araştırma ve keşif hareketleri sonucunda oluşturduğu sefer planına göre, yaklaşık altı hafta içerisinde Osmanlı-Rusya sınırını aşarak Erzurum'un ele geçirileceğini ileri sürmekteydi.[83] Ancak Rus Genelkurmayı, Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki aktif faaliyetlerini ve bölgedeki Müslümanlarının ayaklanma ihtimalini göz önünde bulundurarak savaş planını değiştirdi.

Nisan 1877 tarihinde Rusya Askeri Eğitim Komite Başkanı Nikolay Nikolayeviç Obruçev, yaklaşan savaşta Rus ordusunun sefer planları ve bölgede uygulanması önemli olan stratejilere dair bir rapor hazırlayarak Çar II. Aleksandr ve Savaş Bakanı Milyutin'e sundu.[84] Bu raporun içeriğine bakıldığında savaşın tek seferde bitirilmesinin önemli olduğu, Rusya'nın diğer devletlerin desteklemesi durumunda Osmanlı Devleti'ne karşı bir zafer kazanmasının zorluğu ve esasında Tuna Cephesi'ne önem verilmesi gerektiği belirtilmekteydi. Temel hedefin İstanbul'a ulaşmak olarak belirlendiği bu raporda, Kafkas Cephesi'nde olabildiğince az kuvvet ve takviye kullanarak Batı'daki orduların ilerleyişinin desteklenmesi gerektiğine ise özellikle dikkat çekilmekteydi. Bu planlamaya Rus ordusu genelinde sadık kalındıysa da Kafkas Ordusu Başkumandanı Grandük Nikola, General Melikov'a Kafkas Cephesi nezdinde yeni bir planlama yapılmasını emretmişti. Rus kuvvetlerinin savaş stratejisine genel olarak bakıldığında temel hedef Erzurum olduğu için ilk harekat hattı olarak Gümrü-Kars-Erzurum ekseni, ikincil harekat hattı olarak da Ardahan ve Beyazıt arası tespit edilmişti.[85] Batum bölgesi ise üçüncül harekât hattını teşkil etmekteydi. Rus karargâhı, Erzurum'a karşı harekete geçmektense eski harp tecrübelerinden edindikleri bilgiye istinaden Kars'ı gözetleme ve uygun görünen bir vakitte

[80] Sükan, a.g.e., s.48
[81] Sükan, a.y.
[82] Uyar ve Erickson, a.g.e., s.374
[83] Allen ve Muratoff, a.g.e. s. 109
[84] Murat Nalçacı, *"1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sürecinde Rusya Ordusu,"* **Tarih Dergisi**, S.54, İstanbul, 2012, s. 162
[85] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.333

taarruza geçme kararı aldı.[86] Aktif hücumun ise, Osmanlı Devleti'nin tahkimatlarını yeni yapmaya başladıkları ve tamamlanmadığı bilinen Batum ve Ardahan'a karşı yapılması ve Kars'ın abluka altına alınması kararlaştırıldı.[87]

Rus savaş stratejisi hakkında Tagblatt'ta çıkan makalede, Rusya'nın Tuna bölgesindeki askeri varlığını yüksek tutarak Osmanlı Devleti'ni Anadolu üzerindeki harekat karşısında yanıltmak amacı taşıdığı ve böylelikle Asya bölgesindeki operasyonlarda başarı elde etme şansını artırdığı ifade edilmekteydi. Aynı makalede, Tuna bölgesinde toprak kazanımı hedeflemediğini savaşın başlangıcı itibariyle bildiren Rusya'nın Anadolu'da toprak kazanmak konusundaki arzusunun temelinde Ermenistan'ı kurmak olduğu, Rus stratejisinin sadece Slavlar değil aynı zamanda Osmanlı topraklarında yaşamakta olan Ermeniler ekseninde de yürütüldüğü ifadelerine yer verilmekteydi.[88]

13 Kasım 1876'da uygulamaya konulan seferberlik planı sonucunda 460.000 kadar asker toplayan Rus ordusu, bu mevcuttan 79 piyade taburu, 151 süvari ile 32 Kazak bölüğünden müteşekkil olan 122.000 asker ve 32 bataryadan oluşan kuvveti Kafkas Cephesi'ne ayırdı. 12 Nisan 1877 tarihinde, ek taburlar ve muavene kuvvetleri ile Kafkas Cephesi'ndeki asker mevcudu ise 188.172 askere ulaşmıştı.[89] Osmanlı idarecileri ise, istihbarat sistemindeki zayıflık sebebiyle Kafkasya'daki Rus Ordusu'nun olası mevcudunun 125.390 askerden oluşacağını tahmin etmekteydi.[90]

Kafkas Cephesi'ndeki Rus kaygılarından biri bölgedeki Müslüman nüfusunun yoğunluğuydu. Temel stratejiye bakıldığında, Balkan hattındaki başarıların daha kritik öneme sahip olduğu düşüncesinde olan Rus karargahı için Kafkas Cephesi'ndeki taarruzların hem asker mevcudu hem de cephane kullanımı açısından minimal ölçekte tutulması gerekmekteydi. Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki faaliyetleri ve Kafkasya'daki Müslüman ahali arasındaki hareketlilik ise Anadolu'daki Rus ordusunun sınırdan uzaklaşmasına imkan vermemekteydi. Rusya bu konuda tedbir alarak bölgedeki ahalide bulunan silahları toplattı.[91] Dağıstan'daki Müslümanların isyan etmesi riski karşısında Rusya, Kafkasya'da bulunan

[86] ATASE, ORH, 83/124B
[87] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 106
[88] BOA, HR.SYS. 160/23
[89] Sükan, a.g.e., s. 58
[90] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 28
[91] Poti Şehbenderliğinden Osmanlı Hariciye Nezareti'ne14 Nisan 1877 tarihinde gönderilen telgrafta Rus kuvvetlerinin sınıra doğru hızla ilerledikleri, topçu birliklerinin 15 gün içerisinde hazırlanacağı için Osmanlı ordusunun önceden taarruz imkanına sahip olduğu, ordunun hududu geçmesi halinde Dağıstan'daki Müslüman ahalinin de ayaklanarak Osmanlı ordusunu destekleme ihtimali olduğu bildirilmişti. BOA, HR.TO., 125/112.

birliklerinin neredeyse yarısını iç güvenlik görevlerinde kullanmak zorunda kaldı. Rus karargâhındaki ihtiyatlı tavrın en önemli sebebi, istihbarat zayıflığı dolayısıyla Osmanlı ordusu mevcudunu hesaplama hususunda fazla teorik kalınmasıydı. Rus yetkililerinin hesaplamalarına göre Osmanlı Ordusu, Şam'daki 5'inci ordudan aldığı destek ile 300.000 kadar asker ve 50.000 kadar milis mevcuduna sahip olacaktı.[92] Oysa Osmanlı Ordusu, bu rakamın yarısına bile ulaşamadı. Rus kuvvetleri ise bu tehdit algısı sebebiyle cephedeki birliklerinin neredeyse yarısını iç güvenlik hizmetlerinde kullandı. Karadeniz sahillerine yönelik Osmanlı donanmasının harekatından endişelenen Rusya, 9.000 asker ve dört toptan oluşan bir Rus kuvvetini Poti'den Novorossiysk'e kadar olan sahil şeridini korumakla görevlendirdi.[93]

Yeni plana göre Kafkas Ordusu'nun ana kuvveti Gümrü'de toplandıktan sonra Gümrü, Ahılkelek, Erivan ve Rion olmak üzere dört kola ayrıldı.[94] Gümrü Tümeni'nin başında General Geyman, Ahılkelek Tümeni'nin başında General Devel, Erivan Tümeni'nin başında General Tergukasov, Rion Tümeni'nin başında ise General Oklobzihio bulunmaktaydı. Ana kuvvet Bayandur ve yukarı Arpaçay bölgesinde olmak üzere Erivan Tümeni Iğdır'da, Ahılkelek Tümeni ise Ahılkelek bölgesindeki operasyonlarla görevlendirildi.

Gümrü Tümeni; 24 piyade taburu, iki dragon alayı, iki kazak alayı, iki Dağıstan süvari alayı, dokuz sahra bataryası ile toplamda 18.000 piyade ve 7.000 süvariden oluşmaktaydı. Bu tümenin görevi Kars'ı izlemek ve Ardahan üzerinde keşif hareketleri yapmaktı. Ahılkelek Tümeni; sekiz piyade taburu, iki Kazak alayı ile toplamda 6.500 piyade, 2.500 süvari ve 28 top mevcuda sahip olup Ardahan cihetindeki keşiflerden sorumluydu.[95]

Erivan Tümeni; dokuz piyade taburu, bir dragon alayı, dört kazak alayı, üç sahra bataryası ile toplam 7.000 piyade, 3.500 süvari ve 32 toptan müteşekkil olup Beyazıt'a karşı muharebe keşfi ile görevlendirildi. Rion Tümeni ise 16 piyade taburu ve altı batarya top toplamda 11.000 piyade, 1.000 süvari ve 48 top ile Batum'a yönelik harekat ile görevlendirildi.[96] Rion Tümeni, Anadolu içerisine gerçekleşecek olan sefere dâhil olmayarak Karadeniz kıyısının güvenliğinin temini amacıyla savaş sonuna kadar Batum ve civarında bulanacaktı.

---

[92] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 107

[93] Aleksandr Borisoviç Şirokrad, Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 437

[94] Vladimir İvanoviç Gippius, Osady i Şturm Kreposti Karsa v 1877 g. St. Peterburg, 1885, s.56

[95] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 111

[96] Allen, Muratoff, a.y.

Kırım Harbi sonrasındaki süreç sadece Rus ordusunun sisteminde ve stratejisinde değil, aynı zamanda silah üretim ve teknolojisinde de değişimi beraberinde getirdi. Askeri teknolojinin gelişimi ile birlikte ağızdan dolan silahların harp sahasında yetersiz olması sebebiyle bu silahların bir takım değişimlerle kuyruktan dolar hale getirilmesi hedeflenmekteydi. Bu kapsamda Rusya, 1867 itibariyle Karle tekniği ile 200.000 kadar eski model ağızdan dolar tüfeği kuyruktan dolar hale getirdi.[97] Aynı dönemde Avusturyalı silah ustası Krenk'in Rus askeri makamlarına metal kapsül kullanılan bir sistem geliştirdiğini bildirmesi üzerine bir milyondan fazla tüfek de bu sistem aracılığıyla kuyruktan dolar hale dönüştürüldü.[98] 1868 senesinde ise 30.000 adet kuyruktan dolma Berdan tüfeği satın alan Rusya, Berdan-2 tüfeklerinin piyasaya çıkması sonrasında 30.000 adet kadar da bu tüfekten sipariş verdi.[99] 1871 senesinde ise Amerikan Smith-Wesson şirketinden 20.000 adet Revolver model tabanca siparişi verildiyse de bu rakam, savaşın gidişatının da etkisiyle 1878 senesine gelindiğinde 112.000'e ulaştı.[100]

Silah ithalatı yoluyla ülkeye getirilen teknoloji ile orduda reform paketinin aynı döneme denk gelmesi Rusya'nın silah sanayiinde yeni adımlar atmasına sebep oldu. Daha önceden satın alınan Berdan-2 tüfeklerinin Tula'daki silah fabrikasında üretilmesi amacıyla 1873 senesinde İngiliz Greenwood şirketinden tezgahlar satın alındı. Savaşın başladığı 1877 senesine gelindiğinde Tula'daki fabrika günlük 650 adet Berdan-2 tüfeği üretme kapasitesine sahipti. Yeni alınan ve üretimi yapılan Berdan-2 tüfekleri, tıpkı reform paketinin uygulanışı gibi sadece Kafkas Ordusu birliklerine dağıtıldı.[101] Buna rağmen siper ve müstahkem mevki savaşı olarak adlandırılabilecek olan 1877-1878 savaşında bu tüfekler, Osmanlı ordusunda bulunan tüfeklere göre daha fazla atış aralığına ihtiyaç duyması sebebiyle siperlere yönelik hücum hareketlerini yeterli ölçüde destekleyemedi. Rus ordusunun envanterinde üç cins hafif silah bulunmakla birlikte bunlar; Krenk, Karle ve Berdan tüfekleridir. Savaş başlamadan önce Rus ordusunda bulunan silah miktarına bakıldığında 247.130 Berdan, 383.382 Krenk ve 113.317 Karle tüfeği askerlere dağıtılmış durumdaydı. Bunun yanı sıra silah depolarında dağıtılmak üzere bekletilen 230.000 kadar Berdan tüfeği de mevcuttu.[102]

---

[97] Değişen savaş teknolojisi gereğince ağızdan dolma tüfeklerin kuyruktan dolar hale getirilmesi gerekliliği ile birlikte İngiliz I. Carle 1866'da yeni bir sistem geliştirdi. Rusya'da Albay Chagin liderliğinde yapılan kapsamlı testler ile Karle tüfeği, Tula ve Izhevsk silah fabrikalarında geliştirildi.

[98] Greene, Report On The Russian Army…, s.52.

[99] A.g.e., s.53

[100] Gencer, vd., a.g.e., s.252

[101] Jonathan A. Grant, Rulers Guns and Money, Harvard University Press, London, 2007, s.17

[102] Gencer, vd., a.g.e., s.119

Rus topçu birlikleri sayıca Osmanlı birliklerinden üstün olsalar da kullanılan topun niteliği bakımından bu üstünlüğü koruyamamışlardır. Nitelik olarak bakıldığında bronz alışımdan oluşan Rus toplarına karşı, 89 santimetre kalibrelik çelik Krupp topların bulunması Osmanlı kuvvetleri için avantaj sağlamıştır. Rus ordusunun sahip olduğu bronz toplar, alaşımları sebebiyle ancak 24 saatte 120 atış yapma kapasitesine sahip iken Osmanlı topları 360 adet top atabilme kapasitesine sahiptir.[103] Rus kuvvetleri bu durum karşısında silah üretiminde gerçekleştirdikleri teknoloji reformunu top üretiminde de gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdir. 1878 senesi sonbaharı itibariyle Oboukhof fabrikasında çelik top üretimi için çalışmalara başlayan Rusya'nın nihai hedefi sahada Osmanlı toplarına karşılık gelecek bir üretim tesis edebilmektir.[104]

1.2.OSMANLI DEVLETİ VE RUSYA AÇISINDAN KARS'IN STRATEJİK ÖNEMİ

1.2.1. KARS BÖLGESİNİN OSMANLI DEVLETİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Kafkas Cephesi'nde tarih boyunca gerçekleşen harekâtların güzergâhı doğal engeller ile belirlenmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda da bu gelenek bozulmayarak bölgenin coğrafi şartları harekâta ve seferberlik planlarına önemli derecede etki etmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkas Cephesi olarak tabir edilen harekât bölgesi, bugünkü Kars, Ardahan, Erzurum, Erzincan, Iğdır illeri ile Batum bölgesini kapsamaktadır.

Bölgenin şartları gereğince Osmanlı Devleti, Kafkas Cephesi'nde yürütmeyi planladığı sefer stratejisini coğrafi mekan *(geo-spatial)* şartları ekseninde oluşturmak durumunda kalmıştır. Coğrafyanın dağlık oluşu ve söz konusu dağlar arasında sınırlı alan ve geçit bulunması sebebiyle bölgede yapılacak olan bir harekât, belirli istikametlere bağlıdır. Bölgedeki bazı kaleler, geçitler ve limanlar bu anlamda Osmanlı savaş stratejisinde kilit rol oynamaktadır. Bunlar; Trabzon ve Batum limanları, Ardahan, Kars ve Erzurum kaleleri, Soğanlıdağ, Çengel, Zigana geçitleri ile Tahir, Hamur, Mızrak ve Kılıç gedikleridir.[105] Yapılacak harekâtta Arpaçay ile Aras, Karasu ve Çoruh nehirleri de birer doğal engel teşkil etmektedir. Tahtdüzü olarak anılan Soğanlı Dağları ve Yahniler arasındaki bölge 1877-1878 Savaşı Kafkas Cephesi'nin kritik muharebelerine ev sahipliği yapacaktır.[106]

---

[103] Nalçacı, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sürecinde…", s.169

[104] Greene, Report On The Russian Army…, s. 59

[105] Sükan, a.g.e., s. 29

[106] "Osmanlı Sarıkamış'ın batısında yer alan Soğanlı Dağları'ndan Kars'ın doğu-sundaki Yahniler'e kadar uzanan alana verilen tarihsel adlardan biri de *Taht-Düzü*'dür. Arazi, Kars yönü açık olmak üzere diğer üç taraftan

Kafkas Cephesi'nde savunulan 410 kilometrelik sınırda dört ana hat olmakla birlikte bunlardan biri Batum'a ulaşmaktaydı. Batum şehrinin Kars, Ardahan ve Erzurum'a doğrudan ulaşan ve askeri harekâta elverişli şosesi bulunmadığından bu bölgenin savunulması için yeterli asker Batum Komutanlığı bünyesinde bırakılmıştı. Diğer yollar ise Ahıska'dan Ardahan'a, Gümrü'den Kars'a ve Erivan'dan Beyazıt'a ulaşmaktaydı. Coğrafyanın şartları ve önem sıralamaları gereğince, 1863 senesinde fenni heyetlerin belirlemesine göre Kars, Ardahan, Erzurum ve Karakilise'de istihkâmların modernize edilmesine ya da yeniden yapılmasına karar verildi.[107] İkinci Anadolu İstihkamatı Komisyonu tarafından Kars'ta bulunan Çakmak ve Laz tabyalarına müstakil topçu odaları yaptırılarak tabyaların bulunduğu alandaki hakimiyetin artırılmasına çalışıldı.[108] Söz konusu bölgelerin kargir işlerinin tamamlanması amacıyla 4 bin işçi istihdam edilerek Kars ve Erzurum'un istihkamlarının öncelikli olarak tamamlanmasına karar verilmişti.[109] Aynı kapsamda Livane ve Trabzon'da da istihkamların oluşturularak Anadolu muhafazasını desteklemesi planlanmıştı.[110] Mevcut istihkamların yeniden inşasının en önemli sebebi Osmanlı Devleti'nin Kafkas hattındaki savunma stratejisinin bundan önce İran tehdidine karşı düzenlenmiş ve teçhiz edilmiş olmasıdır. Zira Rus kuvvetleri güçlü bir orduya, modern talim ve terbiye kuralları ekseninde yetiştirilmiş olan ve oldukça isabetli atışlara sahip topçulara ve İran'dan ziyade yerel ölçekte değil bölgesel hedef ve stratejilere sahiptir. Bu sebeple İran kapsamında düzenlenmiş savunma hatları ve stratejileri Rus kuvvetleri karşısında başarısızlığa uğramıştı.

Osmanlı Devleti idarecilerinin Kars'ın muhafazası üzerinde özellikle durmalarının en önemli sebebi, jeostratejik konumunun önemidir. Kafkasya ve Anadolu'nun birleştiği bir nokta olarak da tabir edilebilecek olan Kars; ekonomik, siyasi ve askeri olarak kritik bir mevkii kabul edilmekteydi. Bunun yanı sıra Kars Kalesi, ateş gücü yüksek birlikler ile donatılır ve takviyesi sağlanır ise Rus kuvvetlerinin önünde bir set oluşturacaktır. Böylelikle bölgeyi ele geçirmeden Batı'ya ilerleyen Rus kuvvetlerinin gerisinde devamlı bir tehdit unsuru olarak Kars Kalesi, lojistik desteğin geniş ölçüde aksamasına neden olur.[111] Bu durum üzerine Kars ve Ardahan, Transkafkasya'nın hâkimiyeti için ileri bir üs teşkil ettiğinden bu iki kale ekseninde uygulanan müdafaa stratejisi düşmanın ilerlemesini geciktirmenin yanı sıra düşman kuvvetlerinin

dağlarla çevrilidir." Detaylı bilgi için bkz.: Güray Solmaz, Kerra Altuğ, *"Taht-Düzü Neresidir? Bu Coğrafyadaki Tarihi İzler"*, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,** S.61, Ankara, Aralık 2018, s.59-78.

[107] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.10

[108] Nusret Çam, Erzurum Tabyaları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 187

[109] BOA, İ.DH. 614/42780

[110] BOA, ŞD. 609/44

[111] Sükan, a.g.e., 32

ayrılmasına da sebep olacaktı.[112] Bu sebeple Kars, Ardahan, Batum ve Karakilise mevkileri, dönemin Osmanlı ordusunda hakim olan Alman ekolü etkisi ile Alman mühendisler tarafından modernize edilmekle birlikte, bu bölgelerin müdafaası amacıyla Almanya'dan Krupp marka topların getirtilerek tahkim edilmişti.[113]

Orduların kısa sürede cephe hatlarına nasıl ulaştırılacağı sorusu barış zamanında önem derecesine bakılmaksızın arka plana atıldığından Osmanlı coğrafyasında sadece belirli bölgelerde şoseler mevcuttu. Dönemin şartlarına bakıldığında ekonomideki bozulma, barış durumunda bu tarz stratejik uygulamaların yapılamamasının en önemli nedenlerinden biriydi. İstanbul'dan IV. Ordu'nun lojistik üssü olan Erzurum'a iaşe temini Trabzon'a kadar deniz yolu ve oradan da bir şose ile sağlanmaktaydı. Her ne kadar Kırım Harbi sonrasındaki süreçte Ferik Mehmet Fevzi Paşa'nın hazırladığı savunma planı ekseninde Kars-Batum arasında bir şosenin yapılması planlandıysa da bu hattın inşası 1877-1878 tarihlerine gelindiğinde tamamlanamamıştı.[114] Yolun tamamlanamaması sebebiyle Anadolu'da bulunan ordu ile Batum'daki Türk kuvvetlerinin irtibatının savaş şartlarında sıkıntı çıkaracağı düşüncesiyle bu yolun hiç değilse sürücü postasına uygun bir hale getirilmesine karar verildi.[115] Nihayetinde, şartlar dâhilinde Kafkas Cephesi'nde, Erzurum ve Kars arasındaki askeri harekâta en uygun yol Bardiz yoluydu.[116]

Lojistik faaliyetlerin coğrafi şartlar sonucunda kısıtlı olması, nakliye için ordudaki hayvan miktarının yetersizliği, cephenin iaşe ve mühimmat bazında desteklenmesini güçleştiren faktörlerdendi. Bu sebeple savaş bölgelerine yakın depolar yaptırılması zorunluluğu ortaya çıktı. 19'uncu yüzyıl beraberinde hızla gelişen demiryolu hatları ile sevkiyatın gerçekleştiği Tuna Cephesi'nde ise ikmal ile ilgili süreçlerde yaşanan sıkıntılar en düşük seviyeye indirildi. Yine bu kapsamda Anadolu'da bir demiryolunun inşa edilmesi projesi, 1860 senesi itibariyle Osmanlı Devleti'nin gündemine girdi.[117] Proje dahilinde öncelikli olarak Samsun-Sivas arasındaki hattın yapılması için İngiliz Edward Praysi ile anlaştıysa da daha sonra bu ruhsat iptal ettirildi.[118] Anadolu'da yapılması planlanan demiryolu hattının uzun süre sürüncemede kalması ile birlikte hat ilerleyemediğinden 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki ikmal süreçlerinde temel olarak karayolu kullanılarak destek amacıyla

[112] Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 109
[113] BOA, A.MKT.MHM., 448/62
[114] BOA, İ.DH., 634/44063
[115] BOA, ŞD., 499/22
[116] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 162
[117] BOA, A.DVN.NMH.. 11/2
[118] BOA, A.AMD., 92/13, BOA, HR.TO., 53/87

da deniz ulaşımı tercih edildi. İstanbul'dan gönderilen iaşe, Şirket-i Hayriye vapurları ile Trabzon limanına ulaştırılarak buradan Anadolu'nun içlerine yine şoseler aracılığıyla gönderilmekteydi.[119]

Cephe hattına iaşenin ulaştırılmasında ordu merkezi Erzurum'un rolünün büyük olmasının yanında yerel ahaliden de takviye alınmaktaydı. Bölgedeki tarım ve hayvancılık, lojistik anlamda sıkıntıların doğması halinde Osmanlı kuvvetleri için bir seçenek oluyordu. Kafkas Cephesi'ndeki ekonomik durum temel alındığında tahıl üretiminin fazla olduğu bu coğrafyada aynı zamanda hayvancılık da yapılmaktaydı. Cephedeki askerin erzak ve kıyafetleri gibi birinci sınıf ihtiyaç malzemelerinin çoğunluğu İstanbul'dan ve cephe coğrafyasındaki ahaliden karşılanmakla birlikte bir kısmı dış ülkelerden de satın alındı. Bu kapsamda İran Şehbenderliği ile Osmanlı Bankası arasında, askerin iaşesi için satın alınacak malzemelere dair poliçe hazırlatıldı.[120] Yine bu kapsamda Hindistan'ın başta Kalküta, Bombay, Madras ve Haydarabad şehirleri olmak üzere pek çok bölgede iane sandıkları kurularak Osmanlı Devleti'ne yardım için para toplandı.[121] Bu yardım toplama çalışmalarına Afgan kabileleri ile Mekke ulemasının da katıldığı tespit edilmektedir.[122] Bölgedeki hayvan miktarına bakıldığında, Kafkas cephesi coğrafyasında savaş başlangıcında 3.800.000 koyun, 1.537.000 keçi, 6.578.000 sığır ve 875.000 kadar at bulunmaktaydı.[123] Ayrıca bu coğrafyadaki ana güzergâhlarda ormanların azlığı, ordunun yakacak odun ihtiyacının karşılanamaması ve şoselerin azlığı sebebiyle odunların bölgeye tedarikinde çeşitli sorunlara yol açtı.

Kafkas Cephesi harekâtını kısıtlayan faktörlerden birisi de toplumsal etkenlerdir. Devlet idaresi dışında emeller peşinde koşan Ermeni ve Rumlar bölge mevcudunun ¼'ünü teşkil etmektedir. Buradaki nüfusun Rus kuvvetlerine her türlü yardımı sağlaması, bir takım casusluk ve sabotaj faaliyetlerinde rol oynaması Osmanlı Devleti için her zaman içeride bir tehdit olarak algılanmıştı. Aynı zamanda bölgede bulunan Kürt nüfusun asker göndermemesi, gönderilen askerlerin de sıklıkla firarını göz önüne alan Osmanlı idarecileri, her ne kadar konu üzerine düşerek ayrıntılı tahkikata girişmedilerse de tedbiri elden bırakmamak gerektiğini düşünmekteydiler.[124] Sadece bölge halkının değil aynı zamanda Batı ülkelerinin bölgedeki temsilciliklerinin de tehdit oluşturduğu durumlar olmaktaydı. Bu bağlamda, İngiltere'nin

[119] Bayıl, a.g.m., s. 92
[120] BOA, DH. MKT, 1321/98, BOA, Y.PRK.EŞA 1/13
[121] BOA, Y. PRK, HR. 1/23
[122] BOA, İ. HR., 273/16494
[123] Sükan, a.g.e., s. 37
[124] BOA, HR.SYS., 1239-11

Erzurum konsolosunun bölgede Rus yanlısı düşüncelere sahip olması üzerine Ahmed Muhtar Paşa, konsolosun bölgeden uzaklaştırılmasını talep etmişti.[125]

Kafkas Cephesi'ndeki sosyolojik yapı Türk kuvvetleri için bir dezavantaj olsa da Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki Türk-Müslüman nüfusunun yoğunluğu bu durumu eşitler nitelikteydi. Osmanlı Devleti'nin bölge Müslümanları ile ilişkileri, Ruslar aleyhine istihbarat ve sabotaj faaliyetlerinde yerel halkı kullanmasına imkân sağladı. Bölgedeki insan kaynaklarının yetersizliği de dikkate alınarak, komşu bölgelerin insan kaynaklarından yararlanmak gerekmektedir. Rusya'nın hâkimiyet kurduğu Kafkasya bölgelerindeki Müslüman halk ile temasa geçilerek sağlam ilişkiler kurmak ve bu kuvvetlerin istihbarat, sabotaj gibi durumlarda kullanması planlanmıştı.

1.2.2. KARS BÖLGESİNİN RUSYA AÇISINDAN ÖNEMİ

1801 senesinde Gürcistan'ı ele geçiren Rusya, Kafkasya stratejisini bu tarihten sonra genişletip hızlandırmaya başladı. Sıcak denizlere inmek olarak tanımlanan klasik Rus hedefi, iki yönlü olarak gelişmekteydi. Bu hatlardan ilki Balkanlar üzerinden geçmekle birlikte zaman zaman büyük başarılarla sonuçlanmıştı. İkinci hat ise Rusya'nın stratejik bir önem atfettiği Kafkasya üzerinden geçmekteydi. Kafkasya operasyonlarının ve bölgedeki toprak kazanımlarının kalıcı hale gelmesini amaçlayan Rusya, Osmanlı Devleti ve İran ile bu bölgedeki çıkarlar üzerinden pek çok muharebeye tutuştu.

Kafkasya'nın bir kolu olarak kabul edilen Kars'ın doğal şartları gereğince bölgedeki neredeyse en yüksek ve hakim açıya sahip olması, Kafkasya operasyonlarında Osmanlı ve Rus kuvvetlerinin komuta pozisyonlarını ayarladıkları stratejik bir nokta olmasına sebebiyet vermekteydi. Rus idarecileri, Kars ve Erzurum kalelerinin bölgedeki Rus hareketlerine ve üslerine yönelik etkin rolünü de önemli bir problem olarak görmekteydiler.[126] Basra Körfezi ve Akdeniz'e ulaşmayı temele alan Rus stratejisi için Kars, bölgenin anahtarı konumundaydı. Erzurum'u hedefleyerek yapılan Rus sefer planının başarıya ulaşması için öncelikli olarak Kars'ın ele geçirilmesi gerekmekteydi. Bu sebeple 1828-1829 Savaşı'nda ilk kez kuşatılan ve Rusya tarafından ele geçirilen Kars, pek çok muhasara ve işgal görmüştü. Kars, büyük bir plato üzerine kurulmuş olmakla birlikte şehir ve kale savunma savaşlarına uygun olarak tasarlanmıştı. Kalenin askeri üs olarak işlevselliği ve modern tahkimat düzeni, bölgede ilerleme amacı güden Rusya için kritik bir tehdit olarak algılanmasına sebep olmuştu.

---

[125] BOA, HR.SYS., 1233-65

[126] Morgan Philips Price, War and Revolution in Asiatic Russia, Routledge, S. 3, New York, 2017, s.53

Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti ile sınırında kendisine bağlı bir azınlık topluluğu bulundurmak ve bölgede hak sahibi olmak, bunu tarihsel bir strateji haline getiren Rusya için oldukça önemliydi. Rusya'nın bölgedeki harekâtı Tiflis'in yanı sıra sınırda bulunan müstahkem mevkii Gümrü'den de desteklenmekteydi. Pek çok açıdan jeostratejik öneme sahip olan Kars ile Rusların en yakın müstahkem mevkii olan Gümrü arasında 70 kilometre kadar mesafe bulunmaktaydı.[127]

Bölgenin dağlık oluşu ve bu dağlar arasında ancak belirli geçitler aracılığıyla ilerleyişin sağlanması sebebiyle harekât planları bu coğrafi şartlar bağlamında oluşturulmak zorundaydı. Kafkas Cephesi'nde Rus kuvvetleri için pek çok doğal engel bulunmakla birlikte bunlar; Rion ve Kura nehirleri, Ahıska ve Borjom Boğazı, Sohum, Poti, Tiflis, Gümrü ve Erivan şehirleri, Kafkas Dağları'ndaki geçitler ve Arpaçay ile Aras nehirleridir.[128] Doğu Karadeniz bölgesinde, dağların doğal bir savunma seti olarak Anadolu'yu çevrelemesi Rus kuvvetleri için bir dezavantajdı. Bazı geçitler ile bağlanan Karadeniz bölgesinde bir harekatın gerçekleştirilmesi ancak güçlü bir Karadeniz donanması ile mümkündü. Bu dönemde Karadeniz'de Osmanlı donanmasının aktif hareketleri, Karadeniz'den gerçekleşmesi olası bir çıkartma için mevsimsel şartların da sağlanması gerektiğinden bu harekat tercih edilmedi.[129] Jeostratejik durum gereğince Rus kuvvetleri Gümrü-Kars-Sarıkamış-Köprüköy-Erzurum hattında hareket etmek durumundaydı.

Kafkasya'da bulunan Rus ordusuna lojistik destek, Moskova-Kuzlov-Varonej-Rostov-Viladi Kafkas ile Moskova-Kursk-Lozawya-Rostov ve Poti-Tiflis demiryolları ile buradaki karayollarından sağlanıyordu.[130] Lojistik faaliyetlerin yürütülmesi ve birinci sınıf ikmal maddelerinin bölgeye ulaşımı için Kırım Harbi sonrasında inşa edilen Poti-Tiflis demiryolu, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'deki üstünlüğü sebebiyle kullanılmadı. Bu sebeple 1877-1878 Savaşı'nda Rus ordularının harekatı, Gürcü askeri yoluna ve Astrahan'dan Bakü'ye kadar da deniz yoluna bağlı ilerlemek zorunda kaldı.[131] Rusya'nın ikmal merkezlerinin uzaklığı ve coğrafi şartlar sebebiyle, sefer güzergahında depolar yapılarak ordunun birincil derecedeki iaşesinin temini sağlanmaktaydı.

---

[127] Francis Vinton Greene, 93 Harbi Tüm Cepheleriyle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, çev. Sebahattin Şenol, Muhammet Şeviker, İz Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 515

[128] Sükan, a.g.e., s. 31

[129] Sükan, a.y.

[130] Bayıl, a.g.m., s. 87

[131] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 106

Bölgedeki sosyolojik durum ise Anadolu içinde Rus kuvvetleri lehine olan faktörler içermekteydi. Osmanlı topraklarında yaşamakta olan Ermeni ve Rum nüfus, savaş sürecinde Rus kuvvetlerine sadece istihbarat değil aynı zamanda eşkıyalık, sabotaj gibi faaliyetlerle destekte bulunmuştu. Buna karşılık olarak Rus kuvvetleri, Kafkasya'da nüfusunun 2/3'ünün Müslüman olması sebebiyle bölge halkının ayaklanama riski karşısında mevcut Kafkas ordusunun neredeyse yarısını iç hizmetlerde kullanmak zorunda kalmıştı. Bu sebeple Kafkas Cephesi'ndeki asker mevcudunu talep edilen ölçüde takviye edilememişti. Sadakat konusunda idaresi altında yaşadığı devletten ziyade aynı dine sahip oldukları devleti destekleyen bu iki topluluk, (Kafkasya Müslümanları ve Ermeniler) savaşın iki tarafı için de avantaj ve dezavantaj meydana getirmişlerdi. 1828-1829 Savaşı'nda bölgedeki Ermeni halkının Rus kuvvetlerine yardımı, savaş sonrasında büyük bir Ermeni topluluğunun Doğu Anadolu'dan Rusya'ya göç etmesine sebep olmuştu. Yaklaşık 20 bin hanenin göç ettiği tahmin edilen bu süreçte göçün 70.000 kişilik bir mevcudunun Kars ve Erzurum bölgesinden gerçekleştiği tahmin edilmekteydi.[132] Ermenilerin Kars ve çevresinden göçü Rusya'nın yayılmasının sonucu ortaya çıkmış olmakla birlikte Rusya, Ermenileri kullanarak Osmanlı toprakları ile Rus idaresi altında bulunan Kafkasya'daki topraklar arasında bir tampon bölge kurmaya çabalamaktaydı.

[132] Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 624; Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler,** C. XIII S. 17, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, ss.365-434, s. 410.

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKAS CEPHESİ'NDE MUHAREBELER

2.1. BEYAZIT VE ÇEVRESİNDEKİ HAREKAT

Coğrafi şartlar ekseninde gelişen sefer planlarının da etkisi göz önünde tutulduğunda Rus ordusu ile Türk ordusunun Kafkas Cephesi'ndeki muhtemel ilk temas noktalarından biri olarak Beyazıt tespit edilmekteydi. Beyazıt bölgesi, Osmanlı Devleti ve Rusya toprakları arasında bulunmakla birlikte coğrafi konumu gereğince iki devletin toprakları arasındaki ulaşımı Musun ve Çilli Gedikleri ile sağlamaktaydı. Çilli Gediği'nin yolu direkt Beyazıt'a çıksa da Musun Gediği yolu, Karaköse bölgesine çıkarak Kars ve Erzurum ile Beyazıt arasındaki bağlantıyı kesmekteydi.[133]

Osmanlı karargahı tarafından Beyazıt bölgesini korumakla görevlendirilmiş olan Van Tümeni'nin mevcudu, altı buçuk tabur piyade ve iki bölük süvariden oluşmakla birlikte toplam 3.500 kişiydi. Van Tümeni Kumandanı Ferik Ahmed Faik Paşa, öncelikli olarak bölgedeki dört redif taburu ile Elbak kazasındaki redif taburlarını toplamakla görevlendirilmişti. İşkodralızade Hasan Paşa ile Şeyh Ubeydullah Efendi'nin vadettiği ve aşiretlerden toplanan askerler ile Beyazıt'a ilerlemekle görevlendirilmiş olan Ahmed Faik Paşa, Beyazıt'ın düşmesi halinde oradaki iki tabur ile Bargiri'de birleşip burada bir savunma hattı tertip edecekti.[134]

Ahmed Muhtar Paşa'nın emrine istinaden bölgedeki muavene askerlerini toplamak için harekete geçen Ahmed Faik Paşa, belirlenen miktarda askerin zamanında toplanarak tümene dahil edilemeyeceğini tespit etti. Muavene olarak takriben 2.000 süvari ile 6.000'e yakın piyade toplandıysa da bölgedeki aşiretlerin yardımıyla 60.000 olarak tahmin edilen asker mevcuduna ulaşılamayarak aşiretlerden ancak 8.000 kişi civarında asker takviyesi alınabildi.[135] Bu durum üzerine Ahmed Muhtar Paşa'ya telgraf gönderen Ahmed Faik Paşa, yardımcı askerlerin toplanamadığından ötürü daha önce vaatte bulunmuş olan aşiret şeyhlerine haber gönderildiğini ancak onlardan da henüz bir takviye alınamadığını ve bu sebeple Beyazıt cihetine hareket etmediğini bildirdi.[136] Bu durum üzerine Ahmed Muhtar Paşa, Giresun ve Trabzon'dan toplanan müstahfız askerlerinin bir kısmının Batum'a ve bir kısmının da Erzurum'a gönderilmesini, Dördüncü Ordu bünyesinde bulunan 1196 askerin de hızlı bir şekilde Beyazıt

[133] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 152
[134] Mehmed Arif Bey, a.e., s. 150
[135] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s. 340
[136] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 74

bölgesine sevk edilmesini emretti.[137] Ancak 30 Nisan tarihinde düşman kıtaları görüldüğünde Beyazıt'ta henüz muavene askeri toplanmamış ve istihkamlar tamamlanmamıştı. Ahmed Muhtar Paşa, Van Tümeni'nden yardım gönderilememesi ve Eleşkirt Tümeni'nin de teşkilatlanmasını tamamlamadığını göz önünde tutarak Beyazıt'ın terkine karar verdi.[138] Beyazıt'ın bulunduğu mevkiinin harp kaidelerine göre savunmaya elverişsiz olması sebebiyle askerlerin şehri terk ederek Soğanlı Dağı geçitlerini muhafaza etmesi kararı alındı.[139]

Rus ordusunun General Tergukasov komutasındaki dokuz piyade taburu, bir Dragon ve dört Kazak Alayı ile üç sahra ve bir süvari bataryasından oluşan sol kanat kuvvetleri, 24 Nisan 1877 tarihinde Çilli Gediği'nden sınırı geçti.[140] Bu esnada Beyazıt ve Van bölgesini korumakla görevlendirilmiş olan Türk ordusunun mevcudu, 3.500 nizamiye askeri, 2.000 süvari ve 6.000 piyade askerinden müteşekkil muavene kuvvetleri ile toplam 11.500 askerden oluşmaktaydı.[141]

General Tergukasov tarafından Beyazıt civarına gönderilen keşif kolları ile bölgedeki Türk garnizonunun askeri açıdan zayıf olduğu ve Diyadin'de Türk kuvveti bulunmadığını tespit edince bölgede gösteri harekatı ile görevlendirilmiş olan Erivan kuvvetleri, Beyazıt'ı ele geçirme kararı aldı.[142] 30 Nisan'da Rus kuvvetlerinin Beyazıt önünde görülmesiyle yerel halkın paniğe kapılması ve mevcut kuvvetlerin savunma için yetersiz oluşu üzerine Beyazıt Garnizonu Komutanı Albay Ahmet, şehri muharebe yapmaksızın terk etti.[143] Mayıs 1877 tarihinde Erzurum, Kars, Çıldır sancaklarından 30 tabur piyade ve beş alay süvari toplandıysa da bu muavene kuvvetlerinin teçhiz edilememesi ve bu sebeple bölgede bekletilmesi de Beyazıt'ın savunulmasının imkansız hale getirdi.[144]

Rus kuvvetlerinin bölgede görülmesiyle Beyazıt halkı paniğe kapıldıysa da Osmanlı karargahı tarafından strateji gereğince şehrin terk edilmesi, özellikle de şehri müdafaaya hazır olan halk kitlesi nezdinde derin bir üzüntüye sebebiyet verdi. Beyazıt Mutasarrıfı Ali Kemali Paşa, Ahmed Muhtar Paşa'ya gönderdiği telgrafında, *"Düşman şehrimize yaklaştı, teslim olmamızı istedi. İki taburdan ibaret olan askerimiz Bargiri cihetine doğru çıktı gitti. Askerin kumandanına müdafaa edelim fikrini anlatamadık. Biz de hükümet heyeti ile beraber, ağlayarak halkı ve memleketi düşmana terk ettik. Günahı, vebali ve mesuliyeti sebep olanların*

[137] ATASE, ORH, 1/57
[138] ATASE, ORH, 1/110
[139] ATASE, ORH, 1-112
[140] Sükan, a.g.e., s. 66
[141] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s. s.340
[142] Sükan, a.g.e., s. 67
[143] BOA, HR.TO., 126/57
[144] BOA. İ.DH., 743/60759

boynuna olsun. İşte vilayet merkezi olan Erzurum'a doğru Bayezid'den çıkıp gidiyoruz" ifadeleri ile şehir halkının bu durumdan ne kadar üzüldüğünü ifade etmiştir.[145]

General Tergukasov kuvvetlerinin 30 Mayıs 1877 tarihinde Beyazıt'a girmesi üzerine Türk kuvvetleri Aladağ bölgesine çekildi.[146] Rus kuvvetlerinin Beyazıt'ı ele geçirmesi uluslararası basınında büyük yankı buldu. Kafkas Cephesi'ndeki Rus ilerleyişi karşısında Rus Çarı'nın takviye kuvvet göndermesi yeni bir strateji ile savaşın ikinci aşamasına geçilmesi olarak yorumlandı.[147] Bölgedeki güvenliğin sağlanmasının ardından Rus kuvvetleri garnizon kuvveti olarak iki piyade taburu, üç süvari bölüğü bırakarak Karaköse'ye doğru harekata sürdürme kararı aldı.

Rus sol kanat kuvvetlerinin ilerleyiş hızını durdurmanın tek yolunun ricat hattını kesmek olduğunu tespit eden Ahmed Muhtar Paşa, Eleşkirt Tümeni komutanı İsmail Paşa'ya ve Van Tümeni komutanı Ferik Ahmed Faik Paşa'ya yardım için talimat gönderdi.[148] Van Tümeni Beyazıt'a yardım ile görevlendirilmiş olmasına rağmen tümen komutanı Ferik Ahmed Faik Paşa, hem tümenin seferberlik süreçlerini tamamlamadığını hem de bu bölgeye yardımın Eleşkirt Tümeni'nin görev kapsamına dahil olduğunu ileri sürerek yardım göndermedi. Ordu komuta merkezinden gelen *"Eksiklerin tamamlanarak Beyazıt'ın geri alınması"* talimatı üzerine Ferik Ahmed Faik Paşa, 10 Mayıs 1877 tarihinde Van'dan ayrılarak Muradiye'ye hareket etti. 1'inci ve 2'inci sınıf redif taburları ile topçu ve süvari bölükleri, sonradan eklenen altı nizamiye redif taburu ve gönüllü askerler ile Muradiye'de toplanıldı.[149] İleri harekat için karargahtan emir gelmesi üzerine tekrar harekete geçen Ferik Ahmed Faik Paşa, 17 Haziran'da Teperiz'e ulaştı.[150] Bu gecikme sonucunda Türk kuvvetleri, Erivan Tümeni'nin ricat hattını keserek geriden tehdit etme fırsatını kaçırmış oldu.

18 Haziran 1877 tarihinde bir Rus müfrezesinin Teperiz'de bulunan Osmanlı ordugahına taarruz etmesi üzerine çıkan muharebe, Van Tümeni'nden iki piyade taburu, iki süvari bölüğü ve bir dağ topundan müteşekkil bir müfrezenin bölgeye yollanması üzerine Rus kuvvetlerinin yenilgisi ile sonuçlandı.[151] İncesu mevkiinde gerçekleşen bu muharebe

---

[145] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 151
[146] BOA, HR.TO., 126-57
[147] BOA, HR.SFR.3, 250/31
[148] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. s31
[149] Hakkı Yapıcı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s.69
[150] Sükan, a.g.e., s. 68
[151] Sükan, a.y.

sonrasında ricat eden Rus kuvvetlerinin takip edilmemesi önemli bir taktik hata olmakla birlikte bu durum sebebiyle Rus askerleri tekrar Beyazıt'a sığınabildi.

Ferik Ahmed Faik Paşa, karargaha Rus kuvvetlerinin takip edilmediğini ancak ertesi gün tüm taburlar ile Beyazıt'a gidileceğini bildirdiyse de bölgeye yalnızca Mirliva Münip Paşa komutasındaki iki piyade taburu ile üç dağ topunu göndererek kendisi diğer kuvvetler ile birlikte ordugahta kaldı.[152] Mirliva Münip Paşa, kuvvetlerini Karatepe'de konuşlandırarak Beyazıt'ta bulunan Rus kuvvetlerini muhasara altına aldı. Türk kuvvetlerinin Beyazıt bölgesine yönelik harekatı karşısında General Tergukasov, 11 Haziran 1877 tarihinde General Melikov'a gönderdiği mektupta; *"Sizden Muhtar'a saldırmanızı ısrarla istiyorum. Aksi takdirde harekatlar kritik durumda olan müfrezeme karşı dönecektir. Sırp Ohannes (Üç Kilise) askeri komutanının raporuna göre, Beyazıt düşman tarafından kuşatıldı"* ifadeleri ile bölgeye takviye talebinde bulundu.[153] Şiddetli top atışları karşısında mukavemet gösteremeyen Rus kuvvetlerinin teslim olması ile 127 Rus askeri esir olarak ele geçirilmişse de başıbozukların esirlere saldırması üzerine Rus askeri teslim olmaktan vazgeçip tekrar kaleye sığındı.[154] Aşiretlerin sağladığı yardımcı askerlerin yaptığı bu uygunsuz hareketler, General Tergukasov kuvvetlerinin yardıma geldiği tarihe kadar Beyazıt'taki Rus askerlerinin direnmesine ve bölgenin üç ay daha Rus hakimiyeti altında kalmasına sebep oldu.

Netice olarak bakıldığında, ordunun sevk ve idaresindeki bozukluklar, cephe komutanlarının karar alma mekanizmalarındaki zayıflık ve iletişim sorunu Beyazıt'ın kaybına sebep oldu. Bunun üzerine Ferik Ahmed Faik Paşa, iki tabur ve dört kıta topu Beyazıt'ın muhasarası için bölgede bırakarak diğer kuvvetleri ile Teperiz'e geri çekildi. Beyazıt'ın ele geçirilişi sonrasında tekrar tertiplenen Erivan Tümeni, 7 Mayıs'ta Diyadin ve Üçkilise mevkiine vardı. Üçkilise bölgesinde bulunan Rus kuvvetlerinin büyük çoğunluğu Kars istikametine gönderildi.[155] Kalan kuvvetler ise 6 Mayıs'da Kağızman'ı ele geçirdikten sonra Tatlıoğlu Mehmet Paşa komutasındaki birliklerin üzerine ilerleyerek onları ricata mecbur etti. Bölgedeki Türk kuvvetlerinin mevcut açısından yetersizliği, Rus kuvvetlerinin hızlı ve etkili bir şekilde ilerlemesine sebep oldu. İki kol halinde ilerleyen Rus kuvvetleri, Karakilise'deki dört taburun çekilmesi ile hiçbir engelle karşılaşmadan 20 Mayıs'ta bölgeyi ele geçirdi.[156] Karakilise'nin ele

[152] Sükan, a.g.e., s. 69

[153] Hrant Avetisyan, Perepiska Mejdu Generalami M.T. Loris-Melikov, A.A. Ter-gukasov i B.M. Şelkovnikov, İstorika-Filologicheskiy Jurnal, Gitutyun, S.1, ss. 250-275, Erivan, 2002, s.263

[154] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 77

[155] ATASE, ORH, 2/33

[156] ATASE, ORH, 2/35

geçirilmesi Erzurum yolu için büyük bir önem taşımaktaydı. Rus Kafkas ordusu komutanı Loris Melikov'un emri üzerine Zeydegan mevkiine hareket eden Erivan Tümeni 10 Haziran'da burayı ele geçirdi.[157] Bölgedeki durum karşısında Türk kuvvetleri ise Kürtali istikametine çekilmek zorunda kaldı.

Rus kuvvetlerinin ele geçirdiği Beyazıt şehrinde ve Üçkilise mevkiinde mevcut ahaliye eziyet edilmesi üzerine bölgedeki nüfus Kars ve Erzurum cihetlerine doğru göç etmiştir.[158] Böylelikle 1877-1878 Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde ilk defa –savaş söylentileri dahilinde göç edenler hariç- halk, göç ederek savaş boyunca ve savaş sonrasındaki süreçte gerçekleşecek olan büyük göç dalgasını başlatmıştır.

2.2. KARS KUŞATMASI

Ordu müşirliğine ve Anadolu Ordusu başkumandanlığına tayin olan Ahmed Muhtar Paşa, Nisan'ın 7'inci günü, harpten 16 gün evvel Erzurum'a ulaştı. Ahmed Muhtar Paşa, bölgeye ulaştığında İstanbul'da bildirilenin aksine Kafkas Cephesi'nde 74 tabur piyade, üç buçuk alay süvari ve 16 seyyar toptan oluşmakta olan toplam 57.560 kişilik bir ordu buldu.[159] Mevcut asker sayısının bir kısmının iç hizmetlerde kullanılması bir kısmının ise Tuna Cephesi'ne takviye olarak gönderilmesi üzerine 300 kilometreden fazla genişliğe sahip olan cepheyi 48.000 civarında bir asker mevcudu ile muhafaza etmek zorunda kalan Ahmed Muhtar Paşa, ilk iş olarak cephe hattında savunma amaçlı tahkimatların yapılacağı bölgeleri belirledi.[160] Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin elinde bölgeyi gösteren bir hudut haritası bulunmadığından Karakilise'de bulunan mevki haritalarından istifade edilerek tahkimat planları oluşturuldu ki bu haritalar da Osmanlı idaresi tarafından oluşturulamamış olup Kibert isimli meşhur bir Alman coğrafyacının çizdiği haritaların kopyalanarak büyütülmüş sürümleriydi. [161]

Erzurum'a varışının üçüncü gününde Ahmed Muhtar Paşa'ya Seraskerlik tarafından gönderilen telgrafta, *"Londra protokolünün reddi sonrasında Rusya'nın sınırı geçebileceği"* bildirildi.[162] Bunun üzerine Erkan-ı Harp Reisi Ferik Mehmet Fevzi Paşa ve Erkan-ı Harp

---

[157] ATASE, ORH, 2/57

[158] BOA HR SFR.3 247/22

[159] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.13

[160] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.e., s.9

[161] Erzurum, Kars ve Ardahan bölgelerindeki istihkamların yapıldığı dönemde, bölge ekseninde harita eksikliğini fark eden komisyon görevlileri hem savunma hatlarının tahkimi ile ilgilenip hem de Osmanlı-Rusya hududunun haritasını çizerek bu eksikliği gidermeyi talep etmişlerdir. Ancak İstihkam Komisyonu Reisi Fosfor Mustafa Paşa, teklifi "Rusya'nın dikkatini çekeceğini ve devletin bir savaş hazırlığında olduğu söylentisini çıkaracağı" iddiaları ile reddetmiştir. Bkz.: Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 140

[162] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 142

Mirlivası Hasan Kazım Paşa ile harekete geçen Ahmed Muhtar Paşa, 19 Nisan 1877'de Kars'a ulaştı. Kars'a vardığında mevcut askerin az bir kısmının istihkâmlara konuşlandırıldığını çoğunun ise şehirdeki evlere yerleştirildiğini öğrenen Ahmed Muhtar Paşa orduyu muharebe tertibine soktu.[163] Kars'ı muhafaza ile görevlendirilmiş olan 1'inci Tümenin komutasına kale garnizonu olan Ferik Hüseyin Hami Paşa'yı, 3'üncü Tümenin komutasına ise Ferik Gedik Ali Paşa'yı getiren Ahmed Muhtar Paşa, şehrin lojistik ihtiyaçlarının giderilmesi için de harekete geçti.[164]

Ordunun tertip edilmesi sonrasında en önemli gündem maddesi olarak Kars'ın lojistik destek sıkıntısının giderilmesi belirlendi. Osmanlı ordusu genelinde yaşanan mekkare hayvanı eksiklikleri savaş süresince devam etmekle birlikte bu durumun ikmal sistemini sekteye uğratması da savaşın gidişatı nezdinde büyük bir öneme taşımaktaydı. Bunun yanı sıra askerlerin levazımatının taşınması için ise bölgede yaklaşık 2.500 mekkâre hayvanına ihtiyaç duyulmaktaydı.[165] Mekkare hayvanı konusunda eksikliğin giderilmesi için öncelikli olarak mekkare hayvanları ve küçükbaş hayvan da dahil olmak üzere ordunun ikmal ve iaşesi için kullanılabilecek olan hayvanların ihracatı yasaklandı.[166] Aynı zamanda bu eksikliğin giderilmesi amacıyla hayvan ithalatı seçeneğinin de denenmesi yoluna gidildi.[167] Bu kapsamda Ahmed Muhtar Paşa, öncelikli olarak köylerdeki mevcut öküz arabalarının toplanmasını emretti.

Muhasara riskinin yüksek olduğu Kars'ın ambarlarındaki erzak, askerin 5-6 aylık yiyeceğine tekabül etmekteydi. Bu sebeple Ahmed Muhtar Paşa, Kars Mutasarrıfı olan Şerik Paşa'ya Kars konsolosuna hitaben bir yazı yazdırdı. Dışarıya zahire satımının yasaklandığı yazıda, *"İçeride zahireye olan şiddetli ihtiyacımız sebebiyle dışarı çıkarılması daha önce yasak edilmiş ve hudut ötesinde geçirilemeyip civardaki köylerde Rus tüccarları tarafından depo edilmiş bulunan zahirelere, Nisan'ın on ikinci Salı günü ölçülerek el konulmak üzere memur tayin olunmuştur. Sahiplerine vaktin rayicine göre bedelleri ödenecektir. Zahirenin ölçülmesi sırasında zahire sahiplerinin o gün ambarlarının başında bulunmaları lazımdır"* ifadelerine de

[163] Mehmed Arif Bey, bu durumu *"Bu askere halk yığıntısı denir, asker denilemezdi"* sözleri ile tanımlamıştır. Bkz.: Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. s.142.

[164] Sükan, a.g.e., s. 63

[165] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 142

[166] BOA, HR.İD., 1257/51, BOA, HR.TO, 496/109

[167] Osmanlı ordusunun mekkare hayvanı konusundaki eksikliğinin giderilmesi amacıyla Macaristan'dan hayvan alımı yapıldığı tespit edilmektedir.(BOA, HR.TO., 127/11) Ancak Macaristan'dan satın alınan hayvanların Avusturya idaresi tarafından gönderilmesinin engellenmesi Osmanlı ordusunu ciddi bir destekten mahrum bırakmıştır. Bu durum sonucunda satın alınan hayvanlar savaş bitimine kadar Avusturya'da bekletilerek daha sonra satılmıştır. (BOA, İ.HR. 276/16830)

yer verilmekteydi.[168] Kars ve Erzurum cihetindeki ordunun iaşesinin temini amacıyla bölge halkında mevcut olan zahire satın alınarak bir sonraki hasada kadar IV. Ordu'nun zahire ihtiyacının kritik seviyelere ulaşması engellenmeye çalışıldı.[169] Bu tarih itibariyle aşamalı olarak Osmanlı Devleti, harp şartları gereğince ülkenin iaşesinin temini amacıyla Tuna ve Kafkas Cephe hattındaki vilayetlerin zahire satışını yasaklayacaktır.[170]

Ahmed Muhtar Paşa'nın Kars'a gelişinin ikinci gününde Mirliva Ahmed Muhlis Paşa komutasındaki altı tabur ve bir batarya toptan müteşekkil bir kuvvet Subatan köyüne öncü olarak çıkartıldı. [171] Ahmed Muhlis Paşa'ya verilen talimat, öncü kuvvetin geriden takviye edilerek taburlar ile destekleneceği fakat Rus ordusunun kendisine doğru hareket etmesi halinde ricat ederek Bozkale'de mevki alarak emir beklemesi yönündeydi.

23 Nisan 1877 tarihinde General Geyman komutasındaki Rus ana kuvvetinin Arpaçay'ı geçerek burada ileri karakol vazifesinde bulunan 2'inci Süvari Alayı'na baskın düzenlemesi sonucunda Türk kuvvetlerinden 150 kadar şehit verildi. Rus süvari birliği bölgedeki ilerleyişini sürdürerek Aküzüm ve Şüregel'i hakimiyeti altına aldı ve toplanan zahireyi ele geçirdi.[172] Kars'ta bulunan Ahmed Muhtar Paşa'ya savaşın resmi olarak ilanı haberi ise aynı günün ikindi vakitlerinde ulaştı. Rus ordusunun sınırı geçtiğini ve Türk süvarilerine baskın düzenlediği haber alan Ahmed Muhtar Paşa, Subatan ve Hacıveli'deki kuvvetleri Kars'a çekti. Rus kuvvetleri 28 Nisan tarihinde Kurudere ve Peldirvan ulaşmaları üzerine Ahmed Muhtar Paşa, Soğanlı Dağı geçitlerine çekilme kararı aldı.[173]

Kars'ın muhafazası için Ferik Hüseyin Hami Paşa komutasındaki 30 taburu bölgede bırakan Ahmed Muhtar Paşa, beraberindeki 10 tabur ile Kars'tan çıktı.[174] Bölgeye ulaşmamış olan taburları da toplayarak 30-40 taburluk bir mevcuda ulaşan Ahmed Muhtar Paşa komutasındaki kuvvetin temel hedefi Erzurum'un korunmasıydı. Paldum Gediği'ne doğru ilerleyen Türk kuvvetleri, 29 Nisan sabahında Rus kuvvetleri ile aynı hizaya geldi. İki kuvvet kolu da paralel bir şekilde Paldum Gediği'nde doğru süratle ilerledilerse de Türk kuvvetleri bölgeye daha erken ulaşarak Rus kuvvetlerinin Kars istikametine doğru gerilemesini sağladı.[175]

---

[168] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 144
[169] BOA, DH.ŞFR., 109/12
[170] BOA, A.MKT.MHM., 481/66
[171] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 145
[172] Sükan, a.g.e., s. 77
[173] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 111
[174] ATASE, ORH, 105/90
[175] Sükan, a.g.e., s. 79

30 Nisan 1877 tarihinde Türk kuvvetleri Paldum Gediği'nde emniyet kuvveti olarak bir miktar asker bırakarak Köprübaşı'nda ordugah kurdu. Ahmed Muhtar Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri 10 piyade ve bir süvari bölüğünden oluşmakta olup toplam 6.318 askerden müteşekkildi.[176] Kars'ın altı kilometre kadar batısında bulunan Çivilikaya'da konuşlanmış olan Rus kuvveti, 3 Mayıs tarihinde Kars ile Erzurum arasındaki telgraf hatlarına saldırmak ve keşif hareketi düzenlemek istediyse de Türk kuvvetlerinin mukavemeti ile karşılaşmıştı. Sabah saat 10 sularında iki ordu da gerilemiş, Yahni tepelerine doğru ricat etmek zorunda kalan Rus kuvvetleri, Türk süvarileri tarafından takip edilmişti.[177]

Rus kuvvetlerinin Ardahan'ı zaptı sonrasında 24 Mayıs 1877 tarihinde General Melikov, Ardahan'da General Kamarov komutasında bir piyade taburu, iki Kazak süvari alayı ve bir batarya bırakarak muhasara amacıyla Kars'a yöneldi.[178] Türk kuvvetlerinin müstahkem mevkilerdeki savunma başarılarını göz önünde tutan Rus kuvvetleri, Kafkas Cephesi'nin temel hedeflerinden biri olan Kars Kalesinin ele geçirilmesi yolunda cebri hücumdan ziyade muhasara yolunu tercih etmekteydi.[179] Bu esnada Rus kuvvetlerinin ekserisi Kars'ın güneyinde olmakla birlikte daha batıda yer alan Bozkale'de ve doğu bölgesinde de müfrezeler konuşlandırılmıştı. Rus süvari karakollarına karşılık olarak Kars'ta bulunan Türk kuvvetleri, birkaç tabur ve toptan müteşekkil müfrezeleri bölgeye gönderdilerse de bu kuvvetler ancak Rus karakollarının minimal ölçekte gerilemesine sebep olmuştu.[180]

Türk kuvvetlerinin Soğanlı Dağı'na çekilmesi ile General Melikov, General Tergukasov'a 30 Mayıs 1877 tarihinde gönderdiği mektupta, *"Bir değişiklik olmazsa, Kars bombardımanı 1 Haziran'da şafakta başlayacak ve birkaç gün sürecek. Kars'ın bombardımandan kurtarılmasını engellemek için Soğanlı Dağ'ında konuşlanmış düşman kuvvetlerinin aktif bir hareketini derhal önlemeniz önerilir. Meselenin aşırı önemi göz önüne alındığında, kayıpların neler olabileceğini unutmayın"* ifadeleri ile Erivan Tümeni'nin bölgedeki operasyonu desteklemesi talep edilmişti.[181] Kars'ın kuzeydoğusu ve batısına yerleşen Rus kuvvetleri, kalenin çevresinde 45 kilometrelik bir kuşatma çemberi oluşturarak muhasarayı başlattı.[182] Türk kuvvetlerinin muhasara çemberinin oluşturulmaması için bölgeye çıkardığı

[176] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 44
[177] ATASE, ORH, 103/117
[178] Sükan, a.g.e., s. 83
[179] Sir Randal Howland Roberts, Asia Minor and the Caucasus, James R. Osgood&CO., Boston, 1877, s.29
[180] ATASE, ORH, 37/118
[181]Avetisyan, a.g.e. s.259
[182] ATASE, ORH, 2/72

müfrezeler ise önemli bir etki gösteremedi.[183] Garnizon komutanlığında 10'u nizamiye ve kalanı redif taburu olmak üzere 29 taburdan oluşan toplamda 17.400 piyade mevcuttu.[184] Türk garnizon kuvvetlerinin özellikle de medikal malzeme eksikliğinin mevcut olduğunun tespiti üzerine Osmanlı karargahı, buradaki kuvvetlerin iaşesinin temini için bölgeye erzak ikmalinin yanı sıra belirli miktarlarda harcırah yollayarak bu eksikliklerin bölge halkından teminini emretmişti.[185]

Kale Garnizon komutanı Ferik Hüseyin Hami Paşa, mevcut kuvvetleri tabyalara göre dağıttı. Bu plana göre Ferik Gedik Ali Paşa komutasında; Çim Tabya'da Miralay Rahmi Bey, Tahmasb Tabya'da Miralay Osman Bey, Çakmak ve Dik Tabya'da ise Kaymakam Mehmet Ali Bey,

Miralay Ahmet Muhtar Bey komutasında; Veli Paşa Tabyasında kendisi olmakla birlikte Blüm ve Muhlis Paşa Tabyalarında Binbaşı Osman Efendi,

Mirliva Ahmet Muhlis Paşa komutasında; Hafız Paşa tabyasında kendisi olmak üzere Feyzi Paşa Tabyasında Kaymakam Halim Bey,

Mirliva Naci Paşa komutasında; Kanlı Tabya'da kendisi olmak üzere Süvari Tabyada Kaymakam Ali Azmi Bey,

Mirliva Haşim Paşa komutasında, Karadağ Tabyada Kaymakam Ömer Bey ile Karapatlak Tabyada Kaymakam Ali Bey görevlendirildi.[186]

Ordugâhını Hünkardüzü'ne kuran Ahmed Muhtar Paşa, Erzurum-Kars yolunun güvenliğini sağlamaya çalıştıysa da Kars ile olan iletişim bir noktadan sonra kesildi. Rus kuvvetlerinin ekserisinin bu tarihlerde Benli Ahmed civarında bulunduğu tespit edilmekteydi.[187] Kars Kalesinin muhasarası ve mevcut tabyalar ile Rus kuvvetlerinin topçuları arasındaki muharebe Temmuz başlarına kadar devam etti. Kars kuşatması devam ederken Rus ordusu, Penek-Oltu arasına bir askeri harekât düzenleme hazırlığı içerisindeydi. Penek'te bulunan Miralay Hakkı Bey'in durumu karargâha bildirmesi üzerine Mirliva Şahin Paşa komutasında üç tabur ile Erzurum'da bulunan Raşit Paşa komutasında dört tabur destek amaçlı olarak bölgeye gönderildi. Osmanlı karargâhının aldığı tedbir kararlarına rağmen Miralay

[183] ATASE, ORH, 99/63
[184] Yapıcı, a.g.e., s. 81
[185] ATASE, ORH, 37/118
[186] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 62
[187] ATASE, ORH, 34/157

Hakkı Bey'in Penek'te bulunan istihkâmları terk ederek geri çekilmesi sonrasında Rus kuvvetleri bölgeyi ele geçirerek Oltu'ya doğru harekete geçti. Oltu'ya üç tabur ile giderek Hakkı Bey'e yardım etmesi emredilen Mirliva Şahin Paşa kuvvetleri, bölgeye geldiğinde Hakkı Bey ve müfrezesinin yerinde olmadığını ve Ruslar'ın Oltu'da bulunduğunu görünce Ardahan'da cihetindeki bulunan birliklerine geri dönmek zorunda kaldı.[188]

Rus kuvvetleri, Kars Kalesinin stratejik konumunun savunma pozisyonunda bulunan kuvvetlere yönelik avantajları karşısında büyük kayıplar vermekten çekinmekteydiler. Bu sebeple Ardahan'ın ele geçirilmesi sürecinde olduğu gibi bombardıman ve ardından taarruz stratejisinden ziyade kademeli olarak kuşatma çemberinin daraltılarak garnizon kuvvetini ikmal ve iletişimden yoksun bırakmak hedeflenmişti.[189] Trabzon-Erzurum bağlantısını keserek bölgedeki Türk kuvvetlerini ikmal maddelerinden yoksun bırakmayı planlayan Rus kuvvetleri, Temmuz ayına kadar Kars'ı muhasara ettiyse de başarılı bir netice elde edemedi. Bu süreç içerisinde minimal ölçekte muharebeler gerçekleşmeye devam ettiyse de Kars'ın muhasarasında olumlu veya olumsuz ciddi bir değişiklik yaşanmadı.

2.3. ARDAHAN BÖLGESİNDEKİ HAREKAT

Rus sefer planlamasında stratejik bir yer tutan Ardahan; Kars, Oltu ve Artvin yollarının kilit noktasında bulunmakla birlikte seferin nihai hedefi olan Erzurum'a ulaşmak için önemli bir kavşak noktasıdır. 1828 ve 1855 yıllarında Kars'a yönelik Rus operasyonlarının ortak noktalarından birinin Kars Kalesine yönelik cebri taarruz öncesinde Ardahan bölgesinin ele geçirilmesi olması da bölgenin kritik önemini gözler önüne sermektedir.[190]

Kura nehrinin iki kıyısında kurulan Ardahan şehri, yedi gözlem noktası ve üç tabya ile tahkim edilmişti. Nehrin sağında Kaz, Sinker, Ahali ve Mihrap tabyaları ile sol tarafında bulunan Enberek, Kayabaşı ve Karataş tabyaları şehri korumaktaydı. Şehirden yaklaşık beş kilometre ötede Gulyaverdi tepeleri üzerinde düzenlenerek inşa edilen 1'inci ve 2'inci Emiroğlu Tabyaları ve şehrin kuzey hattının savunulması için Ahıska yoluna dönük bir şekilde inşa edilmiş olan Ramazanoğlu tabyalarında bulunan 10 top bataryası da şehrin savunması açısından büyük bir önem taşımaktaydı. [191]

---

[188] Uçarol, a.g.e., s. 65

[189] Avetisyan, a.g.e. s.261

[190] Grigoriy Konstantinoviç Gradovskiy, Voyna v Maloy Azi v 1877 godu, Oçerki Oçevidtsa, Sloyapska Kpinoupa, St. Peterburg, 1878, s.10

[191] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 105

Ardahan mevkii, toplamda 10 tabya ile savunulmakta olup, 12 bin arşından fazla uzunlukta bir ateş hattına sahipti. Savaş durumunun muhtemel olması üzerine Osmanlı askeri idarecileri, cephe hattı göz önüne alındığında bu bölgenin Rus ordusuna karşı savunulması için 25.000 kişilik bir kuvvete gerek duyulduğu tespit etmişti.[192] Ardahan'ın muhafazasından sorumlu olan Ferik Hüseyin Sabri Paşa kuvvetleri ise 7.200 asker ile 1.200 kadar gönüllüden müteşekkildi.[193] Savaş esnasında bölgede milis güçler de dahil olmak üzere ikisi nizamiye, sekizi redif toplamda 10 tabur askerden oluşan 15.000-16.000 kişilik bir kuvvet bulunmaktaydı. Savunma stratejisinde Kura nehrini temel alarak konuşlanan Osmanlı ordusunun sağ kanadını Mirliva Ali Paşa, sol kanadını Mirliva Hasan Paşa ve Emiroğlu tabyasını da Alman Mehmet Paşa komuta etmekteydi.[194]

General Devel komutasındaki Ahılkelek grubu; sekiz piyade taburu, iki Kuban Kazak Alayı ve üç buçuk bataryadan müteşekkil 6.500 piyade, 2.500 süvari ve 28 toptan oluşmaktaydı.[195] 24 Nisan'da sınırı geçerek Ardahan'a ilerleyen General Devel, bölgedeki yerli Ermeni halktan Ardahan'da muharebe için yeterli Türk kuvvetinin bulunmadığı istihbaratını aldı.[196] Kars'ı muhasara eden Rus kuvvetleri, Ardahan'a yönelik keşif kolları göndererek buradaki garnizonun zayıf olduğu tespit etti.[197] Şehrin doğu ve güneydoğusundaki hattan hücumun en avantajlı strateji olduğunu belirleyen Rus karargahı, Tain Kilisesi Köyü ve Gürcik köylerine taarruzun ise tehlikeli olduğunu tespit etmişti.[198] Zira şehrin doğusunda bulunan Guylaberti tepelerinde, inşasına başlanmış fakat bitirilememiş olan Emiroğlu Tabyası bulunmaktaydı. 20 Nisan 1877 tarihinde Rus merkez ordusundan ayrılan bir alay süvari Emiroğlu Tabyası bölgesine bir keşif hareketi düzenlediyse de tabyadan açılan top ateşi karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştı.

Rus kuvvetlerinin Akçeler bölgesinde konuşlanmış olduğu istihbaratı üzerine Miralay Şükrü Bey idaresindeki iki süvari alayı bölgeye gönderildi. Gerçekleşen muharebede Rus kuvvetleri ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı.[199] Gerçekleşen avcı muharebesi sonucunda Türk kuvvetlerinden nizamiye ve muaveneden olmak üzere 10 kadar şehit ve yaralı,

[192] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s. 335
[193] Sükan, a.g.e., s. 72
[194] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 112
[195] Allen, Muratoff a.g.e., s. 111
[196] Allen, Muratoff, a.y.
[197] ATASE, ORH, 108/159
[198] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.337
[199] Basiret, n. 2091

Rus kuvvetlerinden ise 300 kadar ölü ve yaralı mevcuttu. Bunun yanı sıra Rus kuvvetlerinden 10 asker esir alınmakla birlikte, iki Türk süvarisinin de esir düştüğü tespit edilmekteydi.[200]

Osmanlı karargahı, bölgedeki Rus harekatını Soğanlı'da bulunan Türk kuvvetlerinin dikkatini Ardahan'a çekmek için yapılan gösteri hareketleri olarak yorumladı.[201] Durumun net olarak anlaşılması amacıyla Ahmed Muhtar Paşa tarafından Hünkardüzü'nden Penek'e gönderilen Albay Hakkı Bey komutasındaki üç tabur takviye kuvveti 15 Mayıs tarihinde bölgeye ulaştı.[202] Albay Hakkı Bey bölgeye ulaştıktan sonra durum tespiti için karargaha bir rapor göndererek Ardahan ile iletişimin kesildiğini bildirmesi üzerine Rusların bölgedeki operasyonlarının amacının gerçek bir taarruz tespit edildi.[203] Ardahan'ın kuşatma altında olduğu haberini alan Ahmed Muhtar Paşa, takviye olarak 16 Mayıs'ta Erzurum'dan gönderdiği bir tabur ile iki dağ topundan oluşan müfrezenin hızlandırılmasını emrettiği gibi, Bayburt'tan Erzurum'a gelmiş olan taburlardan üçünün de hızlı bir biçimde Oltu'ya sevk edilmesi emrini verdi. [204]

Bakire Hatun bölgesinde karargah kuran Rus kuvvetlerinin Ardahan'a yönelik keşif harekatları düzenleyerek bölgedeki telgraf hatlarını kesmesi ve erzak topladığının tespit eden Hüseyin Sabri Paşa, olası bir Rus taarruzuna yönelik savunma hazırlıkları yürütürken bir taraftan da Erzurum'da bulunan kuvvetlerden yardım talebinde bulundu. Yardım olarak gönderilen muavene askerlerinin ekserisi askerden firar eden çocuklarına karşılık olarak orduya girmiş olan yaşlı kişiler olduğundan bu kuvvetten yeteri kadar istifade edilemedi.[205]

General Melikov, 10 Mayıs tarihinde General Geyman komutasında 13'üncü ve 15'inci Grenaider Birliği ile bir ağır süvari alayı, dört Kazak süvari bölüğünden müteşekkil toplam 8.000 kadar askeri Ardahan'ın hızlı bir şekilde ele geçirilmesi talimatıyla bölgeye gönderdi.[206] 11 Mayıs'ta birleşen General Devel ve General Geyman kuvvetlerinin başına geçen General Melikov, ordunun esas kuvvetini Tain Kilisesi Köyü ve Gürcik tepelerine yerleştirdikten sonra Guylaberti tepelerine hücum için General Devel komutasındaki altı taburu görevlendirdi.[207]

---

[200] BOA, Y.PRK.MF., 1/2
[201] Sükan, a.g.e., s. 81
[202] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 98
[203] ATASE, ORH, 37/88
[204] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 98
[205] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.336
[206] Greene, 93 Harbi..., s. 519
[207] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 112

16 Mayıs tarihinde başlayan taarruzda General Devel, Elizavetpol alayının üç taburunu General Ores, Miralay Amiracliyof ve Makyov komutasında Guylaberti tepeleri üzerine gönderdi.[208] Türk kuvvetlerinin ateş kontrolünün yetersizliği sebebiyle ilerleme kaydeden Rus kuvvetleri Emiroğlu Tabyası'ndan yapılan ateş ile durdurulduysa da Tain Kilisesi Köyü'nde bulunan Rus topçularının bombardımanı sonucunda Türk kuvvetleri tabyayı terk ettiler. Rus kuvvetlerinin başarısına rağmen General Melikov, başlangıçta elde ettiği başarıdan istifade edemeyerek taarruzun ertesi gün devam etmesine karar verdi. Yeni taarruz için hazırlıkları tamamlamaya çalışan General Melikov, Rus ordusunun etkin top ateşi ile üstünlüğü elinde tutması amacıyla Ahıska'dan gelen takviye kuvvetler ile Ahılkelek'ten gelen muhasara toplarını da bekleme kararı aldı.[209]

Bu durum karşısında Osmanlı karargâhı, 18 Mayıs tarihinde Hünkardüzü'nde bulunan Mirliva Şevket Paşa'yı üç tabur ile birlikte Penek'e göndererek burada Albay Hakkı Bey komutasındaki birlik ile birleşip Ardahan'a ilerleme talimat verdiyse de aynı gün Emiroğlu tabyasının düştüğü haberi alındı. Bu durum karşısında Penek'te bulunan Şevket Paşa kuvvetlerinin yedi tabura ulaştıktan sonra Ardahan'a ilerlemesi ancak Yalnızçam'da bir kuvvet bırakarak Ardahan-Ardanuç arasındaki bağlantıyı muhafaza etmesi emredildi.[210]

Emiroğlu Tabyası'nın düşmesi sonrasında Ardahan garnizon kumandanı Hüseyin Sabri Paşa, kalenin sabit topları ve bölgedeki sekiz redif taburu hariç diğer kuvvetler ile birlikte Ardanuç'a çekildi.[211] Rus keşif kolları, Hüseyin Sabri Paşa'nın çekilişini tespit edemese de şehirde bulunan Ermeniler, ertesi gün bu haberi Rus karargâhına ulaştırdı. Hücum konusunda endişeleri devam eden General Melikov, General Geyman'ın ısrarı üzerine Sinker ve Kaz tabyalarına hücuma onay verdi.[212] 17 Mayıs'ta taarruza geçen Rus ordusu, Türk kuvvetlerinin şiddetli mukavemeti sebebiyle ancak üçüncü hücum dalgasında siperlere ulaşabildi. General Devel kuvvetlerinin Ramazanoğlu Tabyası önünde görülmesiyle birlikte bölgede kalan Türk kuvvetleri de tabyaları boşaltarak Ardanuç'a çekilmek zorunda kaldı.

Hüseyin Sabri Paşa'nın 16 Mayıs'ta Ahmed Muhtar Paşa'ya yazdığı telgraf ancak 20 Mayıs'ta ordugaha ulaştı. Söz konusu telgrafta, 30.000 mevcutlu bir Rus kuvvetinin Emiroğlu Tabyalarını ele geçirmesi sonrasında ertesi gün gerçekleşmesi beklenen Rus hücumuna

---

[208] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 105

[209] Nurgül Kutlu, Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2019, s.111

[210] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 100

[211] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 113

[212] Allen, Muratoff, a.y.

dayanmanın güç olduğu, bu sebeple Hüseyin Sabri Paşa'nın asker ile birlikte Ardanuç'a çekildiği bildirilmişti.[213]

17 Mayıs 1877'de Ardahan'ı ele geçiren Rus kuvvetleri, kaledeki 92 parça top ve cephanenin yanı sıra 1000 kadar da Türk askerini esir aldı.[214] Muharebede Türk kuvvetlerinden Mirliva Ali Paşa dâhil olmak üzere 800 asker şehit olurken Rus kuvvetlerinin kaybı ise 500'e yakındı.[215] Şehri ele geçiren Rus kuvvetleri, 800 kadar hasta askerin de içinde bulunduğu hastaneyi topa tutarak burada mevcut yaralıların hepsini öldürmüştü. Ardahan'ın civar köylerine üç tabur piyade ve 500 kadar süvariden oluşan bir müfreze gönderen Rus kuvvetlerinin köylerdeki mezalimi karşısında Osmanlı tebaasının önemli bir kısmı silahlanarak direndi.[216] Osmanlı idarecileri tarafından protesto edilen bu hareket, *"hukuk-i milele münafi"* olarak değerlendirildi.[217] Batı basınında da Rus kuvvetlerinin Ardahan'da yaptıkları mezalim neşredildi. Hatta Ardahan ve Kafkasya'daki sivil halka yapılan eziyetler karşısında Londra Sefareti'nin verdiği bilgilere göre Lord Derby, mavi kitap yayınlanacağını duyurmaktaydı.[218]

Türk kuvvetlerinin Batum ve Sohum'daki operasyonlarından birkaç gün sonra Ardahan'ın düşüşü, Türk kamuoyunda Mahmud Paşa, Redif Paşa ve Ahmed Muhtar Paşa ekseninde güçlü bir tepki oluşturdu.[219] Buna karşılık olarak Ahmed Muhtar Paşa, Kafkas Cephesi'nin sol cenahının Penek'te bulunan 10 tabur piyade ve beş dağ topundan ibaret kalması durumundan sorumlu tuttuğu Hüseyin Sabri Paşa ve maiyetinin Erzurum'a gelmesini emretti.[220] Erzurum'da bulunan Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa ise, Hüseyin Sabri Paşa dahil olmak üzere yenilgiye sebep olanların tespit edilerek divan-ı harpte yargılanması ile görevlendirildi.[221] Şartlar gereğince savaş sonrasında yargılanan Hüseyin Sabri Paşa ve Ferik Faik Paşa rütbeleri alınarak sürgün edilirken Alman Mehmet Paşa, savaş esnasında gösterdiği üstün hizmetler sebebiyle affedildi.[222]

Ardahan'ın ele geçirilmesi sürecinde telgraf hatlarının kesilmesi ve süvari eksikliği, haberleşme konusunda sıkıntılara sebep olduğu için cepheden gelen malumatlar Ahmed Muhtar

---

[213] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 101
[214] ATASE, ORH, 24/153
[215] Sükan, a.g.e., s. 76
[216] BOA, HR.SYS., 1233/45
[217] BOA, HR.SYS., 1233/65, BOA, HR.TI., 7/22 BOA, Y.EE., 42/91
[218] BOA, HR. SFR.3., 245-101
[219] Captain H.M Hozier, The Russo-Turkish War, Including an Account of the Rise and Decline of the Ottoman Power, and the History of the Eastern Question,William Mackenzie, London, 1880, s.408
[220] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 102
[221] Vakit, n. 563
[222] BOA, Y.A.RES., 2/26

Paşa'ya en erken iki gün sonra ulaşmaktaydı. Bu durum komuta kademesinin bölgedeki savaşa müdahale etme hızını düşürmekteydi. Bunun yanı sıra bölgede istihbarat ağının zayıf olması ve köylülerin duyumları üzerine hareket etmenin güvenilir olmaması gerekçesiyle de olaylara müdahalede geç kalınmıştı.[223]

Sonuç olarak, Rus kuvvetlerinin Ardahan'ı ele geçirilmesi, Kars ve Erzurum'un hakimiyeti yolunda kritik bir önem teşkil etmekle birlikte her iki ordunun da bölgedeki ordularının mevcutlarının ve komuta kabiliyetlerinin yetersiz olduğu ortaya çıkmıştı. Savaş sonrasında Türk kuvvetlerinin modern ve pahalı silahlarına rağmen yenilmesi, Rus ordusu içerisindeki General Geyman gibi modernleşen silah teknolojisinin önemsiz olduğunu savunan ekolden gelen subaylara cesaret vermişti.[224] Bunun yanı sıra Ardahan'ın ele geçirişi, Rus ordusunun topçu kuvveti ve stratejisinin muharebelerin sonuçlarında kritik değişimler yaratabileceğini göstermişti.[225] Ardahan'ın düşüşü Rus kuvvetleri tarafından beş haftalık savaşın en parlak anlarından biri olarak tanımlanmakla birlikte, bu kazanımın ardından savaşın ilerleyişine dair iki yol bulunduğu düşünülmekteydi; Kars'a yönelik operasyon düzenlenmesi ya da Erzurum'a yönelik operasyona ağırlık verilerek Kars'ta bir gözlem müfrezesinin bırakılması.[226]

General Melikov, Ardahan'ın ele geçirilmesi Çar II. Alexandr'a büyük bir ilerleme olarak bildirse de bu mağlubiyet Türk kuvvetlerinin maddi gücünü gözle görülür bir şekilde azaltmamıştı. Ahmed Muhtar Paşa'nın savaşın başlangıcı itibariyle yürüttüğü strateji hala geçerliliğini korumaktaydı. Eski savunma sistemlerinin tipik bir örneği olan Ardahan'ın ele geçirilmesi, Rus kuvvetlerinin Anadolu'daki her mil ilerleyişinde yaşadığı ikmal sıkıntısına bağlı olarak zayıf düşmesini temel eksene oturtan savaş stratejisinin bir sonucuydu ve bu stratejiye göre büyük bir kayıp olarak sayılmamaktaydı.[227] Ardahan'ın ele geçirilmesi ile birlikte Rus kuvvetlerinin Erzurum ve Batum ekseninde harekat yürüteceğini düşünen Ahmed Muhtar Paşa, Batum'da bulunan ordunun mevcudunun yeterli olduğunu ancak muavene eksikliği yaşandığını ve derhal muavene askerlerinin toplanarak sevk edilmesi gerektiğini Dersaadet'e bildirdi.[228]

---

[223] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 97

[224] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 113

[225] Nicholas Murray, The Rocky Road to the Great War: The Evolution of Trench Warfare to 1914, Potomac Books, Washington, 2013, s. 57

[226] Gradovskiy, a.g.e., s.64

[227] Roberts, a.g.e. s. 55-56

[228] Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s.163

Ardahan'ın ele geçirilmesi sonrasında Rus ordusunun gerisinin emniyete alınmasıyla birlikte Batum'a taarruz ile görevlendirilmiş olan Rion Tümeni ile Anadolu'daki harekatı yürüten Rus kuvvetleri arasındaki irtibat da sağlanmış oldu. Batum ve Kars arasındaki hatta bütünlüğün sağlanması Rus ordusunun Kars ve Erzurum eksenindeki harekatını daha da önemli bir hale getirmekteydi.[229] General Melikov, Ardahan'da General Kamarov komutasındaki bir piyade taburu, iki Kazak süvari alayı ve bir batarya bırakarak Kars'a doğru harekete geçti. Ardahan'da bırakılan bu kuvvet ise, Oltu ve Batum'a yönelik gerçekleştirilecek harekâtlar için keşif yapmak ile görevlendirildi.

Ardahan'ın ele geçirilişi sonrasında Penek kumandanı Şevket Paşa, Oltu ile Penek arasında Miralay Hakkı Bey idaresinde beş tabur ve iki dağ topunu bırakarak Soğanlı'dan gelen altı tabur ile bir süvari bölüğünü alarak karargâha geri döndü. Ardahan'ın Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmesinin doğurduğu yeni şartlar gereğince karargâhın güneye çekilmesi kararı üzerine Miralay Hakkı Bey müfrezesinin de geri çekilmesi emredildi. Müfrezenin hızlı hareket etmesi ve iletişimdeki zafiyet sebebiyle, karargâhtan gelen *"Oltu'nun aşılmaması"* emri ancak Kızıltepe'deyken Miralay Hakkı Bey'e ulaştı.[230] Bölgedeki Türk askerlerinin çekildiği istihbaratını alan Rus kuvvetleri, 2 Haziran tarihinde bir alay süvari ile Oltu'yu ele geçirdi. Rus kuvvetleri, Oltu ve Livane civarındaki köylerin zapt edilmesi ile bölgede hakimiyet tesis ederek bir güvenlik duvarı oluşturmayı amaçlamaktaydı.[231] Bunun üzerine Miralay Hakkı Bey'in müfrezenin komutasını Kaymakam Osman Bey'e bırakarak Erzurum'a gelmesi emredildi.

Oltu'nun Rusya tarafından ele geçirilmesi üzerine Ahmed Muhtar Paşa, bölgedeki Rus kuvvetlerinin ortadan kaldırılması amacıyla yeni bir harekât planı hazırladı. Öncelikli olarak Mirliva Raşid Paşa komutasındaki iki tabur Kaymakam Osman Bey'in yanına destek için gönderildi. Sonrasında ise Zivin'de bulunan Mirliva Şahin Paşa üç tabur asker ile Oltu'da bulunan Rus kuvvetlerinin yandan vurmakla görevlendirildi. 5 Haziran'da iki koldan Oltu'ya taarruz emri verildiyse de Mirliva Raşid Paşa ile Kaymakam Osman Bey'in kuvvetlerinin harekât hattına zamanında ulaşamamaları üzerine bölgeye erken varmış olan Mirliva Şahin Paşa panikleyerek hücumdan vazgeçip geri çekildi.[232] Bu durum üzerine Türk kuvvetlerinin

[229] George Brinton McClellan, The War İn The East, The North American Review, S. 125, N.257, s. 33-59, University of Northern Iowa, ABD, Temmuz-Ağustos 1877, s.55

[230] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 103

[231] Oltu ve Livane cihetindeki köylerin Rusya tarafından ele geçirilmesi sonrasında Osmanlı idarecileri, bölgedeki Müslüman halkın ayaklanarak Rus kuvvetlerine yönelik bir harekete girişmeleri için de önlem almak zorunda kalmıştır. BOA, HR.TH., 28/14

[232] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 103

maksadını anlayan Rus kuvvetleri Oltu'yu boşaltarak Ardahan'a çekildi ve bu tehditten kurtuldu.

2.4.DRAMDAĞI MUHAREBESİ

Öncü kuvvet olarak Benliahmet civarına gönderilen Çerkes Musa Paşa komutasındaki Çerkes süvari kuvvetleri bozguna uğrayınca Çakırbaba'da bulunan Osmanlı merkez karargahı tehlikeye düşmüş ve Zivin'e taşınmıştı.[233] Kars ve Erzurum'un korunması için Zivin'de savunma hattı oluşturan Ahmed Muhtar Paşa, Ferik Tatlıoğlu Mehmet Paşa komutasındaki Eleşkirt Fırkası'na ise Delibaba'dan Tahir Gediği'ne giderek burada bir savunma hattı kurması emrini verdi. Ferik Tatlıoğlu Mehmet Paşa, 10 taburluk kuvveti ile birlikte Şiryan Çayı ile Tahir Gediği arasındaki bölgede kalan Dramdağı'nın sağ cenahında bir savunma hattı oluşturdu. Eleşkirt Tümeni, dört kilometrelik savunma hattında iki kanada birer tabur ve ikişer top, merkezde ise dört tabur olacak şekilde konuşlandırıldı.[234]

16 Haziran tarihinde General Tergukasov komutasındaki Erivan Tümeni taarruz hareketine başladı. Mevsim şartları iki ordu için de büyük zorlukları beraberinde getirmekteydi. Karların erimesi ile çamur haline gelmiş olan yollar, cephenin en geniş yolları dahi olsa topların sevkiyatına elverişli değildi. Bölgenin coğrafi şartları gereğince arazinin engebeli durumu Rus kuvvetlerinin hücum hattını düzenlemeleri ve toplarını uygun mevkilere yerleştirmelerinde zorlanmalarına sebep olmaktaydı. Bu şartlar dahilinde sekiz mekkare hayvanı ile taşınan bir topun dört mil kadar ilerletilebilmesi için yaklaşık sekiz saate ihtiyaç duyduğu tespit edilmekteydi.[235] General Tergukasov komutasındaki Rus kuvvetlerinin Dramdağı'nın sol tarafında bulunan tepeyi ele geçirmesi sonrasında buraya yerleştirilen bataryanın top atışlarının desteği ile Rus taarruzu başlamış oldu. General Tergukasov'un Kırım Alayı'nın bir taburu ve süvariler ile birlikte Türk mevzilerinin güneyine doğru hareket etmesi üzerine Tatlıoğlu Mehmet Paşa, ihtiyatlarının bir kısmını bu bölgeye çekerek kendisi de Çerkes süvarilerinin komutasına geçti. Bu sırada, Tahir Köyü'nde bulunan ihtiyat kuvvetlerinden bir buçuk tabur piyadeye de Rus kuvvetlerinin sağ kanadına karşı taarruz emri verildi.

Türk kuvvetlerinin bu hareketi ile sağ kanattan tehdit altına giren Rus kuvvetlerinin taarruzu zayıflarken Tatlıoğlu Mehmet Paşa, başına isabet eden bir şarapnel parçası sebebiyle şehit oldu.[236] Kumandanlarının şehit olması ile nizamı bozulan Eleşkirt Tümeni'nin başına

[233] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 238
[234] Sükan, a.g.e., s. 104
[235] Roberts, a.g.e s.57
[236] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 83

Mirliva Mustafa Cavid Paşa geçti. Komutayı devralan Mirliva Mustafa Cavid Paşa, ricat hattının tehlikeye düştüğüne dair endişeye kapılarak genel ricat emri verdi. Ricat emrinin sebebi, cephanenin tedarik sürecinde yaşanan ikmal sıkıntısı ve Rus süvari kuvvetlerinin ilerleyişi olarak belirtilmekteydi.

Halyas ve Hacı Halil istikametleri olmak üzere iki koldan ricat eden Türk kuvvetleri Delibaba'ya ulaştı. Ancak Türk askerlerinin nizamsız geri çekilişi ile Delibaba'da konuşlandırılmış olan redif taburlarının bozulması, Eleşkirt Tümeni'nin dağılarak Tayhoca bölgesinde toplanmasına sebep olmuştu. Türk kuvvetleri bu savaşta Tatlıoğlu Mehmet Paşa dahil olmak üzere 150 şehit ve 1.000 esir verirken Rus kuvvetleri, 300'den fazla asker kaybetti.[237] Gerçekleşen muharebe ve sonuçlarının karargaha bildirilmesi üzerine Ahmed Muhtar Paşa, Kolağası Rıza Efendi'yi bölgedeki durumu tahkik etmek için Delibaba'ya gönderdi.[238]

Dramdağı Muharebesinde Türk kuvvetlerinin aldığı mağlubiyette, Ferik Tatlıoğlu Mehmet Paşa'nın cephede şehit düşmesinin yanı sıra fırkada mevcut bulunan 14 taburdan yalnız yedisinin fiilen savaşması ve üç batarya toptan yalnızca yedi kıtasının savaş hattına götürülmesi de etkili olmuştur.[239]

2.5.HALYAS MUHAREBESİ

Dramdağı Muharebesi sonrasında Rus kuvvetlerinin merkez ordusu Kars'ın önünde olmakla birlikte sağ kanadı Ardahan'da, Türk ordusunun ise merkezi Zivin olmak üzere sol kanadı Oltu'da, sağ kanadı ise Delibaba'da konuşlandırılmıştı.[240] Türk kuvvetlerinin yenilgisini Bozkale'de bulunan General Melikov'a bildiren General Tergukasov, savaşın sonuçlarından bahsetmekle birlikte Van'da bulunan Ferik Ahmed Faik Paşa komutasındaki Türk kuvvetlerinin iyice ilerlemiş olduğunu ve Beyazıt'ı tehdit etme derecesine geldiklerini de bildirdi.[241] Bunun üzerine askeri kurulu toplayarak durumu görüşen General Melikov, General Tergukasov komutasındaki kuvvetlerin tehdit altında olması sebebiyle General Geyman komutasında bir kuvvet ile Soğanlı'ya bölgesine gösteri taarruzu gerçekleştirme kararı aldı. General Geyman komutasındaki kuvvetler ile birleşmek için hazırlıklar yapan General Tergukasov kuvvetleri,

[237] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 128
[238] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 260
[239] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. s84
[240] Roberts, a.g.e. s.57
[241] Sükan, a.g.e., s. 105

bölgede düzenledikleri keşif hareketleri ile Türk kuvvetlerinin Halyas bölgesinde hareket halinde bulunduklarını tespit etti.[242]

Ahmed Muhtar Paşa, Rus kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında yeni bir savunma hattı tahkim edilmesi amacıyla 17 Haziran tarihinde Erzurum'da bulunan Ferik Ahmet Fazıl Paşa'yı görevlendirerek üç tabur ve bir süvari bataryası ile Köprüköy'e gitmesini emretti. Tümen Komutan Vekili Mirliva Mustafa Cavit Paşa ise aldığı emirler uyarınca, 14 taburdan müteşekkil Eleşkirt Fırkası ile Velibaba-Yazılıtaş arasında bir savunma hattı tertip etmişti. Eleşkirt Fırkası komutanlığına atanan Ferik Ahmet Fazıl Paşa, Velibaba'daki istihkamlara 18 Haziran tarihinde ulaştı.[243] Ahmed Muhtar Paşa görevlendirilmesinin ardından Ahmet Fazıl Paşa'ya yazdığı telgrafta, *"Mevkiin halini peki iyi bilemiyorsam da, Delibaba Boğazı'nın ilerisindeki sırtların düşman tarafından gelen yolların birleştiği mevkilerin müdafaasına elverişli olduğunu anlıyorum"* diyerek burada bir keşif yapılması ve savunma hattı oluşturulmasını emretmişti.[244] Bunun yanı sıra Mirliva Şeyh Şamilzade Gazi Mehmet Paşa komutasındaki 10 süvari bölüğü Köprüköy'den hareket ederek Halyas civarını ele geçirmek ile görevlendirildi.[245] Gazi Mehmet Paşa, gerçekleştirdiği keşif hareketinde Rus kuvvetlerinin Tahir Köyü ve civar sırtlarında hareketsiz beklediğini tespit ederek Ahmed Muhtar Paşa'ya bildirdi.

Bölgedeki harekatın gidişatından endişe duyan Ahmed Muhtar Paşa, Erzurum'da bulunan Kurt İsmail Paşa'yı Hünkardüzü'ndeki karargaha kendisine vekalet etmesi için çağırdıktan sonra 20 Haziran tarihinde iki piyade taburundan müteşekkil bir kuvvet ile Velibaba'da konuşlanmış olan Eleşkirt Fırkası'nın bulunduğu bölgeye gitti.[246] Rus kuvvetlerinin Dayar mevkiinde ordugah kurması ile Türk kuvvetleri savunmaya elverişli olmayan bu bölgeye bir taarruz düzenleme kararı aldı. Velibaba'da orduyu düzenleyen Ahmed Muhtar Paşa, sol kola Mirliva Çerkez Mustafa Paşa'yı, sağ kola Ferik Ahmet Paşa'yı ve diğer kuvvetlerin komutasına Mustafa Saffet Paşa'yı atayarak kendisi de merkez kolun komutasına geçti.[247] Harekat planına göre, süvariler ile Mirliva Şahin Paşa komutasındaki İkinci Fırka kuvvetleri düşmana cepheden taarruz ile görevlendirildi. Üçüncü fırka ikiye ayrılarak Mustafa Cavit Paşa kolu taarruzun mağlubiyetle sonuçlanması halinde ricatın güvenli gerçekleşmesini

[242] Kutlu, a.g.e. s.117

[243] 1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri, Osmanlıcası: Y.Ş., çev. İsa Kalaycı, Mustafa Işık, Ahmet Caner Çatal, Krititer Yayınevi, İstanbul 2017, s. 35

[244] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 261

[245] 1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden…, s. 36

[246] Sükan, a.g.e., s. 107

[247] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 264

sağlamak ile görevlendirilirken Miralay Akif Bey kuvvetleri taarruzun başarılı olması halinde Rus kuvvetlerini takibe memur edildi.[248]

Rus kuvvetleri ise, Tahir Köyü sırtlarında savunma hattı meydana getirmişti. 10 taburluk bir kuvvetten müteşekkil olan Erivan Fırkası, bölgenin güneydoğusunda kalan bir tepeye 12 topluk bir batarya yerleştirerek savunma hattını güçlendirmeyi amaçlamaktaydı. Rus kuvvetlerinin sol cenahında ise sekiz toptan müteşekkil bir batarya bulunmakla birlikte uzun bir savunma hattı oluşturuldu.[249] Savaşın gerçekleştiği bölgedeki coğrafyanın engebeli olması sebebiyle iki ordunun da sağ ve sol cenahları arasındaki irtibatı sağlamaları güç olmaktaydı.[250]

Türk kuvvetleri 21 Haziran 1877 tarihinde sağ kolda Mirliva Şahin Paşa, sol kolda Miralay Hakkı Bey olmak üzere iki kol halinde taarruza geçti. Top Dağı mevkiini ele geçirerek buraya dört kıta top çıkartan Türk kuvvetleri, ateş desteği ile yürümeyi sürdürdüyse de Rus kuvvetlerinin şiddetli top atışları sonrasında ilerlemeyi durdurdu. Türk kuvvetlerinin ilerleyişinin durdurulması karşısında Ahmed Muhtar Paşa, ihtiyat birliklerini kullanarak yeni bir taarruz tertip etti. Haydar Köyü'nde bulunan Mustafa Cavit Paşa tugayının altı taburu ile takviye edilen Türk kuvvetleri, Rus ordusunun sol kolu üzerine yeni bir taarruz gerçekleştirdi.[251]

Mirliva Mustafa Saffet Paşa komutasında ilerleyen taarruz kolu, Rus süvari kuvvetlerinin geri çekilmesini sağladıysa da Rus Dragon Alayı'nın taarruzu ile bu üstünlük kaybedilmiş, Türk süvarileri ise Çelikan'a çekilmek zorunda kalmıştı.[252] Takviyeler sonucunda Rus sağ koluna yapılan taarruz ile Rus kuvvetleri genel bir ricata mecbur bırakıldıysa da bölgenin doğusunda konuşlandırılmış olan üç taburluk ihtiyat kuvveti sebebiyle Türk kuvvetleri tarafından takip edilemediler.

Meydan savaşı olarak gerçekleştirilen Halyas muharebesinde Türk kuvvetleri 362'si şehit olmak üzere 1.390 zayiat verirken Rus kuvvetlerinin zayiatı 700 kadardı.[253] Bu muharebe sonrasında Rus kuvvetleri bölgeden çekilirken özellikle de Eleşkirt cihetindeki köyleri yağmalamış, bölgedeki Müslüman ve Hristiyan ahalinin eşyalarını zapt ederek üç kadını dahi katletmişti.[254] Rus kuvvetlerinin ricat ettikleri hatta bulunan ahali üzerindeki söz konusu

[248] 1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden… s. 39
[249]1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden…, s. 42
[250] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 265
[251] Yapıcı, a.g.m. s.88
[252] Sükan, a.g.e., s. 109
[253] Sükan, a.y.
[254] BOA, TH. 24/1

olumsuz etkisi Avrupa ülkelerinde ve kamuoyunda da yankı bulmakla birlikte Müslüman ve Hristiyan gözetmeyerek bir takım zalimane hareketlere girişmelerine dikkat çekilmekteydi.[255]

2.6.ZİVİN MUHAREBESİ

Halyas Muharebesinde alınan yenilgi sonrasındaki harekâtın gidişatının tespiti için 18 Haziran tarihinde toplanan Rus komuta heyeti, General Tergukasov komutasındaki Rus kuvvetlerinin üzerindeki baskının hafiflemesi ve bölgedeki harekâtın sürdürülmesi maksadıyla Zivin'de konuşlanmış olan Türk kuvvetlerinin üzerine bir gösteri hareketi düzenlenmesine karar verdi. Bu karara istinaden Bozkale'de bulunan General Geyman harekete geçerek 18.000 piyade, 6.000 süvari ve 64 toptan müteşekkil kuvveti ile 23 Haziran tarihinde Soğanlı Dağları bölgesindeki Meyillidüz'de ordugâhını kurdu.[256] Harekâtı bizzat idare etmek amacıyla Meyillidüz'e gelen General Melikov öncelikli olarak Micingirt bölgesine keşif kolları gönderdi. Keşif harekâtları sonucunda Zivin'de üç batarya ve 20 taburdan oluşan bir Türk kuvveti olduğu tespit edildi.[257]

General Melikov, bölgedeki kuvvetlerin tespiti üzerine 24 Haziran'da bir toplantı düzenleyerek aralarında General Geyman'ın da bulunduğu komuta heyeti ile Türk kuvvetlerine yönelik saldırının stratejisini tartışmaya açtı. Horasan'a yönelik bir taarruz planlayan General Melikov, toplantıdaki kumandanların çoğunluğunun Zivin'e yönelik taarruz konusundaki ısrarı üzerine 25 Haziran tarihinde taarruzun gerçekleştirilmesi emrini verdi.[258] Kars'a 99 ve Erzurum'a 126 kilometre mesafede bulunan Zivin, Anadolu'daki Rus harekâtının nihai hedefi olarak belirlenmiş olan Erzurum'un ele geçirilmesi için stratejik öneme sahip bir mevki hükmündeydi. Yedi kilometre uzunluğundaki Zivin savunma hattının Horasan cihetindeki istihkâmlarının tamamlanmamış olması ise bu kararın alınmasını pekiştirmişti.[259]

Savunma pozisyonu alarak Horum Dağı mevzilerine birliklerini yerleştirmiş olan Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa, Rus kuvvetlerinin Zivin-Micingirt hattında ilerledikleri istihbaratını Delibaba'daki ordugahta bulunan Ahmed Muhtar Paşa'ya bildirerek bölgeye takviye kuvvet gönderilmesini talep etti. Ahmed Muhtar Paşa, Zivin'den gelen bu istihbarat doğrultusunda Çerkes Musa Paşa komutasındaki gönüllü milislerden oluşan üç alay süvari ile Mirliva Mustafa Cavit Paşa komutasındaki altı piyade taburunu takviye kuvvet olarak bölgeye gönderdi.[260]

---

[255] BOA, HR. TO., 496/66
[256] Sükan, a.g.e. s. 110
[257] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 132
[258] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.56
[259] 1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden…, s.50
[260] Sükan, a.g.e. s. 112

General Chavchavadze komutasındaki Rus süvari kuvvetinin Horasan cihetine ilerlemesi üzerine Çerkes Musa Paşa idaresindeki birlikler Köprüköy bölgesine çekildi. Çerkes Musa Paşa'yı takiben Mirliva Mustafa Cavid Paşa komutasındaki birliklerin de ricat etmesi bölgedeki Türk kuvvetlerini zor bir duruma düşürdü. Zira bu ricat sebebiyle Zivin ve Delibaba arasındaki bağlantı kesintiye uğradı. Çerkes Musa Paşa ve Mustafa Cavid Paşa kuvvetleri ile ordunun sol tarafını emniyet altında tutmayı planlayan Ahmed Muhtar Paşa, bu kuvvetlerin geri çekilmesi üzerine Tahir Gediği'nde bulunan General Tergukasov komutasındaki birliklere yönelik harekatını durdurmak mecburiyetinde kaldı.[261]

Kuvvetler arasındaki irtibatın sekteye uğraması üzerine Horum Dağı bölgesinde savunma için tertiplenen Türk kuvvetleri, 1.500 metrelik mevzide iki hat şeklinde konuşlanmışlardır. Merkezde Mirliva Şevket Paşa komutasında altı tabur, sağ kolda Yarbay Osman komutasında iki tabur ve ihtiyatta Mirliva Raşid Paşa komutasında altı tabur bulunmaktaydı.[262] Ferik Mehmed Fevzi Paşa tarafından düzenlenmiş olan Zivin savunma hattı yedi kilometre kadar olup savunma hattının işlevselliği için mevcut kuvvetlerin yetersiz gelmesi sebebiyle hattın kuzeyinde bir kuvvet zafiyeti mevcuttu.[263]

General Melikov, Rus karargahının aldığı karar doğrultusunda 25 Haziran 1877 tarihinde harekete geçirerek Zivin'de bulunan Türk kuvvetlerinin sol kanadına yönelik esas taarruzu başlattı. Taarruz ile görevlendirilmiş Rus kuvveti Mengrel, Tiflis ve Gürcü Bombacı Alayları ile iki bataryadan oluşmaktaydı. Taarruz planına göre; Mengrel Bombacı Alayı sol kanada taarruz ederken Tiflis ve Gürcü Bombacı Alayları ise Türk mevziisine cepheden saldıracaklardı.[264] Rus ordusunun süvari kuvveti ise General Chavchavadze komutasında Micingirt-Horasan hattında ilerleyecekti.

Bu esnada General Tergukasov'un Eleşkirt'te hezimete uğraması ve Erivan'a doğru çekilmesi üzerine komuta heyeti ile mevcut taarruzu tekrar değerlendiren General Melikov, kumandanların ısrarı üzerine Zivin taarruzunun devam etmesi kararı aldı. Zivin Çayı'nı geçen Rus kuvvetleri, Türk ileri mevzilerini ele geçirdilerse de Top Dağı'na konuşlandırılmış olan Türk bataryasının etkili top atışı sebebiyle geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu sırada Arap Tepesi'ne doğru ilerleyen Rus sol kanat kuvvetlerinin ilk taarruzu, iyi tahkim edilmiş mevziler dolayısıyla başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine Rus sol kanat kuvvetlerinin son iki taburu

[261] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 61

[262] Sükan, a.g.e. s. 111

[263] İsmail Hakkı Akansel, Anadolu'daki Tarihi Kara ve Kıyı Tabyaları, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2008, s. 220

[264] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 135

ile taarruz yenilenmeye çalışıldıysa da Halep Redif Taburu'nun mukavemeti sonucunda Rus kuvvetleri ağır zayiata uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı.[265]

Rus kuvvetlerinin merkez kolu ise Top Dağı'nda bulunan Mirliva Şevket Paşa komutasındaki Türk birliklerine yönelik taarruz ile görevlendirilmişti. Rus kuvvetleri buradaki mukavemet karşısında geri çekilmek zorunda kaldığı sırada iki taburdan oluşan ihtiyat kuvvetinin bölgeye ulaşması kısmi başarıları beraberinde getirmişti. Ancak birinci hattaki bazı siperler girmiş olan Rus birlikleri, burada gerçekleşen muharebede Türk kuvvetlerinin mukavemeti karşısında geri çekilmek zorunda kaldı.[266]

Zivin mevziine yapılan taarruzun başarısızlık ile sonuçlandığını gören General Melikov ordugahtaki kumandanların yeni bir taarruz konusundaki ısrarlarına rağmen askerin durumunu ve mevcut kayıpları göz önünde bulundurarak geri çekilme kararı aldı. Ricat hattını emniyete almak için üç piyade taburu, beş süvari bölüğü ve dört toptan ibaret olan Rus ihtiyat kuvvetleri, Türk sol kanadına yönelik bir gösteri taarruzu ile görevlendirildiyse de örtme kuvvetini önceden fark eden Türk komuta merkezi, bölgeye bir müfreze yollayarak Rus kuvvetlerinin hareketini boşa çıkardı.[267] Rus kuvvetlerinin ricatı karşısında Kurt İsmail Hakkı Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri takip imkanından yararlanamadılar. Buna Ahmed Muhtar Paşa'nın *"mevkileri terk etmeyin"* emrinin sebebiyet verdiği iddiaları mevcutsa da esas sebep orduda komuta ve manevra kabiliyetinin noksanlığıydı.[268] Mehmet Arif Bey'in verdiği bilgilere göre; Zivin Muharebesi neticesine bakıldığında Rus kuvvetlerinin zayiatı 900 ölü ve 2.100 yaralı iken, Türk kuvvetlerinden 160 civarında asker şehit olmuş ve Ferik Muhlis Paşa dâhil 300 kadar asker ise yaralanmıştı.[269]

Zivin Muharebesinde elde edilen zafer sonrasında harekete geçen Türk kuvvetleri her ne kadar Rus kuvvetlerine yönelik etkili bir takip uygulayamamış olsalar da zaferin getirdiği stratejik üstünlükten istifade ederek Rus kuvvetlerinin ele geçirdikleri bölgeleri geri almak amaçlı bir strateji oluşturmuşlardı. Kurt İsmail Hakkı Paşa kuvvetlerinin takip hareketini icra etmemeleri durumuna karşılık olarak Ahmed Muhtar Paşa, 23 piyade taburu ve 2.500 süvariden müteşekkil bir kuvvet ile harekete geçerek çekilmekte olan Rus kuvvetlerini takibe başladı.[270] Ali Sofu köyüne ulaşan Ahmed Muhtar Paşa, Çerkes Musa Paşa komutasındaki Türk

[265] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 59
[266] Yapıcı, a.g.m. s.93
[267] Sükan, a.g.e. s. 113
[268] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 61
[269] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 291
[270] Takvim-i Vekayi, n.1943, Sükan, a.g.e. s. 115

süvarilerini keşif için göndererek Rus kuvvetlerinin Benliahmet civarında bulunduklarını ve geri çekilme hazırlıkları yaptıklarının istihbaratını aldı. Rus kuvvetlerini takibe devam eden Ahmed Muhtar Paşa, 7 Temmuz tarihinde Çivilikaya mevkiine ulaşarak burada ordugâhını kurdu.[271] Bu sırada Kars'a yönelik muhasarayı devam ettirmekte olan Rus kuvvetlerinin top atışlarını seyrekleştirerek ricata hazırlandıkları istihbaratı alındı. Durumun tespiti için Çivilikaya'daki ordugahtan ayrılan Ahmed Muhtar Paşa, 8 Temmuz tarihinde Kars'a ulaşarak kalenin tabya ve istihkâmlarını kontrol etti.[272] Bu esnada genel ricat hareketini sürdüren Rus kuvvetlerinin Subatan'a doğru çekilmeye devam ederken Kars'ı muhasara etmek ile görevlendirilmiş olan General Devel komutasındaki Rus birlikleri de geri çekilme hazırlıklarını sürdürmekteydi.[273]

Kars muhasarasının ve Batum harekâtının başarısızlığa uğraması ve Zivin muharebesinde alınan yenilgi karşısında Grandük Mihail, Rus ordusunun genel bir çekilme hareketi icra etmesi emrini verdi. Bu genel ricat kararının temel sebebi, Sogratlı Hacı Abdurrahman liderliğindeki Kafkasya Müslümanlarının isyan etmesiydi.[274] Rus kuvvetlerinin Kafkasya'da bulunan Müslüman ahaliye uyguladığı şiddet bu ayaklanmanın en büyük sebebiydi. Müslüman ahali Rus askerleri tarafından eziyet görmekte olup, köylerin yağmalanması, cami ve mekteplerin kapatılması, kadınlar dahil olmak üzere pek çok kişinin katledilmesi ve yaşayanların da Sibirya'ya sürgüne gönderilmesi, bölgedeki halk tarafından tepki ile karşılanmaktaydı.[275] İsyanı haber alan Rus karargâhı, Kafkas Cephesi'ndeki ana tehditlerden biri olarak kabul ettikleri Kafkasya Müslümanlarına müdahale etmek amacıyla Anadolu'da bulunan Rus kuvvetlerinden alınacak takviyelerin bölgeye gönderilmesine karar verdi.[276] Yine bu kapsamda Rus karargahı tarafından, bölgedeki mevcut hareketlilik haline istinaden ordunun sınırdan fazla uzaklaşmaması gerektiği tespit edilerek Anadolu'da bulunan Rus ordusuna genel bir ricat hareketi icra etmesi emredildi.

Rus kuvvetlerinin ricatı karşısında Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki isyana destek verme amacıyla birkaç gün içerisinde yardımcı kuvvetleri bölgeye sevk etme kararı aldı.[277] Poti, Ozurgeti ve Sohum ekseninde gerçekleştirilmesi planlanan hareket için 400 kadar muavene süvarisinin İstanbul'dan vapur ile hareket etmesi, Batum'a çıkarılan neferlerin buradan kara

[271] Sükan, a.g.e. s. 117
[272] ATASE, ORH 4/43
[273] ATASE, ORH, 33/89
[274] Muharrem Yıldız, Dünden Bugüne Kafkasya, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2006, s. 203
[275] BOA, HR.TO, 496/60
[276] BOA, HR.SYS., 1213/
[277] ATASE, ORH, 5/36

yolu ile Sohum'a ulaştırılması planlanmaktaydı. Kafkasya'daki ayaklanmalar Osmanlı basınında ve kamuoyunda da büyük yankılar uyandırdı.[278] Söz konusu isyan ile Anadolu'daki Rus faaliyetlerini yavaşlatmayı planlayan Osmanlı Devleti'nin bu stratejisi başlangıçta işe yaradıysa da süreklilik sağlayamadı. Zira, bir isyanın sürekliliğini sağlamak için elzem olan nüfus faktörü 1864 Büyük Sürgünü ile ortadan kaldırılmıştı. Anadolu ordusu ile Batum kuvvetleri arasındaki irtibatın güvenliğinin sağlanamaması sebebiyle bölgeye yeterli takviye gönderilememesi üzerine Rus kuvvetleri, 9 Mayıs'ta Dağıstan'da ve 12 Mayıs tarihinde de Kuban cihetinde çıkan ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırdı.[279]

Bu sırada Eleşkirt Vadisi'nde General Tergukasov idaresindeki Rus kuvvetleri, beraberlerinde çoğunun durumu ağır olan 400 yaralı, birkaç bin Ermeni ile birlikte sınırı geçmek için bir ricat hareketi düzenlemekteydi.[280] 22 piyade taburu ve 1.000 süvari ile 15 sahra ve altı dağ topundan müteşekkil Eleşkirt Tümeni, Rus kuvvetlerini takip ederek 29 Haziran'da Zeydegan'ı geri almış ve Karaköse istikametine doğru taarruza geçmişti. Türk kuvvetlerinin taarruzu sonrasında ricat hareketini hızlandıran Rus kuvvetleri, 4 Temmuz tarihinde Iğdır'a ulaştı.[281]

Rus kuvvetlerinin genel ricat hareketi sonrasındaki ilk hamlenin Beyazıt Kalesinde mahsur kalmış olan 700 kadar Rus askerinin kurtarılması amacıyla gerçekleştirileceğini düşünen Ahmed Muhtar Paşa, Van Tümen Komutanı Ferik Ahmed Faik Paşa ve Beyazıt Tümen Komutanı Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa'ya gönderdiği telgraf ile her türlü imkân kullanılarak bu askerlerin ele geçirilmesini emretti.[282] Kars'ın muhasarasının kaldırılması sonrasında Ahmed Muhtar Paşa, merkez ordunun mevcudunun artırılmasını gerekli görerek Kars Kumandanı Ferik Hüseyin Hami Paşa'ya kalede altı tabur bırakmasını ve kalan 24 tabur ile kendisine katılmasını emretti.[283]

General Tergukasov komutasındaki Erivan Tümeni, Beyazıt'ta muhasara altında bulunan Rus askerlerini kurtarmak amacıyla 6.500 kişilik bir kuvvet ile 8 Temmuz 1877 tarihinde sınırı geçti.[284] Bölgedeki hareketliliğe dair istihbarat alan Beyazıt Tümen Komutanı

[278]Bölgedeki isyan Osmanlı basınında büyük yankı buldu. Kafkasya'da çıkan isyanların bastırılmasının imkansız olduğu, Anadolu'daki Rus hareketinin akamete uğratıldığı, Rusya'nın ele geçirdiği yerleri dahi elinde tutmasının zorlaştığı gibi düşünceleri kapsayan pek çok haber yer almaktaydı. Bkz.: Vakit, n. 542

[279] Hayati Bice, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s.50

[280] Gradovskiy, a.g.e. s.147

[281] Sükan, a.g.e. s. 116

[282] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 114

[283] Sükan, a.g.e. s. 118

[284] Sükan, a.e. s. 119

Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın Van Tümeni'nden yardım istemesi üzerine harekete geçen Ferik Ahmed Faik Paşa, Meryem Ana köyüne doğru ilerlediyse de bu taarruz Rus kuvvetleri tarafından engellendi.[285] 10 Temmuz'da Beyazıt'a yönelik taarruz hareketini başlatan Erivan Tümeni, Rus topçusunun etkili atışlarının sağladığı avantaj ile Türk savunma hatlarını kırarak Beyazıt'a ulaştı. Kalede muhasara altında kalan Rus askerlerini ve bölgede ikamet eden Ermeni ahaliden oluşan sivil grupları da yanına alan Rus kuvvetleri, her hangi bir engelle karşılaşmaksızın geri çekildiler. Çilli Geçidi istikametine doğru çekilen Rus kuvvetlerinin Beyazıt Tümeni unsurları tarafından takip edilmemesinin sebebi olarak erzak yetersizliği ve ikmal hatlarındaki aksamalar gösterildi. 11 Temmuz tarihinde Beyazıt'a giren Türk kuvvetlerinin takibi olmadan sınırı geçen Rus kuvvetleri bu muharebede 100 kişi kadar zayiat verdi.[286]

Rus kuvvetlerinin çekilişi ile birlikte Türk kuvvetlerinin sınırına doğru ilerleyiş süreci başlamış oldu. Bu süreçte Rus kuvvetlerinin çekilişine karşılık olarak bölgede bulunan Kürt ahalinin Türk kuvvetlerine yönelik eğilimi arttı. Bu bağlamda İran sınırında bulunan Türk ahali de Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa komutasındaki birliklere katıldı. Tüm bu süreçlerin karşısında Osmanlı Devleti'nin savaşın başlangıcı itibariyle temkinli davranarak önlem alma yoluna gittiği Kürt ahali ve İran hakkındaki şüphelerinin minimal ölçeklere indiği de tespit edilmektedir.[287]

Rus kuvvetlerinin ricatına paralal olarak Musun Gediği bölgesine ilerlemiş olan Türk kuvvetleri ile sınırdaki Rus karakolları arasında bir çatışma yaşandı. Gerçekleşen top ve tüfek muharebesinde Türk kuvvetleri, üç muavene askerini şehit verirken Rus kuvvetlerinin kaybının daha fazla olduğu tahmin edilmekteydi.[288] Ahmed Muhtar Paşa'nın emri ile birleşen Eleşkirt ve Van Tümenlerinin komutanlığına atanan Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa, Tahirköyü cihetine gönderildi.[289] 16 Temmuz tarihinde Eleşkirt ve Van tümenlerinin mevcutlarını Meryemana mevkiinde toplayan Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa, bu bölgede aktif bir hareket düzenlemek konusunda kararsız davrandı.[290] Bunun en önemli sebebi, mevcut kuvvetlerin yeterli mühimmat ve iaşeye sahip olmamasının yanı sıra bölgedeki ikmal hatlarının sınırlı ölçüde aktif faaliyet göstermesiydi.

[285] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 159
[286] Sükan, a.g.e,. s. 121
[287] Gradovskiy, a.g.e., s.182
[288] BOA, HR.TH., 24/4
[289] BOA. İ.DH., 61309
[290] BOA, İ.DH., 61309

Iğdır-Çilli Geçidi hattında konuşlanmış olan Miralay Akif Bey komutasındaki Türk müfrezesi, Erivan Tümeni'nin üç piyade taburu ve iki süvari alayından müteşekkil olan örtme kuvvetine yönelik harekete geçti. 21 Temmuz tarihinde gerçekleşen Türk taarruzu sonucunda Rus ileri karakolları geri çekilmek zorunda kaldı.[291] Beyazıt Tümen Komutanı Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa, Harbiye Nezareti'nden aldığı emir üzerine Rus hududuna yönelik ileri harekata başladı. Çilli Geçidi'ndeki Rus kuvvetlerinin savunma hatlarını güçlü bulan Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa, Zor Geçidi'nde bulunan altı Kazak bölüğü ve dört Dragon grubundan müteşekkil Rus kuvvetine yönelik harekete geçme kararı aldı.[292]

Bölgenin coğrafi şartları incelendiğinde Çilli Geçidi, Zor Geçidi, Gürünsaray Geçidi ve Abbas Göl Geçidi önemli stratejik noktalar olmakla birlikte sadece Çilli Geçidi'nden geçen yol askeri harekata elverişliydi. Erivan tümeninin önemli bir kısmının Çilli Geçidi'nde savunma hattı oluşturduğunun tespiti sebebiyle Türk kuvvetleri, 5 Ağustos tarihinde Zor Geçidi'ne yönelik taarruz hareketini başlattı. Türk kuvvetlerinin ilerleyişine karşı mukavemet göstermeyen Rus kuvvetleri ağır zayiat vererek Iğdır'a çekilmek zorunda kaldı. Zor Geçidi'nin Türk kuvvetlerinin eline geçmesi ile Çilli Geçidi'nin tehlikeye düşmesi, General Tergukasov kuvvetlerinin de Iğdır'a çekilmesine sebep oldu.

Türk kuvvetlerinin Arpaçay bölgesini aşması halinde, Erivan Tümeni ile Kars bölgesinde bulunan Rus kuvvetleri arasındaki irtibatın kesilmesi riski karşısında Rus karargahı, bölgeye takviye birlikler gönderme kararı aldı. Erivan Tümeni'nin Iğdır-Halfeli hattına çekilmesi, topoğrafyanın etkisi ve mevsimin yaza dönmesi sebebiyle Rus kuvvetleri açısından probleme neden olmaktaydı. Bunun üzerine, 6 Ağustos tarihinde General Melikov komutasındaki birliklerden yedi tabur piyade ve 12 toptan müteşekkil takviye kuvvet yola çıkarıldı.[293] Takviye kuvvetin Kulp'a doğru hareket ettiği istihbaratını alan Ahmed Muhtar Paşa, bu kuvvetin Beyazıt Tümeni'ne tehdit unsuru oluşturması riskine karşı Karaköse bölgesine 6.000 kişiden müteşekkil bir takviye kuvvet gönderdi.[294] Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa, Rus kuvvetlerinin Zor Geçidi'ni hedef alan bir taarruz hareketi için hazırlandıklarının tespiti üzerine 22 Ağustos tarihinde Ahmed Muhtar Paşa'dan takviye kuvvet talebinde bulunduysa da iki kuvvet arasında bağlantının mevcut olmaması sebebiyle herhangi bir destek gönderilemedi.

[291] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 128
[292] Sükan, a.g.e., s. 123
[293] Sükan, a.y.
[294] Sükan, a.e., s.124

Osmanlı-Rus sınır hattında iki ordu arasında gerçekleşen küçük çaplı muharebeler sonrasında Rus kuvvetlerinin yeni bir taarruz planlıyor olmaları ve takviye kuvvetler ile mevcut ordularını güçlendirilmeleri Anadolu için önemli bir tehdidi de gün yüzüne çıkardı. Beyazıt Tümeni'nin muhtemel bir yenilgisi, Rus kuvvetlerinin Anadolu'nun içlerine doğru hızla ilerlemesine ve Erzurum'u ele geçirmelerine yol açabilirdi. Bu durum karşısında Ahmed Muhtar Paşa harekete geçerek Beyazıt Tümeni'nin güvenliğini sağlamak amacıyla bir taarruz düzenledi. Gedikler Muharebesinde Rus kuvvetlerinin yaşadığı mağlubiyet, Beyazıt Tümeni'nin ve beraberinde Erzurum'un ve Anadolu'daki Türk kuvvetlerinin üzerindeki baskıyı ortadan kaldırdı.

2.7.BATUM BÖLGESİNDEKİ HAREKAT

Osmanlı Devleti'nin Anadolu ordusundan ayrılan bir tümen ile muhafaza edilmekte olan Batum bölgesi, coğrafi şartları gereğince harekata elverişli bir nitelikte bulunmamaktaydı. Yapılması planlanan operasyonların temel ekseni, bölgenin etrafını çeviren ve ancak dar geçitler aracılığıyla geçiş sağlayan Acara Dağları'ydı. Batum'a yönelik operasyonlar için kilit önem taşıyan bölgeler ise; Husuban sıradağları, Sampa tepeleri, Acıkova deresi havzasıdır. Bölgede yaşayan Acara halkı, 16'ıncı yüzyılda Müslüman olduktan sonra Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarını devam ettirdiler. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bölgede güçlü bir milis kuvvet kurarak Osmanlı ordusuna katılan Acara halkı, 1877-1878 savaşında da topladıkları milis kuvvetler aracılığıyla Türk kuvvetlerini desteklediler. 1877 Nisan ayında 2.000 Kobuleti ve 1.000 kadar Acar, bölgedeki Türk kuvvetlerine katıldı.[295] Stratejik savunma ve coğrafi koşulları gereğince bölgede gayrinizami harp ekseninde harekat yürütmeye karar veren Osmanlı Devleti'nin yerel ahaliden destek alması ve Karadeniz donanması, Rusya'nın bölgedeki harekatlarını olumsuz etkileyen faktörler arasında bulunmaktaydı. Karadeniz hattının korunması amacıyla Osmanlı Devleti, Karadeniz donanmasından Avnillah zırhlısı, Muin-i Zafer korveti ve bazı vapurların Batum cihetine gönderilerek bölgede Rus donanma faaliyetlerinin önüne geçmeyi amaçlamıştı.[296]

Batum bölgesi ile Anadolu'daki stratejik noktalar olarak kabul edilen Erzurum ve Kars arasında kara yolu bağlantısının bulunmaması Osmanlı ordusunun kuvvet çoğunluğunun Anadolu bölgesinde bulunmasının en önemli sebebiydi. Bu kapsamda sadece Batum ve çevresini savunma amacıyla oluşturulan Ferik Hasan Tahsin Paşa idaresindeki Batum Tümeni,

[295] Allen, Muratoff, a.g.e., s.117
[296] BOA, İ.MMS. 55/2507

Çürüksulu Ali Paşa idaresindeki beş milis tabur ve üç süvari bölüğü, Mirliva Mustafa Rafet Paşa idaresindeki bir nişancı ve 15 redif taburundan ibaretti.[297]

Batum Tümeninin konuşlanış düzenine bakıldığında; Çürüksulu Ali Paşa komutasındaki örtme kuvveti Çolaksuyu-Acıkova deresi hattında, Mirliva Mustafa Rafet Paşa birlikleri iki sahra bataryası ile Kivrike-Deva bölgesinde mevzilenmişti. Yaklaşık 15 kilometrelik bir savunma hattında faaliyet gösterecek olan Batum Tümeninin genel ihtiyat kuvveti olarak altı redif taburunun belirlenmesinin yanı sıra milis kuvvetlerin de aktif olarak kullanılması kararlaştırıldı. Türk kuvvetlerinin Acıkova güneyindeki Husuban mevzileri, oldukça kuvvetli olmakla birlikte Kintrishi tepelerinde Ferik Mehmed Fevzi Paşa tarafından planlanarak yaptırılan siper hatları da mevcut bulunmaktaydı. Coğrafi şartlar dolayısıyla savunma planının oluşturulmasında güçlük çeken Türk askeri idarecileri, bölgedeki mevcut kuvvetlerin sınırlılığını da göz önüne alarak Kintrishi hattının gerisinde bir savunma hattı oluşturmaya karar verdiler.

Karadeniz sahasında görevlendirilmiş olan Rion Tümeni, General Oklobzhio komutasında 12.000 piyade, 48 top ve ihtiyat kuvvetlerinden oluşmakla birlikte Batum'a yönelik harekattan sorumluydu. Osmanlı idarecilerinin tespitine göre Rus kuvvetleri, yaklaşık 150.000 askerden müteşekkil Kafkas Ordusu'ndan 15.000 kadarını Batum hududundaki operasyonlar için ayırmıştı.[298] Bölgedeki halkın Türk kuvvetleri tarafına geçerek milis olarak savaşması ile zor durumda kalan Rus kuvvetleri, Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki faaliyetlerinden dolayı da bu bölgedeki operasyonlarını çok kısıtlı imkanlar dahilinde planlamak zorundaydı. Rus karargahı, bölgede coğrafi şartlar göz önüne alındığında geniş ve kapsamlı harekatlardan ziyade gayrinizami harp gereğince operasyon yürütme kararı almıştı.

21 Nisan 1877 tarihinde Tiflis Şehbenderi Karaca Bey'in gönderdiği telgraf ile Rus kuvvetlerinin Batum'a yönelik taarruz hazırlığında olduğu anlaşıldı.[299] Ozurgeti bölgesinde 30.000 mevcutlu Rus kuvvetinin bu hazırlığı karşısında 6'ıncı Nişancı Taburu mevzilere konuşlandırılarak Çürüksulu Ali Paşa komutasındaki milis kuvvet de Muha-Evstate cihetine gönderildi.[300] Anadolu'daki Rus ordusu ile aynı anda, 24 Nisan 1877 tarihinde, Rion Tümeni iki kol halinde Batum bölgesindeki harekatı başlattı. Coğrafi şartlar gereğince iki kol halinde ilerleyen Rus kuvvetlerinin sol kolu, General Denibekov komutasındaki 164'üncü alay, 1'inci

[297] Sükan, a.g.e., s.86

[298] ATASE, ORH, 83/124B

[299] Tiflis Şehbenderi Karaca Bey, 29 Haziran 1877 tarihinde 4.000 kuruş maaş ve 4.000 kuruş harcırah ile Batum Tümeni'ne politika memuru olarak atanmıştır. BOA, İ.HR. 274/16642

[300] Sükan, a.g.e., s.86

ve 2'inci Kafkas taburları ile bir Kazak piyade taburu, iki batarya ve Gruian milisleri ile Kintrishi ormanlarının bulunduğu bölgedeki güzergahtan ilerlemeye başladı.[301] Rus sağ kolu ise General Şelemetev komutasındaki 163'üncü alay, İmaret'li milis kuvvetler ve dört bataryadan müteşekkil olmakla birlikte daha geniş bir yola tekabül eden sahil yolunu takip etmekteydi.[302]

Rus kuvvetleri, ileri harekatın ilk gününde 200 kadar zayiat vermiş olup, sağ kol Ochemhuri deresinin kuzey kıyısına, sol kol ise Muha-Evstate önlerine ulaşmıştı.[303] İleri hareketini devam ettiren Rus kuvvetleri, 27 Nisan'da Osmanlı ordusunun örtme kuvveti olan Acaralı milisler ile çarpışarak Ochemhuri deresini aştı ve 100 kadar zayiat ile Muha-Evstate tepelerini ele geçirdi.[304] Bu muharebe ile beraber Rus kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında 21 taburdan müteşekkil olan Batum Tümeni, İstanbul'dan mühimmat takviyesi olarak 3.000 sandık Martini-Henry tüfek ve bir o kadar da mühimmatın gönderilmesini talep etmekteydi.[305]

Bu bölgede savunma hatlarını kuran Rus kuvvetleri, takviye kuvvet ve ikmal maddelerinin ulaşmasının ardından 11 Mayıs'ta tekrar harekete geçti. Husuban bölgesinde tahkimat yapmış olan 5.000 kişilik Acara milis kuvveti, Rus kuvvetlerinin Acıkova deresi bölgesinde ilerleyişini sekteye uğrattıysa da bu taarruza mukavemet gösteremeyen Türk örtme kuvveti Sampa Tepeleri'ne çekilmek zorunda kaldı.[306] Türk kuvvetlerinin gerilemesi karşısında Sampa Tepeleri'ne ilerleyen Rus kuvvetleri, Kivrike bölgesinden gönderilen dört muavene taburu ile takviye edilmiş bu hattı geçemeyerek geri çekildi.[307] Yaklaşık dört saat süren bu muharebede Rus kuvvetlerinin 80 kadar ölüsü ve bir o kadar da yaralı zayiatı bulunduğu tespit edilmekteydi.

Bu sırada Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki aktif faaliyeti de devam etmekteydi. Osmanlı Devleti, öncelikli olarak Karadeniz'deki Rus sahillerini ablukaya alarak bölgede faaliyette bulunan başka devletlere ait gemilerin verilen zaman müddetince çıkış yapmadıkları takdirde düşman olarak muamele göreceklerini duyurdu.[308] Poti açıklarında bulunan Türk filosu, bu tarihe kadar bölgede bir harekat gerçekleştirmediyse de 11 Mayıs tarihinde karada

[301] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 118
[302] Sükan, a.g.e., s. 87
[303] Sükan, a.y.
[304] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 118
[305] BOA, Y.PRK.ASK., 1/23
[306] Sükan, a.g.e., s.87
[307] BOA, Y.PRK. ASK., 1/27
[308] BOA, Y.PRK. HR., 1/31

gerçekleşen muharebeler Karadeniz'de bulunan üç Türk zırhlısı ile desteklenmişti.[309] Karadeniz filosundan ayrılan altı gemiden oluşan bir filo, Hacı Mehmed, Ahmet Kanpolat ve Emin Bey ile 1.000 kadar gönüllü Kafkas muhacirini de beraberine alarak Sohumkale bölgesine doğru harekete geçti. Türk kuvvetleri bölgedeki halkı Rusya'ya karşı ayaklandırmayı hedeflemekte olup bu amaca istinaden 200 kadar Winchester tüfeği de beraberinde getirmişti. Tüm bu girişimler sonucunda Türk kuvvetlerinin miktarı katılan milis kuvvetler ile 10.000'e kadar ulaşmaktaydı.[310]

Türk kuvvetlerinin bölgedeki operasyonları ve Poti-Novorossisy arasındaki hattın sahil bataryasından mahrum olması Rus karargahını endişelendirmekteydi. Bölgedeki Rus kuvvetleri yaklaşık 4.000 kişiden müteşekkil olmakla birlikte dağınık bir şekilde konuşlandırılmıştı. Sohum'da bulunan General Krovchenko, Türk filolarının bölgeye gelmesi üzerine şehri boşaltma kararı aldı.[311] Ahaliden 2.000 kişiyi de beraberinde götüren Rus kuvvetleri, coğrafi durum sebebiyle zor şartlar altında ilerlemekteydi. Türk kuvvetlerinin Ochemchiri'yi ele geçirdiğine dair istihbarat alan General Krovchenko, Abhazya'yı boşaltarak Kodor'a kadar ilerleme kararı aldı.[312] Rus kuvvetlerinin bu geri çekilmesi üzerine Türk kuvvetleri 14 Mayıs tarihinde Sohumkale'ye girdi. Bölgedeki milis kuvvetlerin varlığının güçlü olması ile birlikte Sohum Tümeni adı altında bir yapılanmaya giren Osmanlı Devleti, bu tümenin başına Ferik Fazlı Paşa'yı atayarak 7.205 nefer ve bir sahra, iki dağ bataryasından müteşekkil bu kuvvetin 22 Mayıs tarihinde bölgeye ulaşımını sağladı.[313]

Türk kuvvetlerinin Sohumkale'yi ele geçirmeleri üzerine Rus karargahı, Albay Alkhazov komutasında 3.500 kişilik bir kuvvet ile sekiz bataryayı Kodor'a takviye kuvvet olarak gönderdi.[314] Rus kuvvetlerinin Sohumkale'nin kuzeyine yönelik takviyesi bölgedeki Türk operasyonunu sekteye uğratma riski taşımaktaydı. Bunun üzerine bölgede amfibik harekat kapsamında operasyon yürüten Türk kuvvetleri 23 Mayıs tarihinde Adler'i bombalayarak karaya asker çıkarttı.[315] Rus kuvvetleri ile yapılan şiddetli muharebeler sonrasında Türk kuvvetleri Adler kalesi ve civarını ele geçirdikten sonra kullanılmaz bir hale getirerek geri

[309] Allen, Muratoff, a.g.e., s.120
[310] Sükan, a.g.e., s. 89
[311] Allen, Muratoff, a.g.e., s.121
[312] Bu istihbaratın yanlış olduğunun ortaya çıkması ile Rus karargahı bölgeye takviye kuvvet gönderdiyse de Türk ordusunun ilerleyişi Tiflis'te büyük bir yankı uyandırmıştı. Türk kuvvetlerinin söz konusu ilerleyişi, Batum bölgesindeki harekatın Karadeniz'in tüm kaderini etkileyeceği inancında olan Rus karargahı için de kritik bir önem taşımaktaydı. Bkz. Allen Muratoff, a.g.e., s.122
[313] Sükan, a.g.e., s. 91
[314] Allen, Muratoff, a.g.e., s.122
[315] Sükan, a.g.e., s. 92

çekildi. Rus kuvvetlerinin Soçi cihetine doğru ricat etmesi sebebiyle 2 Haziran tarihinde Soçi'ye yönelik bombardıman düzenleyen Türk kuvvetleri, bölgedeki halkın desteğinin yeterli görülmemesi üzerine karaya çıkarma yapmaktan vazgeçti.

Albay Alkhazov komutasındaki Rus ihtiyat birlikleri, 28 Mayıs tarihinde Sebel Kalesini ele geçirdi. Bu durum üzerine Sohum Tümeni komutanı Ferik Fazlı Paşa, bölgeye Albay Mustafa komutasında iki milis taburu ile Mirliva Şakir Paşa komutasında iki redif taburunun sevk edilmesini emretti.[316] Türk kuvvetlerinin taarruzu sonrasında 600 asker kadar zayiat veren Rus kuvvetleri, 1 Haziran tarihinde Kodor Çayı gerisindeki Türk hatlarına taarruz kararı aldı. Operasyonda Türk kuvvetlerinin karşı taarruzuna maruz kalan Rus kuvvetleri, Kodor Çayı'ndaki köprüleri tahrip ederek çekildiyse de 19 kıta topu da arkada bırakmak zorunda kaldı.[317]

Türk kuvvetlerinin Sohumkale operasyonu Rus karargahını endişeye sevk etmekle birlikte bölgeye takviye gönderilmesine karar verildi. General Oklobzhio, 23-27 Mayıs tarihleri arasında Husuban tepesindeki Rus mevzilerini tahkim ederek Kintrishi'ye yönelik yeni bir taarruz planı hazırladı. Bu sırada Türk kuvvetleri takviye destek almaktaydı. İstanbul'dan 800 nefer mevcutlu iki redif ve iki milis taburu ile Samsun'dan 2.000 müstahfız askeri ve 900 askerden müteşekkil Sinop taburu yola çıkarılmıştı.

28 Mayıs 1877 tarihinde Masa ve Sampa tepeleri ekseninde bir taarruz başlatan Rus kuvvetleri, bu tepelerin ele geçirilmesi ile Kintrishi'de bulunan Türk kuvvetleri ile bölgedeki kuvvetlerin bağlantısını kesmeyi amaçlamaktaydı. Rus kuvvetlerinin bu harekatı karşısında Çürüksulu Ali Paşa, Sampa tepelerinde savunma hattı kurmaktansa burada bir süvari bölüğü bırakarak Chakhata tepelerinde bir savunma hattı kurmaya karar verdi. Böylelikle az bir kuvvet ile muhafaza edilmeye çalışılan Sampa Tepeleri, kısa süre içerisinde Rus kuvvetlerinin eline geçti.[318] Ancak bölge halkının destek amacıyla gönüllü olarak Türk kuvvetlerine katılması ile Talaha dağında kuvvetli bir mevzi oluşturan Türk kuvvetleri, Rus ordusunun ilerlemesini engelledi. 2-3 Haziran tarihinde iki kuvvet arasında büyük çarpışmalar gerçekleştiyse de Rus kuvvetleri bölgede bir ilerleme sağlayamamakla birlikte Rion Tümeni'nin saldırıya açık durumda bulunan sol tarafı da kapatılamadı.[319]

---

[316] Sükan, a.g.e., s.92
[317] Takvim-i Vekayi, n.1921
[318] Sükan, a.g.e., s.89
[319] Allen, Muratoff, a.g.e., s.123

Sampa Tepeleri'nin Rus kuvvetlerinin eline geçmesi ile Batum Tümeni, İstanbul'dan takviye talebinde bulundu. Batum bölgesine takviye olarak dört müstahfaz ve bir redif taburunun yola çıkmasını emreden II. Abdülhamid, durumun tetkiki için Mirliva Hüseyin Vasfi Paşa'yı da bölgeye gönderme kararı aldı. Mirliva Hüseyin Vasfi Paşa'nın bölgedeki şartları tetkik ederek 11 Haziran'da İstanbul'a yolladığı raporunda, nizamiye askerlerinin ve subayların yetersizliğinin bölgedeki operasyonları riskli bir duruma getirdiğinin altı çizilmekteydi.[320] Aynı sebeplerden bölgeye gönderilen Başyaver Mahmut Paşa ise, *"Batum'daki mevcut tehlikenin ortadan kalkabilmesi için eğitimli altı tabur asker ile altı fundluk iki sahra bataryası ve gerekli cephanenin nakli için gerekli mekkarenin bölgeye nakledilmesi gerekmektedir"* ifadeleri ile takviye kuvvetlerin gerekliliğini İstanbul'a bildirmişti.[321] Kafkasya bölgesinde sağlam bir hakimiyet kurmanın yolunun Batum-Sohumkale eksenindeki harekat ile sağlanacağı düşüncesinde olan Osmanlı Devleti, bölgeye takviye kuvvet gönderme kararı aldı. Bu kapsamda bölgedeki harekatın istenilen sonuçları vermemesi üzerine Ferik Hasan Tahsin Paşa azledilerek Batum Tümeni komutasına Lofçalı Müşir Derviş Paşa atandı.[322]

Sampa Tepeleri'nin ele geçirilmesinin ardından yeni bir taarruz hazırlığına girişen Rus kuvvetleri, savunma hatlarının yerleştirilmesi ve bataryaların inşası sonrasında 23 Haziran 1877 tarihinde harekete geçti. Bölgedeki kuvvetlerini beşe ayırarak taarruza geçme kararı alan Rus karargahı, Albay Gurchin kolunu Kirvike'deki Türk hattına yönelik taarruz ile görevlendirdi. Bu kolun sağ tarafından ise General Şelemetev komutasındaki bir kolun ilerlemesi kararlaştırıldı. Genel ihtiyat kuvvetini Husuban'da konuşlandıran Rus kuvvetleri, diğer iki kolu da ikinci taarruz hattı olarak konuşlandırdı.[323] 23 Haziran'da başlayan Rus taarruzu, Türk kuvvetleri tarafından önlendiyse de gerçekleşen muharebe sonucunda Rus kuvvetleri 1.000 kadar kayıp verirken Türk kuvvetleri, 60 şehit ve 150 yaralı zayiat verdi.

Sampa Tepeleri'ne yönelik bir taarruz gerçekleştirme hazırlığında bulunan Müşir Derviş Paşa, bölgedeki kuvvetlerin takviyeye ihtiyacı olduğunu tespit etti. Mevcut durumu İstanbul'a bildiren Müşir Derviş Paşa, 10 tabur asker, iki batarya ve 3.000 kadar Martini Henry tüfeğinin acil olarak gönderilmesini talep etti.[324] Rus kuvvetlerinin ricatı sonrasında Sampa tepelerine

---

[320] *"Askerin yeterli ve buna karşılık tugay ve alay komutanlarının eksik bulunması nedeniyle maksadı sağlayacak uygun yerlerin tutulması mümkün olmamıştır. Burada yalnız bir tabur nizamiye mevcut olup geri kalan redif ve müstahfızlardan ibaretse de yeterli üst subay ve subayların bulunmaması şimdiye kadar istenen neticenin alınmasına engel olmuştur."* Sükan, a.g.e., s.94

[321] Sükan, a.g.e., s. 95

[322] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s. 373

[323] Allen, Muratoff, a.g.e., s.142

[324] Sükan, a.g.e., s. 96

yönelik taarruz hareketini başlatan Türk kuvvetleri, milis güçlerin de katkısı ile önemli bir galibiyet kazandı. Bu taarruz sonucunda Rus kuvvetlerinin 1.500 kadar bir zayiat verdiği tespit edilmekteydi.

23-24 Haziran muharebelerinin en önemli sonucu, bölgede faaliyet halinde bulunan Rus kuvvetlerinin geri çekilme harekatı başlatma kararı almasıydı. Sampa Tepeleri'ni ve Husuban bölgesini terk eden Rus kuvvetlerinin Muha-Evstate'ye kadar çekilmeleri, Türk kuvvetlerinin bölgeyi derhal ele geçirerek savunma hatlarını kurmalarına sebebiyet verdi. Aynı tarihlerde Anadolu'da bulunan Rus kuvvetlerinin Kafkasya'daki mevcut ayaklanma ve Anadolu'daki ilerleyişin sonuç vermemesi üzerine genel ricat başlatması, Batum bölgesinde bulunan Rus kuvvetlerini de etkilemişti. Rus kuvvetlerinin çekilişi ile beraber Osmanlı karargahı, Tuna cephesindeki ordunun takviye edilmesi ve asker eksiğinin giderilmesi amacıyla Batum Tümeni'nden bölgeye sevkiyat yapılmasına karar verdi.[325] Batum Tümeni'nden ayrılacak olan üç taburun Hubert Paşa ile beraber Varna cihetine sevkiyatının gerçekleştirilmesini emreden Osmanlı karargahı, Sohum bölgesindeki muhacirlerin de mağdur edilmemesi amacıyla kiralanacak olan gemiler ile muhacirlerin Batum'a nakledilmesi emretmekteydi.[326]

Bu esnada Sohum Tümeni'nin bir kısmı Sohumkale'de bir kısmı Sebel Kalesinde diğer kısmı ise Drandir bölgesinde konuşlanmaktaydı. Olası bir Rus taarruzuna dair istihbarat alan Sohum Tümeni, Mirliva Şevket Paşa idaresindeki birliklerin Kodor nehri civarında gerçekleştirdikleri keşif hareketi esnasında, milis kuvvetlerin Çamçıra bölgesine ilerleyerek buradaki Kazak kuvvetlerini ricata mecbur bırakmasının ardından bölgeye bir operasyon düzenleme kararı aldı. Karadeniz'deki Türk filosu aracılığıyla Mirliva Vasfi Paşa idaresindeki dört redif taburu ile bir sahra bataryasından müteşekkil bir kuvvet karaya çıkartıldı. Bölgedeki milis kuvvetlerin desteği ile 22 Haziran tarihinde Çamçıra bölgesi ele geçirilmiş oldu.[327] General Alkhavoz komutasındaki 15 taburdan müteşekkil olan Rus kuvvetleri, Türk kuvvetlerinin bölgedeki hareketi karşısında taarruz kararı aldı. Henüz savunma siperlerini ve bataryalarını savaş konumuna getirmemiş olan Mirliva Vasfi Paşa, bu taarruz karşısında Sohumkale'de bulunan Türk kuvvetlerinden destek talep etti. Mahmudiye zırhlısının bölgeye getirdiği takviye kuvvetler ve Karadeniz filosundan üç zırhlının muharebeye denizden desteği sonucunda Türk kuvvetleri önemli bir galibiyet kazanarak Rus kuvvetlerinin geri çekilmesini sağladı. Bu muharebede Rus kuvvetleri 2.000'den fazla zayiat verirken Türk kuvvetlerinin 40

[325] BOA, İ.MMS., 57/2626

[326] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 161, BOA, MB.İ. 39/39

[327] Çamçıra'nın ele geçirilmesinin ardından bölgeye Abhaza olan Mustafa Bey kaymakam olarak atanmıştır. BOA, İ. DH., 751/61324

şehit ve 230 yaralısı mevcuttu.[328] Çamçıra bölgesinde Rus ordusu ile gerçekleşen muharebelerde Rus kuvvetlerinin sağlık çadırlarını bombalamaları üzerine Osmanlı Devleti, bu hareketin savaş suçu olduğunu belirterek durumu protesto etti.[329]

Rus kuvvetlerinin geri çekilişi sonrasında Osmanlı Devleti, bölgedeki mevcudun Türk kuvvetlerinin lehine olduğunu öne sürerek neredeyse iki katı olarak tahmin edilen Batum kuvvetlerinin taarruza geçmesini emrettiyse de Müşir Derviş Paşa bu taarruza onay vermedi. Taarruzun gerçekleştirilememesinin en önemli sebebi olarak ordunun mevcudunun milis kuvvetlerinin katkısı sebebiyle fazla olduğunu, yeterli mühimmatın bulunmadığını, milis kuvvetlerin savaşa dair isteksizliğini ve ikmal hatlarının mevcut bir taarruzu destekleyemeyeceğini ileri süren Müşir Derviş Paşa, durumu Osmanlı karargahına bildirdi. Müşir Derviş Paşa'nın bu talebine karşılık olarak bölgeye asker takviyesinin gerçekleştirilemeyeceğini, Anadolu'daki mevcut kuvvetlerin dahi ihtiyat eksikliğinin bulunduğunu bildiren Osmanlı karargahı, elde kalan tüfek ve mühimmat ile milis kuvvetlerinin donatılmasını ve mevcut bulunan 60.000 kişilik kuvvet ile taarruza geçilmesini emretti.[330] Poti ve Ozurgeti bölgelerine yönelik harekat için ise bölgeye muavene askeri gönderilmesine karar veren Osmanlı karargahı, bölgedeki deniz muharebelerinin de etkisi ile mevcut takviye kuvvetinin Batum bölgesine deniz yoluyla taşındıktan sonra Sohum'a kara yolu ile ikmalini öngörmekteydi.[331]

Batum Tümeni, Temmuz 1877 tarihinde Husuban hattında karakol kuvvetlerini ve Kintrishi hattında ise ana kuvvetlerini konuşlandırmış bulunmaktaydı. Batum bölgesindeki muharebelerin yavaşlamış olması ve Tuna ile Kafkas Cephesi'ndeki orduların ihtiyat kuvvetlerinin yeterli olmaması sebebiyle Batum Tümeni, bu ordulara takviye yapmaktaydı. Osmanlı karargahının öncelik sıralamasına göre diğer cephelere asker sevk etmek durumunda kalan Batum Tümeni, Erzurum'a ve İstanbul'a yedişer tabur takviye göndermek durumunda kaldı.[332] Bu sebebe istinaden mevcudun azalması ve savunma hatlarının uzunluğunu da göz önüne alan Müşir Derviş Paşa, savunma amacıyla Husuban bölgesini boşaltarak Sampa Tepeleri'nde bir hat oluşturmayı planladı. Türk kuvvetlerinin 27-28 Kasım 1877 tarihinde

[328] Sükan, a.g.e., s.99
[329] BOA, HR.TO., 496/75
[330] Sükan, a.g.e., s.98
[331] ATASE, ORH., 5/36
[332] BOA, MB.İ., 40/185, BOA, A. MKT.MHM., 482/15

Husuban tepelerini boşaltması üzerine, General Kamarov komutasında Ardanuç'ta bulunan Rus kuvvetleri yeni bir taarruz gerçekleştirme kararı aldı.[333]

30 Ocak tarihinde taarruza geçen Rus kuvvetleri 15.000 askerden müteşekkil olmakla birlikte Sampa ve Masa tepelerindeki zayıf tahkimatları oldukça hızlı bir şekilde ele geçirdiler. Rus kuvvetlerinin bu taarruzuna karşılık olarak top atışı ile savaşı sürdüren Türk kuvvetleri, Sampa ve Masa tepelerinin geri alınması amacıyla gerçekleştirdikleri taarruz ile bölgeyi tekrar ele geçirdi. Bu muharebelerde Rus kuvvetleri 1.200 asker zayiat verirken Türk kuvvetlerinde bu sayı daha azdı.[334]

Batum bölgesindeki muharebeler minimal ölçekte devam ettiyse de Türk kuvvetleri bölgedeki savunma hatlarını korumaktaydı. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nın imzalandığı tarihe kadar bölgedeki varlıklarını koruyan Türk kuvvetleri, antlaşmaların imzalanarak Rusya'nın Batum'u resmi olarak ele geçirmesi ile bölgeyi boşaltmak zorunda kaldı.[335]

2.8.BİRİNCİ YAHNİLER MUHAREBESİ

1877 senesinin yaz aylarında Kafkas Cephesi'ndeki harekat neredeyse durma noktasında gelmişti. Rus kuvvetleri, bu süreç boyunca takviye kuvvetlerin ikmalinin gerçekleştirilmesi ile meşgul iken Türk kuvvetlerinin de ileri harekat düzenleyememesinin pek çok sebebi mevcuttu. Bunlardan en önemlisi arazinin Türk komuta heyeti tarafından ayrıntılı bir tetkikinin yapılamamış olmasıydı. Bölgedeki lojistik ve askeri faaliyetlerin yürütülmesi için gerekli olan güzergah araştırması ve saha etüdünün yapılamaması ve ihtiyat kuvvetlerinin zayıflığı, Kafkas Cephesi'ndeki harekatı yavaşlatarak durma noktasında getirmişti. Zivin Muharebesi sonrasında Ahmed Muhtar Paşa, savaş gidişatında insifiyatifi ele geçirdiyse de ordunun iaşe sorunları, asker mevcudu ve güvenilir subay eksikliği sebebiyle bir taarruzun gerçekleşmesi imkan dahilinde görülmemekteydi. Bu kapsamda olası bir Rus taarruzuna tedbir olarak bölgedeki istihkamların güçlendirilmesine ve Rus ordusuna gelecek olan takviye kuvvetlerin engellemesine odaklı bir strateji yürütülmesine karar verildi.

Rus kuvvetleri, bir taraftan Gümrü'den gönderilecek olan takviye kuvvetlerin ikmali ile ilgilenirken diğer taraftan General Melikov, Türk kuvvetlerinin durumu ve konuşlanışına dair istihbarat elde etmek amacıyla bölgeye pek çok keşif kolu göndermekteydi. Rus kuvvetlerinin

[333] Allen, Muratoff, a.g.e., s.198
[334] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.373
[335] BOA, Y.A.HUS., 159/67

Perkit'te bulunan ordugahlarındaki hareketlilik ve ileri kollarının Gedikler mevkiine ilerlemesi üzerine Türk kuvvetleri bir savunma hattı oluşturdu. 18 Temmuz tarihinde gerçekleşen süvari muharebesinde Rus kuvvetleri, ilk kademede ricat ettiyse de merkez ordudan aldıkları destek sonrasında Türk kuvvetlerine üstün gelmeye başladı. Türk kuvvetlerinin ricat hareketi karşısında Türk topçu menziline giren Rus kuvvetleri, ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar.[336] Gerçekleşen muharebede Türk kuvvetlerinden 80 kadar şehit ve yaralı verildi.[337] Rus kuvvetlerin bu süreçteki kısmi keşif taarruzlarına karşılık bir gösteri hareketi düzenlemeye karar veren Türk kuvvetleri, Mirliva Mustafa Safvet Paşa komutasındaki iki alay süvariden müteşekkil bir kuvveti sınır ötesine göndererek saha etüdü ve haritalandırma yapmakla görevlendirdi.[338]

Türk kuvvetlerinin sınır ötesine düzenlediği harekat sonrasında Rus kuvvetleri, Ani bölgesine bir kuvvet göndererek bölgedeki ordugah sayısını üçe çıkarttı. Ani, Paldervan ve Gedikler'de ordugâh kurmuş olan Rus kuvvetleri, 48 piyade taburu, 10 süvari alayı ve 14 bataryadan müteşekkildi.[339] Savunma hattını Arpaçay, Başgedikler ve Karayel arasında kuran Rus kuvvetlerine karşılık Türk kuvvetleri de Alacadağ, Hacıveli ve Halefli bölgesinde savunma hattı oluşturdu.[340] Osmanlı savunma hattının sol tarafında bulunan Büyük ve Küçük Yahni tepeleri bu hattı koruyan doğal engelleri teşkil etmekteydi.

Bu kapsamda Ahmed Muhtar Paşa, Kars Kalesinde bulunan 23 tabur piyade taburunun 12'sinin Hüseyin Hami Paşa komutasında seyyar orduya katılmasını emretmişti.[341] Bununla birlikte 51 piyade taburu, 5.000 süvari ve 11 bataryadan müteşekkil hale gelen Türk kuvvetleri, kademeli olarak savunma hattında mevzilendirilmiş olmakla birlikte genel ihtiyat olarak ise dört tabur kuvvet Köprüköy'de bırakıldı.[342]

Orduların konuşlandığı bölgeler ve mevcutları hakkında istihbarat sağlanması için pek çok keşif kolu bölgeye gönderildi. 8 Ağustos tarihinde üç ordugahtan harekete geçen Rus kuvvetleri ile Mirliva Ethem Paşa komutasındaki Türk süvarileri, Subatan bölgesinde muharebeye tutuştular. Muharebede Türk süvarilerinin baskın olması sonucunda Rus kuvvetleri, mağlup olarak Diyadin cihetinde doğru geri çekilmek zorunda kaldı.[343] 8 Ağustos

[336] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 363
[337] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 155
[338] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.y.
[339] Sükan, a.g.e., s. 129
[340] Gradovskiy, a.g.e., s.203
[341] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 157
[342] Sükan, a.g.e., s. 126
[343] ATASE, ORH, 97/6

tarihinde gerçekleşen bu muharebede Türk kuvvetlerinin iki şehit ve sekiz yaralısı, Rus kuvvetlerinin ise 50 ölü ve 50 yaralısı mevcuttu.[344]

Takviye kuvvetler ile birlikte 60 piyade taburu ve 10 süvari alayından müteşekkil olan Rus kuvvetleri, taarruz hazırlıklarını tamamlayarak 18 Ağustos tarihinde üç koldan Türk savunma hatlarına yönelik harekete geçtiler.[345] Türk savunma hattının sol kanadını oluşturan Yahniler bölgesini taarruzun odak noktası olarak belirleyen Rus kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında Hüseyin Hami Paşa komutasındaki Türk birlikleri de bölgeye ilerledi. Bu sırada Türk savunma hattının sağ kanadını teşkil eden Nahırcı tepesindeki bataryalardan gerçekleştirilen top atışları Rus kuvvetlerinin ilerleyişi üzerinde büyük bir etki oluşturmaktaydı. Rus kuvvetlerinin harekete geçmesi üzerine harp vaziyeti alan Ahmed Muhtar Paşa, Yahniler bölgesine Ferik Hacı Raşid Paşa komutasında birkaç tabur ve bir bataryadan müteşekkil bir takviye kuvveti gönderdi.[346] Yahniler bölgesinde gerçekleşen muharebede Hüseyin Hami Paşa, Ferik Hacı Raşid Paşa ve Mirliva Şevket Paşa kuvvetlerinin şiddetli mukavemeti karşısında Rus kuvvetleri, tüm cephe hattı boyunca geri çekilmek zorunda kaldılar. Çekilmekte olan Rus kuvvetleri, cephedeki Türk kuvvetleri ile Ferik Gedik Ali Paşa ve Gazi Mehmet Paşa'nın süvari kuvvetleri tarafından takip edildi.[347]

Birinci Yahniler Muharebesi sonucunda Türk kuvvetleri 85 şehit ve 290 yaralı, Rus kuvvetleri ise 1.500 kadar zayiat vermişti.[348] Bu muharebede Çerkes süvari birlikleri ile Osmanlı topçu birliklerinin rolü oldukça büyüktü.[349] 2'inci süvari Alayı, Konya ve Adana'dan gelen jandarma yardımcı süvarileri ile gönüllü Dağıstan süvarileri de büyük başarı göstermişlerdi. 13 Ağustos'ta sona eren Birinci Yahniler Muharebesi, Rus kuvvetlerinin Beyazıt cihetindeki General Tergukasov komutasındaki kuvvetlerin üzerindeki baskıyı azaltmak amacıyla gerçekleştirildiyse de hedefe ulaşılamamıştı. Rus kuvvetlerinin bu mağlubiyeti karşısında Kızıltepe bölgesini elinde bulunduran Türk ordusu, Beyazıt Tümeni üzerindeki baskının ve olası bir yenilgi durumunda düşülecek tehlikenin önlenmesi amacıyla Gedikler (Kızıltepe) taarruzunu gerçekleştirdi.

---

[344] Sükan, a.g.e., s. 127

[345] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 165

[346] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 369

[347] Sükan, a.g.e., s. 128

[348] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 166

[349] Çerkes Musa (Kundukhov) Paşa'nın bu savaşta rolü oldukça önemli olmakla birlikte bu zafer ile birlikte Rus basını ve kamuoyunda yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu ordusundaki süvari ihtiyacının Rusya'dan beraberinde birkaç bin aile ile birlikte göç etmiş olan Musa Paşa'nın karşılaması, Rus kamuoyunda eleştirilere sebep olmuştu. Gradovskiy, a.g.e., s.221

2.9.GEDİKLER MUHAREBESİ

General Tergukasov komutasındaki Erivan Tümeni'nin Zor Geçidi'ni hedef alan bir taarruz için harekete geçtiği istihbaratı üzerine Beyazıt Tümeni kumandanı Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa, Ahmed Muhtar Paşa'dan takviye birlik talebinde bulunduysa da Anadolu ordusunun ihtiyat kuvveti konusundaki eksikliği ve iki ordu arasında ulaşımın mümkün olmaması sebebiyle bu talep karşılanamadı. Rus kuvvetlerinin 23-24 Ağustos 1877 tarihlerinde Arpaçay'ı geçmesiyle birlikte Erivan Tümeni'ne takviye gönderilmesi ihtimali Türk taarruz hareketinin daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesine sebep oldu. Beyazıt Tümeni'nin olası bir yenilgisinin Erzurum'un ve beraberinde Anadolu'nun Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi yolunu açacağından dolayı Ahmed Muhtar Paşa, Gedikler bölgesine yönelik bir taarruz gerçekleştirerek mevcut baskıyı hafifletmeyi amaçladı.

Birinci Yahniler muharebesinde yenilgiye uğrayan General Melikov komutasındaki Rus kuvvetleri, Gedikler-Üçtepeler-Karayel Dağı eksenindeki savunma hatlarına geri çekilmişti. Rus kuvvetlerinin ekserisi ise bölgeye hâkim bir konumda olan Karayel Dağı'nda konuşlandırılmış bulunmaktaydı. Ahmed Muhtar Paşa, 24 Ağustos tarihinde karargâhtaki kumandanlar ile yaptığı görüşme sonucunda aldığı karar ile 25 Ağustos sabahında taarruzun başlaması emrini verdi.[350]

Türk kuvvetlerinin planının temelinde Kızıltepe'nin ele geçirilmesi ve böylelikle Rus kuvvetlerinin Karayel'de bulunan ordusunu bu bölge üzerine sevk etmesini sağlamak yatmaktaydı. Böylelikle General Tergukasov'a takviye olarak gönderilecek birliklerin bölgedeki savaş için kullanımı sağlanarak Beyazıt Tümeni'nin güvenlik zafiyeti önlenecekti. Ahmed Muhtar Paşa'nın planına göre, bir Türk müfrezesinin taarruzu üzerine Karayel'de bulunan Rus kuvveti Kızıltepe'nin sol tarafından bu kuvveti çevirmeye çalışacak ve bu durumda kademeli olarak hazırlanmış Türk kuvvetleri devreye girecekti. Bu plan dahilinde, Kızıltepe'nin solunun korunması için Mustafa Cavid Paşa komutasındaki kuvvetler Kızıltepe-Subatan arasında konuşlandırıldı.[351] Mustafa Cavid Paşa tugayının sol tarafından çevrilme riskine karşı Naci Paşa, Subatan'da hazır bulunacaktı. Vezir Köyü'nde bulunan Hüseyin Hami Paşa kuvvetleri de Yahniler'in kuzey eteklerine konuşlandırılarak Rus ordusunun Karayel'de bulunan kuvvetlerini durdurmak ile görevlendirildi.[352] Böylelikle Arpaçay nehrinin konumunun sağladığı avantaj sayesinde sağ tarafını bir doğal engel ile koruma altına alan Osmanlı ordusu,

[350] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 154
[351] Sükan, a.g.e., s. 129
[352] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 409

taarruz hattının sol tarafındaki birliklerin kademeli olarak savaş hattına dahil edilmesiyle Rus kuvvetlerinin karşı taarruzunu önlemeyi planlamaktaydı. Bu plan kapsamında taarruzun gerçekleştirilmesi için 15 kilometrelik bir hat oluşturuldu.

Gedikler muharebesinde ana taarruz kuvveti olarak Hacı Raşid Paşa Tümeni görevlendirilmiş olmakla birlikte, Kızıltepe'ye taarruz için Ardahan'da Emiroğlu Tabyası kumandanı olarak görev yapmış olan Kaptan Mehmed Paşa gönüllü oldu. Kaptan Mehmet Paşa Tugayı, taarruz esnasında Şeyh Şamilzade Gazi Mehmed Paşa komutasındaki gönüllü süvari birlikleri ve Camadanlı, Zeylanlı, Feskanlı aşiretlerinden toplanmış olan milis süvari kuvvetleri ile desteklendi.[353] Hacı Raşid Paşa'nın Erzurum'da olması dolayısıyla Gedik Ali Paşa'nın komuta ettiği tümene dahil olan Haşim Paşa Tugayı, Kaptan Mehmed Paşa komutasındaki ilk taarruz birliklerine destek olarak ikinci hatta konuşlandırıldı.[354]

Gedikler muharebesinde cephe hattındaki Türk kuvvetleri 35.000 piyade, 5.000 süvari ve 66 toptan, Rus kuvvetleri ise 50.000 piyade, 12 alay süvari ve 150 toptan müteşekkildi.[355] 25 Ağustos 1877 sabahında Kaptan Mehmet Paşa idaresindeki 2'inci Tugay ve Şeyh Şamilzade Gazi Mehmet Paşa'nın komutasındaki süvariler Kızıltepe'ye ilerlediler ve üç saat süren süvari muharebesi sonrasında bölgeyi ele geçirdiler. Türk süvarilerinin taarruzuna mukavemet gösteremeyen Rus İmertinski birlikleri ağır zayiat vererek çekilmek zorunda kaldı.[356] Bu muharebede Rus kuvvetlerinin 250 civarında zayiat verdiği tahmin edilmekteydi. Kızıltepe'nin ele geçirilmesi sonrasında taarruzun merkez noktası olarak burasının belirlenmesi ile Türk kuvvetleri, tepenin iki tarafına yayılarak muharebe hattını oluşturmuş oldu.

Türk kuvvetlerinin beklenmedik taarruzu karşısında Rus karargahı, Albay Romanov komutasında Vladikavkazskis birlikleri ile Kızıltepe'ye tekrar taarruz emri verdi. Ancak tepenin ele geçirilmesi ile birlikte hızlı bir şekilde tahkimat inşasına girişen Ferik Gedik Ali Paşa komutasındaki Türk birlikleri, Albay Romanov kuvvetlerinin taarruzunu engelledi.[357] Ordugahını Karayel dağına nakleden General Melikov, Subatan'a doğru ilerlemekte olan Türk taarruz kollarına karşılık Albay Kamarov komutasındaki iki piyade ve üç Sivastopol taburunu bölgeye sevk etti.[358] Albay Kamarov komutasındaki birliklerinin gerçekleştirdiği taarruzunun Mustafa Cavid Paşa komutasındaki birlikler tarafından önlenmesi üzerine, kademeli savaş

[353] Sükan, a.g.e., s.129
[354] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.169
[355] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.e., s. 171
[356] ATASE, ORH., 100/13
[357] Sükan, a.g.e., s.130
[358] Allen, Muratoff, a.g.e., s.154, Sükan, a.g.e., s.131

stratejisi gereğince cephe hattı uzatıldı. Rus kuvvetlerinin cephe hattını uzatma hamlelerine ilk karşılık olarak Naci Paşa Tugayı, ardından Hüseyin Hami Paşa tümeni ve en sonunda Ahmed Fazıl Paşa tümeninin savaşa dahil edilmesi ile bu hamleler önlenerek yeni hat üzerinden muharebe sürdürüldü.[359] Hüseyin Hami Paşa komutasındaki birliklerin geç kalması, cephedeki Türk kuvvetlerini tedirgin ettiyse de coğrafi şartlar sebebiyle söz konusu kuvvetlerin görünmediğinin tespiti ile savaş planlandığı gibi yürütülmüştür.[360]

Kızıltepe'nin adeta bir *"Cebelitarık'a dönüşmesi"* üzerine Rus kuvvetleri bu tepeye üç defa taarruzda bulundularsa da bölgedeki iyi tahkim edilmiş mevkilerde savunmada bulunan Türk kuvvetlerine karşı bir başarı elde edemeyerek ağır zayiatla geri çekilmek zorunda kalmıştı.[361] Rus kuvvetlerinin son taarruzunda Türk mevzilerinin sağ cenahındaki askerin mukavemet gösteremeyerek geri çekilmesinin tespiti üzerine Ahmed Muhtar Paşa, bölgeye bizzat giderek askeri nizama sokmuş ve bu hattaki zafiyetin engellenmesini sağlamıştı. General Melikov, Arpaçay cihetinde bulunan General Devel kuvvetlerinden haber alamaması üzerine, General Kamarov komutasındaki kuvvetlerin Gölveren'de toplanmasını ve ordunun Mavrik Çayı'nın gerisine çekilmesi emrini verdi. Bu emir sonucunda Rus kuvvetleri, takriben 10 mil uzunluğundaki bir savunma hattına çekilerek Başgedikler kampını terk etmiş oldu.[362] Türk kuvvetlerinin ikmal hatlarındaki düzensizlik ve özellikle de top cephanesindeki azalma sebebiyle Ahmed Muhtar Paşa, geri çekilmekte olan Rus kuvvetlerini takip etmeyerek orduyu Subatan-Nahırcı hattında mevzilendirme kararı aldı. Gedikler Muharebesi sonucunda Kızıltepe ve Subatan bölgeleri Osmanlı ordusu hakimiyetine geçmişti.[363]

Gedikler Muharebesinde Türk kuvvetleri şehit ve yaralı 1.200 asker zayiat vermişken Rus kuvvetlerinin kaybı 3.000'den fazlaydı. Savaşın ertesi günü Türk kuvvetleri, cephe hattından taşınamamış olan 1.000'den fazla Rus askerini defnetmişti.[364] Savaşta Türk kuvvetleri komutanlarından Gedik Ali Paşa ağır yaralandı ve yaralanmasının ardından fazla yaşamayarak şehit oldu. Kızıltepe'ye taarruzda gönüllü olan Kaptan Mehmed Paşa da muharebe sırasında göğsüne bir kurşunun isabet etmesi ile yaralananlar arasındaydı.[365] Rus kuvvetlerinden General Chavchavadze ile birlikte üç generalin de bu savaşta öldükleri Ahmed

[359] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 171
[360] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 414
[361] A.N Maslov, God Voyni vı Maloy Aziy 1877-1878, Navago Vremini, Petersburg, 1879, s.53
[362] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 157
[363] Greene, 93 Harbi…, s. 528
[364] Sükan, a.g.e. s. 132 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 172
[365] Ardahan'ın Rus hakimiyeti altına geçiş sürecinde Emiroğlu tabyasının komutanı olan ve kabahati olduğuna dair söylentilerin bulunduğu Kaptan Mehmet Paşa, bu savaşta gösterdiği cesaret ile Mirlivalık rütbesini kazanmıştır. BOA, İ.DH., 754/61556

Muhtar Paşa tarafından Seraskerlik Makamı'na bildirilmişti.[366] Osmanlı ordusu, bu savaş sonucunda çok sayıda silah ve mühimmat ele geçirerek ikmal yetersizliği dolayısıyla doğmuş olan mühimmat eksikliğin giderilmesine de katkıda bulundu.[367]

Osmanlı ordusunun bu zaferi başta Sultan II. Abdülhamid olmak üzere İstanbul'da ve Anadolu'nun her yerinde büyük bir sevinç ile karşılandı.[368] Ahmed Muhtar Paşa'nın savaşın gidişat ve sonucunu bildirdiği telgrafına cevaben Sultan II. Abdülhamid, *"Nasb-i aynim olan askerimiz, bu muharebede dahi gösterdikleri fevkalade sebat ve metanetle Osmanlılık hasletine tamâmiyle mâlik olduklarını isbat ettikleri gibi, harp meydanında düşmanın mâhirâne tedbirlerine her surette karşı durmakla beraber, muharebenin neticesini şan ve zaferle kazanmaları, askerimin tam bir intizam içinde bulunmasına açık bir delil olmak, indimizde takdir ve tahsîne sebep olduğundan hey'et-i devlet ve milletle beraber, ordu efradınıza teşekkür ederim"* ifadeleri ile savaşta yararlılık göstermiş olan kumandanların terfilerini emretti.[369] Bu emir ile Miralay Mehmet Bey ile Miralay Ömer Bey'in rütbeleri mirliva seviyesine çıkartıldı.[370] Gedikler Muharebesinde elde edilen galibiyet sonucunda Sadrazam Edhem Paşa, 1 Ekim 1877'de gönderdiği telgraf ile Ahmed Muhtar Paşa'nın hizmetleri sebebiyle gazilik unvanı verildiğini bildirdi.[371]

2.10. İKİNCİ YAHNİLER MUHAREBESİ

Gedikler Muharebesinin sonuçları itibariyle Kafkas Cephesi'ndeki askeri itibarını yükselten Osmanlı ordusunun savunma mevzilerinin konuşlanışı, Rus kuvvetlerinin yeni bir taarruz düzenlemesine imkan vermemekteydi. Savaş sonrasında Türk kuvvetleri Subatan-Nahırcı hattında, süvari birlikleri ise Alaca ve Cala arasındaki hatta konuşlandırılmıştı.[372] Rus kuvvetlerinin ise ekserisi Kars'tan Çıldır ve Ardahan'a giden yolların üzerinde bulunmaktaydı.

---

[366] Yapıcı, a.g.m., s. 106

[367] BOA, HR.SFR., 253/10

[368] BOA, MB.İ., 40/101

[369] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 426

[370] BOA. İ.DH., 754/61556

[371] BOA, Y.EE., 84/102. Söz konusu telgraf metni için bknz: *"Cenab-ı hakkın Nusret-i rabbâniyesi ve padişahımız efendimiz hazretlerinin teveccühât-ı mukaddesi ile Gedikler ve sair muhârebâtta a'dânın tenkil ü tedmirine muvaffakıyet-i müşîrîleri devlet ü memleket ve veli-nimet-i bîî-minnete pek büyük hizmet olduğundan bu mesâi-i hamiyetmendânelerinin mükâfât-ı seniyye-i ebediyyesi olmak üzere zât-ı devletlerine gazilik ünvanı ve bir murassa nişân-ı âlî ile bir seyf ve iki esb ihsân-ı hümâyûn buyurulmuş ve bunlar bâ-ferm'an-ı âli derdest-i irsâl bulunmuş olmağla şu eltâf-ı celîlenin bizzât vükelâ hazerâtı taraflarından bi'l-vekâle tebrik ve tes'idine ve hemen beyne'l as'akir ilânı ihtarına müsaraat olunur."* (1 Ekim 1877) Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.191

[372] Sükan, a.g.e., s. 132

Yaklaşık 10 mil uzunluğundaki Rus savunma hattında, süvarilerin kuvvetli bir kısmı Perkit'te, diğer bir müfrezede hattın sol cenahını teşkil eden Kuyucuk'ta konuşlandırılmıştı.[373]

Gedikler Muharebesinde alınan mağlubiyet sonrasında Grandük Mihail, Rusya Savaş Bakanı Milyutin ve General Obruçev, Kurudere'deki Rus karargahına gelerek durumu tetkik etme kararı aldı.[374] Bu kararın en önemli sebeplerinden biri Rus komuta kademesinde bulunan erkânın savaşı cepheden yönetme konusundaki kararlılığı olsa da bir diğer sebep ise Kafkas Cephesi'ndeki Türk üstünlüğünün Gümrü için ciddi bir tehdit oluşturmasıdır. Bu savunma hattının önemi ve yeni yapılacak olan taarruzun titizlik ile planlanması gerekliliği dolayısıyla Grandük Mihail, savaşın komutasını fiilen üzerine aldı.

Gedikler Muharebesi maddi ve manevi olmak üzere pek çok kritik sonuç doğurduğundan cephede savunma hatlarına mevzilenmiş bulunan her iki ordu da 6 Eylül 1877 tarihine kadar keşif hareketlerini sürdürerek hem ikmal ve iaşe işlerinin hızlandırılmasını hem de yeni stratejilerin oluşturulması ile meşgul oldular. Ahmed Muhtar Paşa, Rus birliklerinin konumlarının ve miktarlarının keşfi için Ferik Hacı Raşid Paşa'yı dört tabur ile Küçük Yahni'ye, Miralay Ali Şefik Bey'i ise dört tabur ve iki top ile Kızıltepe bölgesine gönderdi.[375]

Rus kuvvetleri aldıkları takviye birliklerle 56 piyade taburu, 84 süvari bölüğü, 12 Dragon grubu ve 30 bataryadan müteşekkil 54.000 asker ve 240 toptan oluşmaktaydı.[376] Buna karşılık olarak Gazi Ahmet Muhtar Paşa idaresindeki Osmanlı kuvvetlerinde ise 34.800 nefer mevcuttu.[377] Osmanlı ordusunda 8.000 kadar süvari mevcudu bulunurken Rus ordusunda bu sayının 12.000 kadar olması savaşın başlangıcından beri Türk kuvvetlerinin süvari hususundaki sıkıntılarını gözler önüne sermektedir. Türk kuvvetlerine bakıldığında ise Subatan-Hacıveli hattında Mirliva Şevket Paşa ve 2'inci Tümen, Küçük Yahni'de Mirliva Kaptan Mehmet Paşa ile altı tabur ve yedi top bulunmaktaydı.[378]

Rus karargahında yeni taarruzun gerçekleşme biçimi hakkında pek çok fikir öne sürülmüştü. Osmanlı savunma hattının merkez kuvveti Küçük Yahni-Subatan hattında bulunup bu hattın sol kanadındaki Vezinköy bölgesi kritik öneme sahipti. Bu bölge Ahmed Muhtar Paşa'nın Kars ile arasındaki ikmal hattında yer almaktaydı. Buradaki bir kesinti Osmanlı ordusunu iaşeden yoksun bırakabileceği gibi hareket kabiliyetini de zayıflatma riskini

[373] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 157
[374] Allen, Muratoff, a.y.
[375] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 186
[376] Sükan, a.g.e., s. 138
[377] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 196-197
[378] Sükan, a.g.e., s. 141

taşımaktaydı. General Geyman öncülüğündeki bir grup subay Yahniler'deki Türk varlığına rağmen Evliya Tepesi ve Vezinköy'e taarruz etme taraftarıyken Grandük Mihail, öncelikli olarak Yahniler'deki Türk varlığının ortadan kaldırılmasına karar verdi. Planın ikinci aşaması ise Türk savunma hattının kilit noktasını teşkil eden Evliya Tepesi ve Vezinköy'e yönelik taarruz hareketi olacaktı.[379] Ancak General Şelkovnikov'un[380] Kurudere'deki karargaha gelmesi ile harekat konusunda yeni bir plan ortaya çıktı.

General Obruçev'in hazırladığı ve Grandük Mihail tarafından kabul edilen bu plana göre Rus kuvvetleri Evliya, Büyük Yahni ve Küçük Yahni tepeleri olmak üzere üç ayrı kol halinde taarruza geçecekti. Bir diğer kol ise Alacadağ'da bulunan Türk kuvvetlerine yönelik bir çevirme hareketi ile görevlendirildi. Rus kuvvetlerinin esas gücü Küçük Yahni bölgesine yönelirken Vezinköy'e giden birlikler, Ahmed Muhtar Paşa'nın Kars ile iletişimi kesecek, çevirme hareketi ise Türk ordusunun sağ kanadı tehdit edecekti. Bu plana göre Büyük Yahni'ye General Şelemetev komutasında 16 tabur ile dört süvari alayı ve 28 top, Küçük Yahni'ye ise General Grabbe komutasında 16 tabur, iki süvari alayı ve 24 top gönderilmesi kararlaştırıldı. Merkez kuvvet ise General Geyman komutasında, sekiz tabur ve 24 toptan müteşekkil olup Subatan ve Kızıltepe arasındaki Türk kuvvetlerine taarruz ile görevlendirildi.[381] General Şelkovnikov komutasındaki çevirme kolu ise altı piyade taburu, iki alay süvari ve sekiz kıta toptan müteşekkildi.[382] General Lazarev kolu ise, 17 tabur, dört alay ve bir süvari tümeninden müteşekkil olup 40 top ile Cala-Alacadağ hattına hareket edecekti.[383] Operasyonun hemen nihayete ermeyeceğinin farkında olan Rus karargahı, müfrezelerin ordugahtan ayrılmadan önce yanlarına en az üç günlük iaşe almalarını emretmişti.[384]

23 Eylül tarihinde General Şelkovnikov çevirme harekatı için beş tabur, iki Kazak alayı ve 12 top ile harekete geçti.[385] Kızılkule'de bulunan Miralay Ali Şefik Bey'den aldığı raporlara göre Rus kuvvetlerinin Arpaçay cihetinde harekete geçtiklerini öğrenen Ahmed Muhtar Paşa, Kaptan Mehmet Paşa'yı Küçük Yahni tepesine gönderdi. Türk savunma hattının Büyük Yahni ciheti ise karakollar ile korunmaktaydı. Rus kuvvetlerinin harekete geçmesi sonucunda Kızılkule civarında çatışmaların gerçekleştiğini öğrenen Ahmed Muhtar Paşa, bu sefer takviye

[379] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 159

[380] General Şelkovnikov, Karadeniz'deki Rus ilerlemesinin başarısının sahibi ve "Kafkas ordusunun Skobelev'i" olarak anılan bir komutandır. General Şelkovnikov'un karargaha gelmesi ile mevcut strateji başka bir boyut kazanmış oldu. Allen, Muratoff, a.g.e., s.160

[381] Sükan, a.g.e,. s. 140

[382] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 195

[383] Sükan, a.g.e., s. 140

[384] Maslov, a.g.e .s. 56

[385] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 160

kuvvet olarak bölgeye Kaymakam Hakkı Bey komutasında iki tabur piyade ile Edhem Paşa komutasındaki süvari livasını gönderdi.[386]

1 Ekim 1877 tarihinde Rus kuvvetlerinin Osmanlı ordusunun sol cenahı olan Yahniler bölgesine doğru ilerlediğini tespit eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Küçük Yahni tepesinde bulunan Kaptan Mehmed Paşa idaresindeki altı taburluk kuvvetin ertesi gün gerçekleşme ihtimali bulunan bir taarruza karşı hazırlıklı olmalarını emretti.[387] Rus kuvvetleri karargâhlarından yaklaşık 13-15 mil kadar uzaklıktaki taarruz mevkilerine gerçekleştirdikleri gece yürüyüşünde askerlerin yorulmalarının yanı sıra, gece görüşünün zayıf olması ve düzensizlik sebebiyle yanlış konuşlanmışlardı. Bu durumun etkisi ile ertesi sabah taarruz mevkilerine zamanında varamayan Rus birlikleri, planlarını tam olarak tatbik edemeyerek bölgedeki Türk kuvvetlerinin taarruza karşı hazırlanmaları için gereken zamanı bulmalarına sebep oldular.

2 Ekim 1877 tarihinde sabah 8 sularında Küçük Yahni'ye yönelik taarruzu başlatan Rus kuvvetleri, ilk aşamada ağır zayiat vererek geri püskürtüldü.[388] İlk taarruzu gerçekleştiren Pyatigorski alayının mağlup olması üzerine General Grabbe, Pernovski alayını ikinci taarruz için harekete geçirdiyse de bölgede başarılı bir savunma hattı kurmuş olan Kaptan Mehmed Paşa kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü. General Grabbe'nin komutasındaki Küçük Yahni taarruzu mağlubiyet ile sonuçlanınca General Melikov, 40'tan fazla topu bu tepeye yönlendirme kararı aldı.[389]

Rus kuvvetlerinin Küçük Yahni tepesini çevirmek için harekete geçmesi üzerine Ferik Ahmed Fazıl Paşa, Zivinköy cihetinden dört tabur ve iki batarya ile harekete geçti.[390] Rus kuvvetlerinin Ferik Ahmed Fazıl Paşa kuvvetlerine yönelik çevirme hareketinin karşılığında ise iki tabur ve iki bataryadan müteşekkil olan Miralay Hakkı Bey birlikleri devreye girerek savaş hattını genişletti. Kademeli bir biçimde savaş hattında devreye giren Türk kuvvetlerine Hüseyin Hami Paşa ve iki taburu da eklenince Rus kuvvetlerinin Küçük Yahni'yi çevirme hareketi başarısızlıkla sonuçlandı.[391] General Kamarov süvari kuvvetleri ile yeni bir taarruz hareketi düzenlediyse de Rus kuvvetleri, bölgeye yönelik beşinci taarruzlarında da başarısızlığa

[386] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 188
[387] ATASE, ORH., 22/63AB
[388] ATASE, ORH., 103/117
[389] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 197
[390] ATASE, ORH., 22/63AB
[391] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 197

uğrayarak ağır zayiat ile geri çekildiler.[392] Küçük Yahni'de gerçekleşen muharebede Türk kuvvetleri 700 kadar şehit verirken Ferik Ahmed Fazıl Paşa da bu muharebede ağır yaralandı ve ardından hayatını kaybetti.[393]

General Şelemetev komutasındaki Rus sağ kanadı ise, Büyük Yahni'ye doğru harekete geçmişti. Evliya Tepesi'nden bölgeye yönelik Türk topçusunun ateşi Rus kuvvetlerinin ilerleyişini zorladıysa da yalnızca Erzincan Redif taburunun muhafaza ettiği Büyük Yahni, Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilerek buradaki 150 Türk askeri de esir alındı. Rus süvarilerinin az bir mevcut ile Büyük Yahni'yi ele geçirmeleri, bölgedeki Türk kuvvetinin mevcut olarak az olmasının yanı sıra kumandanların sebatsızlığından da kaynaklanmaktaydı.[394] Büyük Yahni'nin ele geçirilmesiyle bölgeye gelen General Geyman, General Şelemetev'e Vezinköy ve Evliya Tepesi'ne doğru ilerleme emri verdi.[395] Rus kuvvetlerinin Vezinköy ve Evliya Tepe'sine yönelik bu harekatı karşısında Gazi Ahmed Muhtar Paşa, bölgeye taarruz kararı aldı. Hacı Raşid Paşa ve Hasan Kazım Paşa'nın Hacıveli cihetine ilerlemesi, Ferik Ömer Paşa'nın ise Kızıltepe'den hareket etmesi emredildi.[396] Türk kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında mukavemet gösteremeyen Rus kuvvetleri, bölgede bir miktar kuvvet bırakarak Kabaktepe'ye çekilmek zorunda kaldı. General Lazarev'in Cala üzerine hareketinin Ferik Ömer Paşa tümeni tarafından durdurulması ile bu bölgede iki taraf arasında ilerleme kaydedilmeyerek Türk sağ cenahında top muharebesine devam edildi.[397]

General Şelkovnikov komutasındaki çevirme kolu ise, 1 Ekim tarihinde Nahırcı Tepesi'ni ele geçirerek ertesi gün Alacadağ'a vardı. Rus kuvvetleri bu hareket ile Alacadağ sırtlarını ve zirvesini kontrol altına alarak Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın buraya bir kuvvet sevk etmesini, böylelikle Türk ana ordusunun mevcudunun azaltılarak Rus hücumunun kolaylaştırılmasını amaçlamaktaydı.[398] Altı tabur piyade ve iki alay süvariden müteşekkil Rus kuvvetlerinin Alacadağ tepelerinde mevzilenmesi üzerine ordunun gerisinde güvenlik zafiyetinden endişelenen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, ihtiyat kuvvetlerinden bir miktar askeri ayırarak tepede konuşlanmış Rus kuvvetlerine yönelik taarruz emri verdi. Topçu Mirlivası Hüseyin Paşa iki tabur ile sağ cenahtan, Mirliva Şevket Paşa iki tabur ile merkezden ve Miralay

[392] ATASE, ORH., 24/158
[393] ATASE, ORH., 22/63ABA
[394] Maslov, a.g.e., s.63
[395] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 163
[396] ATASE, ORH., 22/63AE
[397] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 198
[398] Maslov, a.g.e., s.55

İbrahim Bey de iki taburdan müteşekkil kuvvet ile sol cenahtan Alacadağ üzerine sevk edildi.[399] Rus kuvvetlerinin etkin ateşi altında dağa tırmanan Türk kuvvetleri, Kafkas milis süvarileri ile de desteklenmekteydi. Çifttepe, Kerhane ve İnahtepe olmak üzere üç koldan ilerleyen Türk kuvvetlerinin beş buçuk saat süren taarruzu sonrasında Rus kuvvetleri, Kazak birliklerinin desteği ile geri çekilmek zorunda kaldı.[400]

2 Ekim'de yaklaşık 13 saat kadar süren muharebe Rus kuvvetlerinin Kabaktepe'ye çekilmesiyle sona erdiyse de ertesi gün şiddeti azalarak devam etti.[401] Rus kuvvetleri, sabah olduğunda Türk kuvvetleri tarafından yapılan tahkimat çalışmaları, derin hendekler ve büyük teçhizatlar ile karşılaştı. Türk kuvvetlerinin savunma hattı üzerindeki bu çalışmaları Rus kuvvetlerinin endişeye sevk ederken Türk topçularının bataryalarını toprağa gömmeyerek konuşlandırması da dikkat çekmekteydi.[402] 3 Ekim günü Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Büyük Yahni'de bulunan Rus kuvvetlerine yönelik bir harekat düzenleme kararı aldı. Bu kapsamda Musa Paşa komutasındaki bir liva ve iki batarya, sol tarafında Hacı Raşid Paşa ve Kazım Paşa komutasındaki birlikler olmak üzere Büyük Yahni'deki Rus kuvvetlerine yönelik bir taarruz gerçekleştirdi.[403] Ancak muharebede bir sonuç alamayan Türk kuvvetleri havanın kararması ile birlikte savunma hatlarına geri çekildi. Kaymakam Hakkı Bey ile Kızılkule'de bulunan Ali Şefik Bey'in müdahale etmemesi ve takibe girişmemeleri üzerine Rus kuvvetleri rahat bir şekilde Arpaçay'ı geçmiş oldu.[404]

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 4 Ekim tarihinde Büyük Yahni'nin geri alınmasına yönelik bir taarruz hareketi planladı. Plana göre; Hacı Raşid Paşa Evliya Tepesi'nden, Miralay İbrahim Bey ile Erkan-ı Harp binbaşısı Rıfat Bey Vizin bölgesinden, Miralay Osman Bey ise Küçük Yahni bölgesinden Büyük Yahni'ye taarruz edecekti.[405] Türk kuvvetlerinin Büyük Yahni Tepesi'ne üç koldan taarruzu ile Rus kuvvetlerinin ekserisinin bölgeden çekildiği, sadece bir miktar süvarinin bırakıldığı tespit edildi. Burada bırakılan Rus karakol kuvvetlerinin de muharebe etmeksizin firar etmesiyle Rus kuvvetleri, Kabaktepe bölgesi hariç cephe hattından çekilmiş oldu.

[399] ATASE, ORH., 22/63AB
[400] ATASE, ORH., 24/158
[401] BOA, HR.SFR.3., 253/39
[402] Maslov, a.g.e., s.70
[403] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 199
[404] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 496.
[405] ATASE, ORH., 22/63AH

Perkit-Akçalar hattının ilerisinde bulunan Kabaktepe'yi ordugah olarak belirleyen ve savunma hattını oluşturan Rus kuvvetlerine yönelik bir taarruzun gerçekleştirilmesi kararını alan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Hacı Raşid Paşa komutasındaki kuvveti Kabaktepe'ye taarruza memur etti.[406] Ancak düşmanın ricat etmesi, ikmal sisteminin getirdiği zorluklar, bölgedeki su kaynakları konusundaki sıkıntı bu karardan vazgeçilmesine sebep oldu.[407] Zira Hacı Raşid Paşa da bölgedeki ikmal zorlukları sebebiyle askerin iaşesinin temininde zorlanıldığını, bu durumda taarruzun riskli olacağını bildirmişti.

İkinci Yahniler Muharebesinde Rus kuvvetlerinin taarruzunu engelleyen Osmanlı ordusu, iki ordu arasındaki 74.000-34.800 gibi kritik bir mevcut farkında rağmen önemli bir zafer kazanmış oldu. Bu muharebede Türk kuvvetleri, 1/4'i şehit olmak üzere 3.330 askerini kaybederken Rus zayiatının 6.000-7.000 arasında olduğu tahmin edilmekteydi.[408] Muharebe sonrasında, savaş esnasındaki katkıları tespit edilen Mehmed Ali Bey'in miralaylığa, Ali Haydar Bey'in ise Kaymakamlığa terfi ettirilmesine karar verilmiştir.[409]

2.11. ALACADAĞ MUHAREBESİ

Gedikler ve Yahniler muharebelerinde kazanılan başarının getirdiği inisiyatifi korumak isteyen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Türk kuvvetlerinin mevcudunun azlığı ve Rus kuvvetlerinin aldığı takviyeleri de göz önünde bulundurarak 9 Ekim tarihinde Alacadağ ekseninde bir savunma hattına çekilmeyi emretti. Osmanlı ordusunun Alacadağ hattına çekilmesi, Türk kuvvetlerinin Kafkas Cephesi'ndeki üstünlüğünün el değiştirmesine ve bölgede bulunan Rus kuvvetlerinin taarruzları ile yıpranan ordunun genel anlamda bir geri çekilme silsilesinin başlangıcı olmuştur. Bundan sonraki safha, Türk kuvvetlerinin Rus kuvvetlerinin ilerleyişine paralel olarak geri çekilmesi sürecini içermektedir. Kızıltepe, Subatan, Hacıveli, Nahırcı ve Korhane hattında konuşlandırılmış olan Türk kuvvetlerinin Alacadağ, Büyük Yahni hattına geri çekilmesi esnasında iki ordu arasında Korhane mevkiinde bir muharebe meydana geldi.[410] Yaklaşık beş saat kadar süren top muharebesi sonrasında saat 9 buçukta piyade muharebesine geçildi.[411] Bu muharebede Türk kuvvetleri şehit ve yaralı olmak üzere 500 kadar asker kaybederken Rus kuvvetlerinin 1.000'den fazla kaybı olduğu tespit edildi.[412]

---

[406] ATASE, ORH., 22/63AC
[407] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 200
[408] Sükan, a.g.e. s. 144
[409] ATASE, ORH., 22/63AK
[410] BOA, HR.SFR.3., 253/10
[411] ATASE, ORH., 22/65
[412] Sükan, a.g.e. s. 145

Türk kuvvetlerinin daha geride bir hatta çekilmesi karşısında cephe hattında inisiyatifi ele geçirmek için harekete geçen Rus karargahı, gerekli takviyelerinin alınması ile birlikte yeni bir taarruz kararı aldı. Bu plana göre Evliya Tepesi ve Vezinköy olmak üzere iki koldan açık taarruz gerçekleştirecek olan Rus karargahı, Digor-Pazarcık bölgesinde de bir çevirme hareketi uygulamayı tasarlamaktaydı. Çevirme hareketini gerçekleştirecek kuvvetlerin başına atanan General Lazarev, 5 Ekim'de taarruz hazırlıklarına başladı. Bu plana göre çevirme kolu 27,5 piyade taburu, beş süvari alayı ve 78 toptan müteşekkildi.[413] Rus ordusunun merkez kolu 34 piyade taburu, sekiz süvari bölüğü ve 104 toptan oluşmakta olup General Geyman komutasında Evliya Tepesi ve Büyük Yahni bölgelerinde bulunmaktaydı. Ordunun sol kanadı General Rob komutasında 14,5 piyade taburu, 34 süvari bölüğü ve 64 toptan müteşekkil olarak Korhane bölgesinde, sağ kanat ise General Grabbe komutasında üç piyade taburu, beş süvari alayı ve sekiz toptan müteşekkil olarak Kabaktepe-Kars Çayı hattında konuşlanacaktı.[414]

Osmanlı ordusunun cephe hattının ortasında Evliya Tepesi olmak üzere sağ kanatta Nahırcı Tepesi, sol kanatta ise Küçük Yahni Tepesi bulunmaktaydı. Türk kuvvetlerinin umumi karargahında 26 tabur bulunmakla birlikte bunlardan dördünün Alacadağ'da konuşlandırılarak çevirme hareketine mukavemet göstermesi planlandı.[415] Cephenin sağ kanadında Mirliva Ömer Paşa komutasında iki bölük süvari ve Gazi Mehmet Paşa komutasındaki milis güçler Nahırcı Tepesi'ne yerleştirildi.[416] Sol kanatta ise Mirliva Kaptan Mehmet Paşa komutasında sekiz tabur Küçük Yahni Tepesi'nde bulunmakla birlikte Evliya Tepesi'nde Ali Haydar Bey ve Ali Şevki Bey komutasında dört tabur piyade ve üç toptan müteşekkil bir kuvvet konuşlandırıldı.[417] Aynı zamanda Ferik Ömer Paşa komutasındaki altı taburun Pazarcık'a, Namıkpaşazade İbrahim Paşa komutasındaki yedi taburun ise Sivriler'e gönderilmeyi kararlaştırıldı. Asker ve mühimmat takviyesi almış olan Rus kuvvetlerinin yoğunluğu karşısında Türk kuvvetleri, Gazi Ahmed Muhtar Paşa komutasında 25 tabur güneyde ve 35 tabur ile 2.500 kadar süvari kuzeyde olmak üzere toplam 31.000 askerden müteşekkildi.[418]

Coğrafi şartlar sebebiyle, özellikle de su temini konusunda yaşanan sıkıntılar göz önüne alınarak Büyük Yahni tepesinin Türk kuvvetleri tarafından boşaltılması üzerine Rus kuvvetleri, 10 Ekim tarihinde bu tepeyi ele geçirerek tahkimatlar inşa etmeye başladı. Bu kararı stratejik

[413] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 209
[414] Sükan, a.g.e., s. 148
[415] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 208
[416] Sükan, a.g.e., s. 149
[417] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 208
[418] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 171

bir hata olarak tanımlayan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, tepenin geri alınması amacıyla bölgeye birlikler sevk etti. Rus kuvvetlerinin çevirme hareketini önlemek amacıyla Büyük Yahni'yi ele geçirmeye çalışan Türk kuvvetleri, Rus askerlerinin ateş üstünlüğü altında ilerleme kaydedemedi ve 400 asker kayıp vererek geri çekilmek zoruna kaldı.[419]

General Lazarev komutasındaki birliklerin Arpaçay'ı geçerek 11 Ekim 1877 tarihinde Digor'a ulaşmaları üzerine çevirme hareketinin kapsamından endişelenen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Kars'a çekilmeyi düşündüyse de daha sonra bu kararından vazgeçti. Zira Gazi Ahmed Muhtar Paşa, mevcut askerin ricat hareketinde sakinliğini koruyamama ihtimalinden endişe duymaktaydı.[420] General Lazarev komutasındaki kuvvetlerin Digor'da toplanmasını takiben General Melikov komutasındaki süvari birlikleri de 13 Ekim tarihinde Pazarcık bölgesine ulaştı. Keşif hareketi için Vezinköy'e ilerleyen Rus kuvvetleri, Pazarcık'ta Türk kuvvetlerinin mukavemeti ile karşılaştı. Burada gerçekleşen muharebe sonucunda Rus kuvvetleri, 75 asker kaybederek geri çekilmek zorunda kaldı.[421]

General Lazarev, Pazarcık bölgesinde güçlü tahkimatlar inşa eden Türk kuvvetlerinin savunma hattının Şatıroğlu Tepesi'nde zayıfladığını tespit ederek taarruzu buraya gerçekleştirme kararı aldı. 14 Ekim tarihinde harekete geçen Rus kuvvetleri, Alacadağ'da bulunan Türk kuvvetlerine yönelik çevirme hareketini başlattı. General Tsikoviç komutasındaki kuvvetlerin 14 Ekim tarihinde Şatıroğlu cihetine taarruz etmeleri karşısında Ferik Ömer Paşa komutasındaki üç taburluk kuvvet bölgeye doğru harekete geçti. Türk kuvvetleri Şatıroğlu Tepesi'ni ele geçirdilerse de tahkimatların inşası için yeterli zamanın olmaması sebebiyle, dört piyade taburu ve 2.500 süvari ile taarruza geçen Rus kuvvetleri karşısında Borluk Dağı'na çekilmeye mecbur kaldı.[422] Şatıroğlu tepelerini geri almak için Mirliva Mehmed Naci Paşa ve altı taburluk kuvvet bölgeye gönderilerek bu kuvvetlere takviye olarak Ferik Ömer Paşa'nın altı tabur, Mirliva Musa Paşa'nın ise üç taburla bölgeye intikal etmesi emredildi.[423]

---

[419] BOA, Y.PRK.TKM, 1/48. Gazi Ahmed Muhtar Paşa hatıratında bu durum ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır; *"10 Ekim'de düşmanın bir fırkası aniden Büyük Yahni tepesine çıkıp derhal istihkam yapmaya başlamış ve oraya yerleşmeye karar verdiği görülmüş olması üzerine boşalttığımıza pişman olunmuş ise de ne fayda iş işten geçmiştir."* Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., *s.*205

[420] Osmanlı ordusunun ricat hususundaki talim eksikliği 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda pek çok kez kritik sonuçlara sebep olmuştur. Gazi Ahmed Muhtar Paşa da askerinin bu hassasiyetinin bilincinde olmakla birlikte durum ile ilgili hatıratında*"20 tabur ile ricat etmektense, 10 taburla Ruslara taarruz etmeye razıyım"* ifadelerini kullanmıştır. Bkz.: Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.207

[421] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 169

[422] Sükan, a.g.e., s. 147

[423] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 524

Rus ordusunun 23,5 piyade taburu, 18 süvari bölüğü ve 78 toptan müteşekkil bir kuvvet ile Şatıroğlu'na yönelik taarruzu karşısında Türk kuvvetlerinin mukavemet gösterememesi üzerine Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Kars'a çekilme kararı vermek zorunda kaldı. 14 Ekim gecesinde IV. Ordu'nun erzak ve mühimmat gibi tüm ağırlıkları Kars'a gönderilerek mevcut askerlere de ricat için hazır olmaları emredildi. Türk kuvvetlerinin geri çekilişini gören Rus kuvvetleri, boşaltılan mevzileri ele geçirerek ilerledi ve 15 Ekim tarihinde harekatı sürdürerek Evliya Tepesi'ni hedef aldı. Evliya Tepesi'ndeki Türk kuvvetleri ise mevcut olarak zayıf olmanın yanı sıra yalnızca üç top ile korunmaktaydı. Rus kuvvetlerinin taarruzu karşısında Türk kuvvetlerinin bataryalarının etkisiz hale gelmesi ve mukavemet gösterememesi üzerine Gazi Ahmed Muhtar Paşa, tepenin sağından iki tabur ve solunda bulundan Sivriler bölgesinden de üç taburluk askeri takviye kuvvet olarak bölgeye sevk etti.[424] Ancak bu takviyenin de yeterli gelmemesi ve bölgedeki birliklerin komutanları olan Ali Haydar Bey ile Ali Şevki Bey'in şehit olmasının da etkisiyle Türk kuvvetleri, kalan az bir kuvvet ile geri çekilmek zorunda kaldı. Bu muharebe sonucunda Rus kuvvetleri, 700 asker kayıp ile Evliya Tepesi'ni ele geçirmiş oldu.[425] Rus kuvvetleri bir yandan da 36 tabur ve 56 toptan müteşekkil bir kuvvet ile 10 tabur ve 10 top ile korunmakta olan Küçük Yahni tepesine taarruz gerçekleştirdi. Bu mevziin komutanı olan Kaptan Mehmed Paşa, Rus taarruzunu engellediyse de diğer mevzilerin zapt edildiğini öğrenmesi onucunda Kars'a geri çekilmek zorunda kaldı.[426]

Rus kuvvetlerinin kuşatma çemberinden kurtulamamış olan Türk kuvvetleri Çifttepe-Pazarcık hattında toplandı. Savaşın şartları dahilinde teslim olmaktan başka çıkış yolu bulamayan Ferik Hacı Raşid, Mirliva Hasan Kazım ve Ferik Ömer Paşa teslim olma kararı aldılar. Teslim olma kararını kabul etmeyen Mirliva Musa Paşa ise, 2.000 kişilik kuvveti ile kuşatma çemberini aşarak Kağızman cihetine çekildi.[427] Musa Paşa ve mevcut kuvvetinin bu hamlesi Osmanlı ordusunu süvarisiz kalma riskinden kurtarmış olmakla birlikte, bölgedeki Türk kuvvetlerinin teslim olma kararı sonucunda 25 tabur piyade ve bir süvari bölüğü olmak üzere 7.000 kişi ve 23 top Rus kuvvetlerinin eline geçmiş oldu. Esir alınan Türk komutan ve askerler ertesi gün Gümrü'ye gönderildi.[428] Bu durum İkinci Yahniler Muharebesi sonrasında ihtiyat kuvveti noksanlığı sebebiyle sorun yaşayan Osmanlı ordusu için oldukça kritik bir kayıp hükmündeydi.

[424] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 213
[425] Sükan, a.g.e., s. 151
[426] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 543
[427] Sükan, a.g.e., s. 152
[428] Maslov, a.g.e., s. 79

Cephe hattındaki yenilgiler sonucunda birliklerin aşamalı bir biçimde Kars'a ricat ettirilmeleri planlandıysa da, Rus kuvvetlerinin şiddetli ateş hakimiyeti altında Türk kuvvetlerinin nizamı bozuldu ve sonucunda cephedeki asker bozguna uğramış bir şekilde Kars'a çekildi. Askerin cephe hattından çekildiğini gören Gazi Ahmed Muhtar Paşa, asker ile birlikte çekilirken Rus kuvvetlerinin takibi gevşek bir biçimde yapması zaten bozguna uğramış olan Türk kuvvetlerinin tamamen imha edilmesini önlemişti. Muharebe sonunda Osmanlı ordusunun pek çok kıdemli subay ve generalinin de içinde bulunduğu 7.000 asker esir düşmüş ve 1.500 kadar asker ise yaralı ve şehit olmuştu.[429] Rus kuvvetlerinin kaybı ise 56 subay ve 1.385 erden ibaretti.[430] Alacadağ Muharebesi sonucunda General Melikov'a 2'inci derece St. George madalyonu, General Lazarev'e 3'üncü derece St. George madalyonu verilirken General Geyman da 5.000 ruble emekli maaşı ile ödüllendirilmişti.[431]

Kafkas Cephesi'ndeki en zor ve kritik muharebelerden biri olan Alacadağ Muharebesi sonucunda Osmanlı ordusu, savaşın başlangıcından bu yana koruduğu stratejik harekat üstünlüğünü kaybetmiş oldu. Rus kuvvetleri daimi surette takviye alırken Türk kuvvetlerinin beslendiği herhangi bir kaynağın olmaması savaşın kaybının en önemli sebeplerinden biri olacaktı. Bu muharebe sonrasında Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı ordusunun mevcudu; Alacadağ'da 30 tabur, Beyazıt Tümeni'ne bağlı altı tabur, Erzurum'da bulunan bir tabur, Kars kalesinde mevcut yedi tabur asker ile toplamda 44 tabur olmakla birlikte bu kuvvetin dokuz taburu seyyar ordu olarak tespit edilmiş, 35'i ise Kars Kalesinin korunması ile görevlendirilmişti.[432] Alacadağ Muharebesi ile Kars Kalesinin pozisyonunun önemi ve kritik durumu bir kez daha ortaya çıkmakla birlikte Rus kuvvetleri, Kars garnizonunda bahar aylarına kadar yetecek yiyecek stoku olması sebebiyle hala bu harekatı oldukça zorlu görmekteydi.[433]

Muharebe sonrasında bozguna uğrayan Türk kuvvetleri düzensiz bir şekilde Kars'a doğru çekilirken Gazi Ahmed Muhtar Paşa 15 Ekim'de şehre ulaştı. Kars'a ulaştığında askerin bozguna uğraması, bir kısmının firar etmesi ve savaşın gidişatı ile ilgili mevcut komutanlarla istişare eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa, eldeki asker mevcudunu tabyalara yerleştirerek ertesi gün bölgede bir keşif hareketi düzenleyerek savunma için yeni bir strateji oluşturulması için çalışmalara başlamıştı. Keşif harektetleri ve tespitler ışığında karar verilen plana göre; Kars'ta

[429] Sükan, a.g.e., s. 153

[430] Greene, 93 Harbi…, s. 537

[431] Yıldırım Okatan, Rus Telgraf Belgelerine Göre 93 Harbi Kafkas Cephesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane, 2019, s. 120

[432] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 217

[433] Maslov, a.g.e., s.80

bulunan 30 taburluk kuvvetin Hüseyin Hami Paşa komutasında kalede bırakılarak Kaptan Mehmed Paşa komutasındaki dokuz tabur piyade ve bir batarya toptan müteşekkil kuvvet Soğanlı istikametine gönderilecekti.[434]

Alacadağ muharebesi sonrasındaki süreçte Osmanlı ordusu, Kars ve Erzurum eksenine çekilerek takviye kuvvet ve mühimmat talebinde bulundu. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 15.000 kadar nefer ile Anadolu'nun savunulmasının imkan dahilinde olmadığını ve bu miktarın üzerine 10.000 kadar askerin daha eklenmesi gerektiğini İstanbul'a bildirdi. Bu durum üzerine İstanbul ve Batum bölgesinden yaklaşık 17 tabur ile muavene ve rediflerden toplanan 24.000 asker gönderilmesine karar verildi. Buna ek olarak da 25.000 Martini-Henry tüfeği ile bu tüfeklere yeter derecede fişeğin Erzurum'a gönderilmesi, Altıncı Ordu mevcudundan 10 taburun da bölgeye sevk edilmesi emredildi.[435]

2.12. DEVEBOYNU MUHAREBESİ

Alacadağ Muharebesi sonrasında Gazi Ahmed Muhtar Paşa, komutayı Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa'ya devrederek Köprüköy'den Deveboynu hattındaki tahkimatları incelemek için harekete geçti. Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa'ya Rus kuvvetlerinin Horasan'ı aşması halinde çekilmesini emreden Gazi Ahmed Muhtar Paşa, daha sonra durumları ayrıntılı tetkik etmesi ile birlikte bu kuvvetin merkez orduya katılmasını daha gerekli buldu. Bu sebeple Müşir Vekili Hasan Tahsin Paşa'yı bölgeye göndererek askerin Deveboynu'na çekilmesini emretti.[436]

İki ordunun birleşmesinin güven altına alınması amacıyla Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve beraberindeki dokuz taburluk kuvvet, 17 Ekim tarihinde Soğanlı'ya doğru harekete geçti. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bu hareketine dair istihbarat alan Rus ordusu, General Geyman komutasındaki 24 piyade taburu, bir süvari alayı, iki Kazak alayı ve milis kuvvetlerden müteşekkil bir kuvveti bölgeye gönderdi.[437] 21 Ekim tarihinde bölgeye ulaşan Rus kuvvetleri, öncelikli olarak keşif hareketlerine başladı. 24 Ekim tarihinde Meyillidüz bölgesinde keşif için ilerlemekte olan dört Rus süvari alayı ile Türk kuvvetleri arasında bir muharebe gerçekleşti. Bu muharebede Türk kuvvetleri 10 şehit ve 35 yaralı verirken bölgedeki harekatın amacına ulaşmasıyla Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa komutasındaki kuvvetlerin Köprüköy'e ilerlemesinin önündeki güvenlik engeli ortadan kaldırılmış oldu.[438]

---

[434] Sükan, a.g.e., s. 153
[435] BOA, İ.DH., 61709
[436] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 582
[437] Sükan, a.g.e., s. 154
[438] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 219

27 Ekim tarihinde Köprüköy'de birleşmiş olan kuvvetlerin toplam mevcudunun 42 tabura ulaşmasıyla birlikte, bölgede bir savunma hattının kurulması için çalışmalara başlandı. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Erzurum savunmasının kritik önemini ve ricatta bozulmuş olan askerin motivasyon düşüklüğünü de göz önünde tutarak mevcut durumun gözden geçirilmesi amacıyla harp meclisinin toplanmasını emretti. Bu toplantıda ordunun genel durumu düşünüldüğünde askerin bir savunma hattında mı, yoksa Erzurum'da şehrin istihkam ve tabyalarında mı savunma pozisyonuna sokulması gerektiği tartışıldı.[439] Toplantı sonucunda Erzurum'u ve Gürcü Boğazı'nı koruyan bir hat oluşturarak askerin bu savunma hattına konuşlandırılması gerektiği kararlaştırıldı. Böylelikle Köprüköy'de toplanan Türk kuvvetleri, oluşturulacak savunma hattının Deveboynu mevkii ekseninde kurulmasına karar verdi.

Deveboynu hattı, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaş'ı sırasında da kullanılan bir savunma hattı olmakla birlikte bu tarih itibariyle bölgeye yönelik taarruz ve savunma hareketleri kapsamında stratejik bir öneme sahip olmuştu. 2.240 metre rakıma sahip olan Deveboynu silsilesi, doğal coğrafi engel olma özelliği ile Rus kuvvetlerine engel teşkil etmekteydi. Erzurum'un müdafaası için, Pasinler ve Erzurum bölgelerine geçiş imkanı veren Deveboynu ve Gürcü boğazlarının korunması, Osmanlı karargahı tarafından oldukça önemsenmekteydi. Bu sebeple IV. Ordu, İstanbul'dan 10 taburluk bir takviye kuvvet de talep edilmişti. Bu süreçte Osmanlı Anadolu ordusunun mevcudu 44.407 nefer olmakla birlikte bunun yaklaşık 6.000 kadarı Karadeniz sahillerinde ve geri kalan mevcut ise Anadolu'da konuşlandırılmış bulunmaktaydı.[440]

Mevcudu 15.000 kadar olan Türk kuvvetleri, Deveboynu hattının ön tarafında merkez Uzunahmed, sağ kanat Çaparlı, sol kanat ise Çobandede olmak üzere konuşlandırıldı.[441] Rus kuvvetlerinin taarruz hazırlığı yaptığının tespit edilmesi üzerine Türk kuvvetleri, üçe ayrılarak belirlenen konumlara yerleşti. Türk ordusunun merkez kuvveti Gazi Ahmed Muhtar Paşa komutasında olmakla birlikte, sağ kanat umumi komutanı Kurt İsmail Hakkı Paşa ve sol kanat komutanı ise Kaptan Mehmed Paşa olarak belirlenmişti.

Rus kuvvetlerinin keşif hareketleri sonrasında General Geyman, asıl taarruzun Uzunahmet bölgesine Türk kuvvetlerinin merkezine yapılmasını, aynı zamanda da Türk sağ kanadına bir gösteri hareketi düzenlenmesi kararı aldı.[442] General Geyman ve General

[439] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 222
[440] BOA.İ.DH., 756/61709
[441] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 221
[442] Maslov, a.g.e., s.106

Tergukasov kuvvetlerinin birleşmesi sonucunda 30.000 asker mevcuduna ulaşan Rus kuvvetleri, Deveboynu-Hasankale hattında konuşlanmış durumdaydı.[443] Türk kuvvetlerine yönelik taarruzu dört kol ve bir ihtiyat kuvveti ile yönetmeyi planlayan Rus karargahı, 4 Kasım 1877 tarihinde Korucuk köyünden harekete geçilmesini emrederek muharebeyi başlatmış oldu. General von Shack komutasında bulunan altı batarya ile desteklenmiş Rus müfrezesi ise Türk sağ kanadına yönelik harekatı yürütmekteydi.[444] Sabah 9'da harekete geçen Rus kuvvetleri ile Türk kuvvetleri arasında top atışının ardından saat 10 sularında süvari muharebesi başladı. Sırasıyla Güllü köyü, Yıkılgan ve Çeperli bölgelerini ele geçiren Rus kuvvetlerinin ilerleyişini durdurmak amacıyla Gazi Ahmed Muhtar Paşa bölgeye Ferik Rıfat Paşa komutasındaki beş taburu takviye olarak gönderdi.[445] Ferik Rıfat Paşa'nın bölgede düzenlediği yeni harekat karşısında Rus kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak Ferik Rıfat Paşa'nın çatışma esnasında yaralanması ile bölgedeki asker gerilemeye başladı. Askerin durumu göz önüne alınarak ordugahtan Mirliva Akif Paşa ve beraberindeki takviye birliklerin bölgeye gönderilmesine karar verildi. Ancak bu takviye kuvvetlerin desteğine rağmen askerin düzeninin bozulduğunu tespit eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa, ihtiyat kuvvetlerinden iki taburu da beraberine alarak bölgeye gidip askerin tertibine çalıştıysa da bozgunu önleyemedi.[446] Bu bozgun ile birlikte Osmanlı savunma hattının sağ cenahı Erzurum'a doğru ricat etmeye başladı.

Türk kuvvetlerinin sağ cenahına yönelik gösteri hareketinin amacına ulaştığını düşünen General Geyman, bu noktadan sonra asıl hedef olarak belirlediği Uzunahmet bölgesine yönelik taarruza odaklandı. General Tergukasov kuvvetleri, Miralay Ahmed Bey komutasındaki altı tabur ve 15 toptan müteşekkil Türk ileri karakollarını geri atarak Çobandede konuşlanmış olan Türk bataryalarını etkisiz hale getirdi.[447] General Tergukasov kolunun ilerleyişi, Uzunahmet'e yönelik Rus taarruzunu koruma altına almış oldu. Rus kuvvetlerinin Dragon ve Kazak süvarileri ile gerçekleştirdikleri taarruz ciddi bir mukavemet ile karşılaştı.

Uzunahmet'te bulunan Kaptan Mehmed Paşa kuvvetleri, Mirliva Musa Paşa ve beraberindeki üç tabur takviye kuvveti ile mukavemet gösterdiyse de Türk sol kanadının ricatına paralel olarak geri çekilmek zorunda kaldı.[448] Bu esnada askerin firarının önlenememesi üzerine Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Kurt İsmail Hakkı Paşa ve Kaptan Mehmed Paşa

[443] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 222
[444] Maslov, a.g.e., s.106
[445] Sükan, a.g.e., s. 161
[446] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 225
[447] Sükan, a.g.e., s. 161
[448] Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s. 366

kuvvetlerine ricat emri gönderdi. Türk kuvvetleri çekilirken pek çok topu da yolda bıraktığı gibi, Ahmed Muhtar Paşa'nın zoru ile bu toplardan ancak üçü Erzurum Kalesine getirtilebildi.[449] Türk kuvvetlerinin söz konusu nizamsız geri çekilişi sonucunda Erzurum'a ulaşan askerler şehrin sokaklarına dağıldılar.[450]

Deveboynu Muharebesinde Türk kuvvetleri 198 şehit, 426 yaralı verirken Rus kuvvetlerinin zayiatı 1.200 civarındaydı.[451] General Geyman, Rus karargahına gönderdiği 23 Ekim 1877 tarihli telgrafta vuku bulan savaş ile ilgili, *"Sabah 8.30'da başlayıp akşam 6.30'a kadar sürdü. Düşman Erzurum cihetine çekilirken yağmur ve yollar takip etmemizi engelledi. 40 top ve 8 subay ile çok sayıda asker ele geçirildi"* ifadelerini kullanmıştır.[452]

Deveboynu muharebesinde alınan mağlubiyet sonrasında savaş sırasındaki faaliyetlerinden dolayı kusurlu bulunan Türk komutanların cezalandırılmasına ve firar eden askerlerin yakalanarak kurşuna dizilmesine karar verildi. Bu kapsamda Miralay Hacı Ahmet, Miralay Hasan Bey, Topçu Miralayı Arif Bey ve Topçu Binbaşı Abdi Efendi askerlikten men edildi.[453] Aynı zamanda Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Şevket Bey'in rütbesi de binbaşılığa indirildiyse de daha sonra bu karar geri alındı.[454]

2.13. ERZURUM HAREKATI VE AZİZİYE BASKINI

Deveboynu Muharebesi sonrasında Erzurum'a çekilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, düzensiz bir şekilde dağılmış olan askerleri istihkamlara yerleştirerek şehrin güvenliğini temin ettikten sonra kaleye ulaşmış olan üst düzey komutanlarla toplanarak durumu istişare etti. Erzurum'a ulaştıktan sonra askerin mevcut durumunu da göz önüne alan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, şehrin dışında bir savunma hattında Rus kuvvetlerini karşılamaktansa kale ve tabyalara mevcut kuvveti yerleştirme kararını desteklemekteydi. Bunun en önemli sebebi Erzurum'a çekilirken Türk kuvvetlerinde bozgunun baş göstermesi ve mevcut istihkamların dışında bir savunma hattının oluşturulması halinde askerin sebat etmeyeceği düşüncesidir. Seraskerlik Makamı'nın Deveboynu ve Gürcü Boğazı'na asker gönderilmesi teklifi ise yine aynı sebeplere istinaden Gazi Ahmed Muhtar Paşa tarafından kabul görmedi. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, yeterli asker mevcudu bulunsa dahi kale dışında bir savunma hattının kurulamayacağını İstanbul'a ifade etmiş ve *"Kanımızın son damlasına kadar çalışmayı ve eltaf-ı ilâhiyyeye istinâd etmeyi*

[449] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 618
[450] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 183
[451] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 227
[452] Okatan, a.g.m., s. 125
[453] BOA, İ.DH., 758/61870
[454] BOA, İ.DH., 777/63249

arkadaşlarımla beraber vecibeden add etmekteyiz" sözleri ile Erzurum'un müdafaası için her yolun deneneceğini bildirmişti.[455] Nihayetinde şehrin müdafaası için kale içi ve tabyalar ekseninde bir hazırlık yapılarak asker üzerinde de otorite sağlanmış oldu.

Erzurum şehri yaşanan teknolojik gelişmeler ışığında ana kalenin korunması amacıyla önemli noktalara inşa edilmiş tabyalar ile korunmaktaydı. Bu kapsamda 1865 senesinde Kiremitlik, Ahali ve Aziziye tabyaları inşa edilerek ana kale surlarının dış çeperinde savunma hatları oluşturulmuştu. 1877 senesinde Erzurum şehrinin korunması amacıyla mevcut istihkamlara ek olarak Aziziye ve Ahali tabyalarına fazladan sahra topu ve piyade taburları eklenmesi kararı verildi.[456]

Erzurum'un müdafaası kapsamında yapılan görev dağılımına göre; Topdağı-İstanbul kapısı arasındaki bölge Mirliva Musa Paşa komutasına, Topdağı bölgesi Müşir Hasan Tahsin Paşa komutasına, Topdağı-Kiremitlik tabyaları arasındaki hat Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa komutasına, Kiremitlik tabyası Ferik Mustafa Safvet Paşa komutasına verilerek Kaptan Mehmed Paşa idaresindeki altı taburluk kuvvet da ihtiyat olarak belirlenmişti.[457]

Türk kuvvetlerinin Erzurum'a çekilmesi ve savunma amacıyla hazırlıklara başlaması üzerine General Melikov, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya bir mektup göndererek, *"...Bu kadar ibâdullahın beyhude yere kanını dökmektense kaleyi kaleyi teslim ediniz. Eğer muhalefet ederseniz toplarla şehriniz ve istihkamlarınız tahrip edileceğinden bu kadar çoluk çocuğun vebali üzerinize olsun"* ifadeleri ile şehrin teslimini talep ettiyse de bu teklif reddedildi.[458] Osmanlı karargahının teslim olma teklifini reddetmesi üzerine Erzurum'a yönelik taarruza dair ön hazırlık yapan Rus karargahı, bölgenin detaylı bir haritasının çıkarılması çalışmalarına başladı. Rus karargahının bölge haritalandırmasında ne derece başarılı olduğu ise gerçekleşen savaş sonrasında anlaşıldı. Cephede ölen bir Rus askerinin üzerinde ele geçirilen haritaya istinaden bölgenin doğru ve detaylı bir etüdünün yapıldığı ortaya çıktı.[459] Rus karargahı, 7 Kasım'da gerçekleşen toplantı sonucunda şehrin tamamının muhasarasının zor ve uzun süreceği endişesiyle ani bir baskın kapsamında bir operasyon gerçekleştirmeye karar verdi. Zira Rus ordusu bölgede dağılmış olmakla birlikte önemli bir kısmı Kars'ı muhasara etmekte

[455] Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s. 250
[456] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 184
[457] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 227
[458] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 620
[459] Selahattin Tozlu, Zivin Savaşından Berlin Antlaşmasına Kadar Erzurum (1877/1878), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1991, s.52

olduğundan Erzurum önlerine gelmiş olan kuvvetler mevcut olarak yetersiz ve mühimmat bakımından da eksikti.

8-9 Kasım gecesinde ani bir baskın ile harekatı başlatma kararı alan Rus karargahı, daha önce gerçekleştirdikleri gece harekatlarında yaşananları göz önünde tutarak detaylı bir planlama yaptı. Gece yürüyüş yapan kolların güzergahı kaybetmemesi ve en uygun zamanın tespit edilmesi amacıyla 7 Kasım tarihi itibariyle keşif hareketleri başlatıldı. Rus kuvvetleri keşif hareketleri sırasında Ermeni komitacıların yardımı ile Vank deresi bölgesini ele geçirdi. Aynı şekilde Ermeni komitacılardan biri olan Tarnieff, General Geyman ile görüşerek Aziziye tabyalarının zayıf olduğunu ve bu istihkamların üç tabur ile muhasara edilebileceğini istihbaratını ulaştırdı.[460] Erzurum'un muhasarası sürecinde özellikle Müdürge ve Taşhamor köylerinde bulunan Ermeni komitacıların yardımı savaşın ilerleyişine dair önemli bir etken olma özelliğini savaşın sonuna kadar korumuştur.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Rus karargahının teklifinin reddedilmesi sonrasında Seraskerlik makamına bir telgraf göndererek Erzurum'un tehdit altında olduğunu ve bölgeye takviye kuvvet gönderilmesini talep etti. Ancak 5 Kasım 1877 tarihinde Mirliva Hakkı Paşa'ya haber gönderen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Bayburt'tan takviye yollanmamasını zira Rus kuvvetlerinin Erzurum ve ardından Bayburt'a yönelik bir harekata girişme ihtimali olduğu gerekçesiyle bölgenin muhafazası için İstanbul'dan gönderilmiş olan iki batarya topun dahi orada bekletilmesini emretti.[461]

Erzurum'un muhasarası süreci, bölge halkında tedirginlik ve korkuya sebep olduysa da halkın ileri gelenleri, gönüllü olarak savaşacaklarını bildirerek hem bölge halkına hem de mevcut askere cesaret vermekteydi. Erzurum şehrinin tehdit altında olduğunu ve savunmaya hazırlanıldığı haberini alan Sultan II. Abdülhamid, 5 Kasım 1877 tarihinde Ahmed Muhtar Paşa'ya gönderdiği telgrafta, *"Bugünkü gün bulunduğunuz mevki, düşmen-i bedgümânın tamahını uyandıran Asya'nın en mühim bir noktasıdır. İşte bu mevki büyük bir tehlikede bulunuyor. Maazallah, ordunuzda bir vakitten beri görülen karışıklık ve bozgunlar bu defa da vâki olur ve Erzurum düşman istilasına girerse, böyle elim bir vak'anın, devletin maddî ve mânevî varlığına açacağı rahneler sizce târife muhtaç değildir. Binâenaleyh, asıl iş görecek, devletin üzerindeki nîmet hakkını ifâ ve millet-i İslâmiyenin sizden beklediği hamiyeti isbat edecek gün, bu gündür. Bulunduğunuz hâl ve mevki ki, onun muhafaza olunamaması,*

[460] Vehbi Kocagüney, Osmanlı-Rus Harbinde Aziziye Tabyası Savaşları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s.15

[461] Basiret, n. 2253

cümlemize, kıyâmete kadar târihlerimizden çıkmayacak ve askerlik namusumuza leke verecek, hazin bir hâtıra olacaktır. Bunun olmaması için, bütün askerin ve silâh kullanmaya muhtedir ahâlinin, kanlarının son damlasını bu uğurda akıtıp, müdâfaa vazifesini tamamen yerine getirmeye çalışmaları lâzımdır" ifadeleri ile bu mevkiin önemini gözler önüne sermişti.[462]

Rus kuvvetleri, 8 Kasım 1877 tarihinde akşam saatlerinde harekete geçerek taarruzu başlattı. Taarruzun ilk aşaması Ahali ve Aziziye tabyalarını hedef almakla birlikte bu istihkamların ele geçirilmesinin ardından harekatın 2'inci aşamasına geçilerek Mecidiye tabyasına yönelik taarruz başlatılacaktı. General Avinof komutasındaki Gruzinski ve Erivanski alayları ile iki istihkam bölüğü tabyalara yönelik harekatı gerçekleştirecek, General Von Shack komutasındaki Tiflis ve Mingrelia grupları ise Deveboynu'ndan Kars'a doğru ilerleyecekti. General Tergukasov komutasındaki üç Stavropol, üç Taman ve iki Kırım taburu da ihtiyat kuvvet olarak belirlenmişti.[463]

Rus kuvvetlerinin öncelikli hedefi olan Aziziye tabyalarında, Tokat müstahfız ve 3'üncü Maden taburu bulunmaktaydı. Cephedeki çoğu harekatta olduğu gibi Rus kuvvetleri burada da istihbarat ve silahlı destek açısından Ermeni komitacılardan yararlanmıştır. Türk askeri gibi giyinen ve devriye kolu gibi davranan Ermeni ve Rus askerlerinden oluşan bir grup, nöbetçi neferi oyalayarak tabyaya sızmış ve pek çok Türk askerini uykusunda şehit etmişti.[464] Bu sırada Rus ve Ermeni kuvvetlerin tabya içerisinde çıkardıkları karışıklıktan faydalanan Rus kuvvetleri istihkamlara iyice yaklaşarak taarruza geçme fırsatını elde etti. Devriye kuvvetlerin haber göndermesi üzerine baskın gerçekleştiğini anlayan Kaymakam Bahri Bey, Topdağı'nda bulunan kuvvetlere haber göndererek takviye talebinde buldu.[465]

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Aziziye tabyasından gelen sesler ve top atışları üzerine beraberine birkaç ihtiyat taburu alarak Topdağı mevkiine gitti. Topdağı mevkii, Erzurum için stratejik öneme sahip olmakla birlikte bu bölgenin elden çıkması halinde Erzurum'un düşmesi çok muhtemeldi. Topdağı'ndaki birlikleri de komutasına alan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Aziziye tabyasının sol tarafının Rus kuvvetleri tarafından ele geçirildiğini tespit etti.[466] Mirliva Kaptan Mehmet Paşa komutasında iki tabur asker bölgeye sevk edildiyse de tabyanın içinde bulunan Rus askerlerinin ateşi karşısında bu kuvvet de bir ilerleme sergileyemedi. Çatışma sesleri sebebiyle sokaklara dökülen halk, Aziziye tabyasının Rus askerlerinin baskınına

[462] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 628
[463] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 184-185
[464] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 643
[465] Mehmed Arif Bey, a.y.
[466] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 228

uğradığını haber alınca kalabalık bir grup halinde kaleden çıkarak tabyaya doğru hücuma kalkıştı. Aziziye tabyasındaki Rus kuvvetlerinin etkin ateş gücü sebebiyle bu büyük halk kitlesinin ön cephesindekilerin şehit olmasına aldırmayan kalabalık hücumunu sürdürdü. Avcı hattının desteği ile gerçekleşen taarruz sonucunda tabyaya giren Türk kuvvetleri ve Erzurum halkı buradaki askerler ile birleşerek Rus kuvvetlerini geri püskürtmeyi başardı.[467] Hasan Tahsin Paşa, Mirliva Musa Paşa ve Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa komutasındaki kuvvetler ricat eden Rus kuvvetlerini Deveboynu'na kadar bir buçuk saat boyunca takip etti.

Rus kuvvetlerinin geri çekilmesi Erzurum halkı ve Osmanlı ordusu için ciddi bir moral ve motivasyon kaynağı olmakla birlikte Aziziye baskınında Erzurum halkının kahramanlıkları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na damga vurdu. Savaşın en önemli kahramanlık destanlarından biri olan bu mücadele sebebiyle Sultan II. Abdülhamid, Erzurum valisi Kurt İsmail Hakkı Paşa'ya gönderdiği telgrafta; *"Rusların bu defa Erzurum üzerine vuku bulan muhacemesinde kadın erkek İslam ve Hristiyan bi'l cümle ahalinin ettikleri fedakârlık ve gayret nezd-i şahanede begayet-i memnuniyet ve mahzuziyet olmakla mesai-i vakıaları takdire şayandır"* ifadeleri ile halkın kahramanlığını tebrik etti.[468] Bir tabya savaşı olarak tanımlanan Aziziye baskını ve Rus kuvvetlerinin Erzurum'a taarruzu, bir buçuk kilometrelik bir ateş hattında icra edilmiş olmakla birlikte bu muharebede tarafların zayiatı hakkında net bir bilgi mevcut bulunmamaktadır. Buna rağmen Türk kuvvetlerinin 398 şehit ve 693 yaralı zayiat verdikleri tespit edilmekteydi.[469] Rus kuvvetlerinin kaybının ise 1.000-1.500 arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Aziziye baskını, bölge halkının savaşın gidişatı hususundaki kritik önemini de tekrar gözler önüne serdi. Yerel ahaliden olan Ermenilerin Rus kuvvetlerine istihbarat ve askeri yardımı, baskının ilk aşamasında Rus kuvvetlerinin lehine olduysa da Erzurum'daki ahalinin şehirlerinin işgale uğraması tehdidine karşılık olarak profesyonel silah ve teknikten yoksun bir şekilde muharebeye dahil olması durumu, Osmanlı ordusunu manen ve madden Rus kuvvetlerinden üstün bir duruma getirmiş oldu. Gerçekleşen muharebe sonrasında Deveboynu hattına çekilen Rus kuvvetlerinin olası bir taarruz ihtimali karşısında Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Kafkas Ordusu'nu takviye için toplanan askerin bir kısmını Erzurum'a alırken ağırlıklı olarak Erzincan ve Bayburt bölgelerinde bırakılmasını emretti.

[467] BOA, HR.SFR.3., 253/59
[468] Basiret, n. 2257
[469] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 229

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARS'IN DÜŞÜŞÜ

3.1.KARS'IN RUSLAR TARAFINDAN ELE GEÇİRİLİŞİ

Doğu Anadolu platosunda doğal bir kale hüviyetinde olan Kars, bölgedeki Türk-Rus operasyonlarında kritik bir önem taşımış olmakla birlikte, Rus kuvvetlerinin Anadolu'daki ilerleyişi önündeki en önemli engeldi.[470] Karadağ tepesi üzerine inşa edilmiş olan Kars Kalesi, jeo-stratejik konumu sebebiyle Kars Çayı ekseninde konuşlanmış bulunan 12 ayrı tabya ve iç kaleden müteşekkil bir savunma mevkiiydi. Kars Kalesinin dış surları 4.200 metre yükseklikte olmakla birlikte kalenin üç tarafının Kars Çayı ile çevrili olması, bu mevkii savunan kuvvetler açısından desteklemekteydi. Söz konusu stratejik mevkiin müdafaası amacıyla kurulan hattın uzunluğu, tabyaların konuşlanış biçimi de dâhil edildiğinde takribi 19 kilometre kadardı. Bu bağlamda Kars Kalesinin meskûn olduğu bölgenin coğrafi şartları, düzenlenecek operasyonlar için ve özellikle de top sevkiyatının uygulanabilirliği açısından pek uygun bulunmamaktaydı.

Ateşli silahlardaki teknolojik gelişmenin *'Askeri Devrim(RMA)'* adı altında savunma stratejilerinde önemli bir değişimi beraberinde getirmesiyle, ülke genelinde savunma stratejisini kale ve istihkamlar ekseninde kuran Osmanlı Devleti, sistemleri modernize etme çalışmalarına başlamıştı. 1877-1878 Savaşı'nda Türk kuvvetlerinin stratejik savunma merkezi ve Rus kuvvetlerinin taarruz hedeflerinden biri olan Kars, Kırım Savaşı sonrasındaki sürecin gereklilikleri ile Alman ekolü ekseninde ülkeye getirilen mühendisler nezaretinde modernize edilmişti. Ancak Kars'ın eski bir savunma mevzii olması, mevcut savunma sisteminin değiştirilmesini de zorlaştırdı. Pek çok farklı ekol ve tabya mimarisini barındıran Kars, bu eklektik yapısı sebebiyle belirli bir savunma stratejisine uygun inşa edilmeyerek şartlar dahilinde geliştirilmekteydi.[471]

Kars tabyaları, Kırım Savaşı tecrübesi ve sonrasındaki sürecin gereklilikleri ile Alman ekolü ekseninde ülkeye getirilen mühendisler nezaretinde modernize edilmişti. Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı arasındaki süreçte özellikle de Kars Çayı'nın sağ tarafında bulunan tabyalar güçlendirilerek Karadağ Tepesi üzerinde yeni istihkamlar inşa edildi. Oluşturulan savunma sistemine göre; Kars Çayı'nın solunda Muhlis Paşa, Veli Paşa, Çakmak,

[470] Morgan Philips Price, War and Revolution in Asiatic Russia, Routledge, Volume 3, New York, 2017, s.52

[471] Ülkü, "Savunma Sistemi Olarak…" s.262

Dik, Tahmasp ve Çim tabyaları bulunmaktaydı.[472] Çayın sağında ise Arap, Karadağ, Hafız Paşa, Fevzi Paşa, Kanlı ve Süvari tabyaları yer almaktaydı.[473] Kars Çayı'nın konumu sebebiyle tabyaların konuşlanış biçimi Türk savunma hattının ikiye bölünmesine sebep olmaktaydı. Savunma stratejisi açısından bu eksiklik; bölgedeki şoselerin azlığı ve mevcut patikaların iklim şartlarına göre durumu göze alındığında lojistik eksiklik ile birleşmiş durumdaydı. Bu sebeple bölgedeki kuvvetler ve mevcut ihtiyat kuvvetlerinin bağlantısı sağlam olmayıp müfrezelerin tabyalar arasındaki hareketi de seri olmaktan uzaktı. Arap Tabya, düzensiz bir altıgen şeklinde olmakla birlikte Süvari ve Çim tabyaları hilal şeklinde inşa edilmişti. Bunun yanı sıra bazı tabyalarda avcı siperleri ve hendekler mevcut değildi. Laz Tabyası, 70 metrelik bir cephe hattına ve piyade siperine sahip olmakla birlikte üç batarya ile savunulmaktaydı. Muhlis Paşa tabyası 360 metreden fazla bir cephe hattına sahip temel düzeyde inşa edilmiş bir tipik bir hilal tabya örneğiydi. Veli Paşa tabyası ise düzensiz bir dikdörtgen şeklinde olmakla birlikte bir tarafı sığınak ile kaplı, 300 metrelik bir ateş hattına sahipti.[474]

Alacadağ Muharebesinde yaşanan mağlubiyet sonrasında genel ricat kararı almak zorunda kalan Türk kuvvetlerinin ekserisi Kars Kalesinde konuşlanırken Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve beraberindeki kuvvetler Köprüköy hattına çekilmişti. Rus karargahı, Alacadağ Muharebesi sonrasında elde edilen kazanımların ışığında Kars'a yönelik ikinci bir harekatın planlanmasını kararlaştırdı. Savaş başlangıcında Kars'ı muhasara eden Rus kuvvetleri, Temmuz ayında gerçekleştirdikleri genel ricat ile bu muhasarayı kaldırdılarsa da Kafkas Cephesi'ndeki kazanımların nihai hedefi olarak belirledikleri Erzurum Kalesinin ele geçirilmesi için Kars, kilit rol oynamaktaydı. Savaşın bu aşamasında Kars'ın ele geçirilmesinin bir diğer önemli sebebi ise, Erzurum ve Batum'da bulunan Rus kuvvetlerinin gereken takviyeyi ikmal hattında bir kesinti yaşamadan almasının gerekliliğiydi. Sürekli olarak ilerleme halinde olan Rus ordusu, merkez karargahından ve zahire depolarından uzaklaştıkça hem mevsim hem de coğrafyanın getirdiği şartlar açısından oldukça zorluk çekmekteydi. Bölgede ele geçirilen köy ve mevkilerden toplanan zahire ile ordunun durumu desteklenmeye çalışıldıysa da coğrafi şartlar sebebiyle zaman zaman yaşanan susuzluk ve yakacak odun bulunamaması, kar yağışının başlaması ile birlikte Rus ordusunu zor bir duruma sokmuştu.[475] Bu karar doğrultusunda

[472] Sükan, a.g.e., s. 172
[473] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e. s. 149
[474] Greene, 93 Harbi…, s. 544
[475] Maslov, a.g.e., s.123

General Lazarev komutasındaki iki buçuk tümen, 6.000 kadar süvari ve 138 toptan müteşekkil olan muhasara kuvveti Vezinköy-Mağaracık arasındaki bölgeye yerleşti.[476]

Rus karargahı, Kars muhasarasının tecrübelerini de göz önünde bulundurarak detaylı bir taarruz planı hazırladı. Üç aşamalı bir stratejinin yürütüldüğü bu plana göre, öncelikli olarak Kars garnizonunda bulunan komuta heyetine teslim olma çağrısı yapılacaktı. Bu çağrının reddi durumunda stratejinin ikinci aşaması olarak şehirde sivil yerleşimin yoğun olduğu bölgelere bombardıman düzenlenerek halkın etkilenmesi ve teslim olmayı talep etmeleri sağlanacaktı. Bu iki aşamanın da sonuç vermemesi durumunda cebri hücum gerçekleştirilerek Kars Kalesi ele geçirilecekti.[477]

Rus karargahı, Nisan ayındaki muhasaranın getirdiği tecrübeler bağlamında Muhlis Paşa, Arap ve Karadağ tabyaları ekseninde bir taarruz stratejisi oluşturmaktan özellikle kaçındılar. Zira bu tabyaların mevcut coğrafi şartları dolayısıyla mevzilerin aşılmasında güçlük çeken Rus kuvvetleri, iç kaleden bölgeye yönelen ateş sebebiyle de ciddi zayiatlar vermişti. Bu sebeple oluşturulan yeni stratejide Hafız, Kanlı ve Süvari tabyalarını hedef alan bir taarruz planlandı. Bu kapsamda 4 Kasım 1877 tarihinde Gümrü'den bölgeye getirilen 48 muhasara topu ile 12 batarya mevzii inşa eden Rus kuvvetleri, Kars'ı muhasara altına alarak planlanan harekatı başlattı.[478] Rus taarruzunun asıl hedefi olan tabyaların önündeki arazi, piyade askerleri için güvenli bir ilerleme sağlamamakla birlikte topların sevkiyatı için de oldukça zorlu bir bölgeydi. Rus kuvvetleri, bu şartlar dahilinde muhasara çemberini çapı 14 kilometre oluncaya kadar daraltarak Türk mevzilerinin 2.750 metre uzağına top bataryalarını konuşlandırdı.[479] Bu harekatta Rus kuvvetlerinin bölgedeki mevcudu 36.000 askerden müteşekkil olup karargah olarak Dikme Köyü seçilmişti. Bu kapsamda General Rup komutasındaki iki tugay muhasara hattında, General Chavchavadze komutasındaki Kafkas Süvari Tümeni Kars-Soğanlı hattında görevlendirildi.[480]

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Erzurum müdafaası amacıyla Kars Kalesinden çıkması ile garnizonun komutası Hüseyin Hami Paşa uhdesine bırakılmıştı. Kars garnizon kuvvetleri Hüseyin Hami Paşa komutasında olmakla birlikte 30 piyade taburu, iki süvari bölüğü ve beş batarya toptan müteşekkil toplamda 18.000 kişiden oluşmaktaydı.[481] Kars'ta bulunan mevcut

[476] Allen, Muratoff, a.g.e., s.188
[477] Allen, Muratoff, a.y.
[478] Akansel, a.g.e., s.277
[479] Greene, 93 Harbi…, s.546
[480] Sükan, a.g.e., s.172
[481] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 238

kuvvetlerinin müdafaa için yeterli görülmemesi üzerine, garnizonun asker miktarının arttırılması için asakir-i muâvene toplanması talep edildiyse de bu yardım kuvvetleri muharebeye kadar bölgeye gönderilemedi.[482] Kars Kalesinin ateş hattı 5.400 metreden oluşmaktaydı ve bu mevcut kapsamında takriben her bir metreye iki asker düşmekteydi. Minimal düzeydeki asker mevcudu ile müdafaa edilmek durumunda kalınan Kars Kalesi, tabyalarda bulunan 50'si Krupp olmak üzere 150 top ile donatılmış olmakla birlikte iç kale ise farklı çap ve nitelikteki 120 adet eski tarz top ile desteklenmekteydi.[483]

Osmanlı karargâhının stratejik savunma merkezi olarak görülen Kars, 1855'deki muhasaraya kıyasla erzak bakımından da yeterli stoklara sahipti. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Seraskerlik makamına gönderdiği 14 Kasım 1877 tarihli telgrafta, "*Kars'ın bu defaki mahsûriyeti geçenki mahsûriyetinden ziyâde ve şiddetli olmayıp, geçen seferde düşman otuz kırk topla döğmekte iken, şimdi yalnız iki üç topla tâciz etmektedir. Muhâsara noktaları dahi yine eskisi gibidir.(...) Kars istihkâmları, lehülhamd, düşmanın gözünü doldurmuş ve hücumla alınamayacağını hükm ettirmiştir. Bu sebeple oranın, uzaktan topa tutulmaktan başka tasalluta uğramayacağı itikadındayım"* ifadeleri, Türk karargahının Rus kuvvetlerinin 2'inci muhasarasının ciddi sonuçlar doğurmayacağı düşüncesinde olduğunu kanıtlamaktadır.[484]

Tabyaların mevcut durumu ve kalenin bulunduğu coğrafi şartlar sebebiyle garnizonun açık görüş imkânı ve etkin ateşi, Türk karargâhının Kars muhasarası hakkında derin endişelere sahip olmamasına sebep olmaktaydı. Zira Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile birlikte cephede olan Fransız Ateşemiliteri General de Courcy dahi, bölgedeki Osmanlı istihkâmlarının mevcut konumları ve dayanıklılıkları karşısında, *"Ruslar tek bir kaleyi bile ele geçiremeyecekler ve hepsi ölecekler"* minvalinde ifadeler kullanmıştı.[485] Rus kuvvetlerinin Kars'ı kuşatma konusunda lehlerinde olan en önemli faktör ise, kale garnizonunun başarılı bir savunma için gerekli olan asker takviyesini almaya imkânının olmamasıydı.[486] Bu konuda Türk karargahı da endişelere sahip olmakla birlikte sadece nefer eksikliğinin değil, aynı zamanda ikmal sürecinde büyük önem taşıyan yük hayvanlarının bölgede az miktarda olmasının risk oranını arttıran faktörlerden biri olduğunun farkındaydı.[487] Bu kapsamda, Kars Garnizon Kumandanlığı Erzurum'da bulunan Türk kuvvetlerine, Erzurum Defterdarlığına ve Gazi Ahmed Muhtar

[482] BOA, MB.İ. 40/204
[483] Sükan, a.g.e., s. 172
[484] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 661
[485] Allen, Muratoff, a.g.e., s.187
[486] A.e., s. 188
[487] Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s. 236

Paşa'ya telgraf göndererek askeri ihtiyaçların tedarik edilmesi için gereken düzenlemelerin yapılması ve gerekli erzak ile cephanenin hızlı bir şekilde bölgeye gönderilmesini talep etmekteydi.[488] Kars tabyaları ve savunma mevzilerinin Haziran ayındaki muhasarasından ciddi hasar görmemesinden istifade eden Hüseyin Hami Paşa, Gümrü yolu ile Hafız Paşa, Kanlı ve Süvari tabyaları ekseninde bir savunma hattı oluşturmayı planladı.

Rus karargahı, mevcut stratejisinin ilk aşamasını uygulamaya koyarak Kars Kalesinin teslim olması ile ilgili tekliflerini Kars Kumandanı Hüseyin Hami Paşa'ya ilettiler.[489] Rus kuvvetlerinin teslim olma çağrısının reddi sonrasında savunma hazırlıklarını hızlandıran Hüseyin Hami Paşa, Rus karargahının savaş stratejisine cevaben General Melikov'a gönderdiği telgraf ile Rus kuvvetlerinin bölgeden çekilmesini talep etti.[490] Rus kuvvetlerinin Kars'ı muhasara altına alması sonrasında Hüseyin Hami Paşa'ya telgraf gönderen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *"Devletin ve milletin askerlerinin şan ve şerefinin muhafaza edilmesi için son dereceye kadar mukavemet edilmesini"* emretti.[491]

Kale garnizonu ile Rus karargâhı arasındaki görüşmelerden sonuç alınamaması üzerine Rus kuvvetleri, mevcut savaş stratejilerinin ikinci aşamasına geçerek Kars halkının ağırlıklı olarak yaşadığı güney ve güneydoğu bölgesindeki hatta bombardımanı başlattı. Gümrü'den getirilen toplar ile desteklenen Rus muhasara kuvveti, 3 Kasım tarihinde bombardıman pozisyonu aldı, 5 Kasım 1877 tarihinde de Kanlı, Süvari ve Hafız Paşa tabyalarını hedef alan bombardıman harekâtını başlattı. Rus bombardımanına Tahmasp ve Şorah tepelerine konuşlandırılmış toplar ile karşılık veren Türk kuvvetleri, gece karanlığından yararlanarak Hafız Paşa tabyasının doğusunda ve yaklaşık iki buçuk kilometre uzağında bulunan bir tabya inşa etti.[492] Kafkas Cephesi'ndeki temel harekat anlayışının yerleşik savunma sistemleri ve kaleler ekseninde gelişmesi ile Türk kuvvetleri, koşullara göre hızlı inşa ettikleri bu tip minimal ölçekte savunma ve ateş hattına sahip olan tabyalar ile mevcut stratejiyi savaş boyunca desteklemişlerdi. Bölgeye gönderilen 12 taburluk Rus kuvvetine karşılık dört taburdan müteşekkil olan Türk kuvvetleri, dört saat boyunca muharebe ederek bölgedeki Rus kuvvetlerinin çekilmesini sağladı.[493]

---

[488] BOA, MB.İ., 40/164
[489] ATASE, ORH., 3/14/95
[490] BOA, HR.SFR.3., 253/58
[491] ATASE, ORH., 75/94
[492] Allen, Muratoff, a.g.e., s.188
[493] ATASE, ORH., 35/64

Türk kuvvetlerinin inşa ettiği bu toprak tabya sebebiyle ciddi zarar gören muhasara kuvvetleri, bölgeye yönelik bir operasyon kararı aldı. Bu kapsamda Albay Fadayev komutasındaki sekiz taburluk bir kuvvet bölgeye gönderildiyse de Türk karargahı, Rus kuvvetlerinin olası bir harekatı riski karşısında bir önceki gece ileri tabyadaki topları kaleye çekmişti. İleri tabyaya ulaştıklarında operasyonun amacının ortadan kalktığını gören Rus kuvvetleri, bölgedeki durumu tespit ederek Hafız Paşa Tabyası'nın gece baskını ile ele geçirilmesini kararlaştırdı. Rus kuvvetlerinin baskını ile Türk topçularının henüz faaliyete geçmeden şehit edilmesi üzerine tabyadaki tek piyade taburu da hızla kaleye çekilmek zorunda kaldı. Çatışmanın tespit edilmesi üzerine, kaledeki mevcut kuvvetlerden üç taburluk bir müfreze Hafız Paşa Tabyası'nın geri alınması amacıyla bölgeye sevk edildi. Türk kuvvetlerinin karşı taarruzuna yönelik mukavemet gösteremeyen Rus kuvvetleri, tabyadaki topları etkisiz hale getirdikten sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Hafız Paşa Tabyası'nda gerçekleşen süngü muharebesinde Rus kuvvetleri, 1.500 kadar kayıp verirken Türk kuvvetleri de 100'e yakın şehit ve 200 yaralı zayiat verdi.[494] Türk şehitlerinin arasında Hafız Paşa Tabyası'nın kumandanı Miralay Şakir Bey de bulunmaktaydı.[495] Bu baskın sonucunda 10 Türk subayı ve 70 kadar asker Rus kuvvetlerine esir düşmüştür.[496]

Hafız Paşa Tabyası'na yönelik bu baskının Türk kuvvetleri üzerindeki olumsuz etkisini göz önünde bulunduran Rus kuvvetleri, Kars Kalesinin ele geçirilmesi amacıyla üçüncü aşama olan cebri hücuma geçme kararı aldı. Hafız Paşa Tabyası operasyonu sonrasında Kars Kalesine sığınan siviller nedeniyle kale nüfusu oldukça artmakla birlikte, tifo gibi salgın hastalıklar hem kale içinde hem de surların dışında beklemekte olan Rus ordusu arasında yaygınlaşmaktaydı.[497] Türk garnizon kuvvetlerinin salgının önlenmesi amacıyla, kışla ve hastalığın bulunduğu mahallerin dezenfekte edilmesi için eşyaların yakılması gibi önlemler salgının hızını azalttıysa da beklemenin aleyhte sonuçlar getireceği kanısına varan Rus karargahı, taarruzun hemen gerçekleşmesine karar verdi.

General Lazarev komutasındaki 26.000 piyade, 6.000 süvari ve 120 sahra topundan müteşekkil olan Rus kuvvetleri için taarruz tarihi 17-18 Kasım gecesi olarak belirlendi. [498] Rus karargahının harekâtın temel stratejisini gece taarruzu ekseninde kurmasının en önemli nedeni, Erzurum'da bulunan Aziziye Tabyası'na ve Kars'ta Hafız Paşa Tabyası'na yönelik düzenlenen

[494] ATASE, ORH., 23/96
[495] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 668
[496] Allen, Muratoff, a.g.e., s. 189
[497] Maslov, a.g.e., s.158
[498] Allen, Muratoff, a.g.e., s.189

gece taarruzlarının başarılı neticelendirilmiş olmasıydı. Gece baskını stratejisinin tercih edilmesinin bir diğer önemli sebebi ise, Kars'ta bulunan savunma istihkâmlarının coğrafi konumları itibariyle Rus müfrezelerinin hareketlerini rahatlıkla tespit etme konusundaki avantajlarıydı. Bu sebeple gece taarruzunu tercih eden Rus karargahı, tarihin tespit edilmesi hususunda ise *"mehtaplı bir gece"* olmasına özellikle dikkat etmişti.[499] Zira bundan önceki gece taarruzu tecrübelerindeki temel sıkıntı, taarruz kollarının yön tayini konusunda zorlanmalarıydı. Bu sebeple, gece karanlığında ilerleyecek birliklerin yönlerini kaybederek taarruzu sekteye uğratma riskine karşılık olarak mehtaplı bir gece tercih edilmişti. Detaylı bir şekilde incelenmiş olan harekat planına göre, uzun yürüyüşler gerçekleştirilmeyerek askerin savaş öncesindeki yorgunluğu önlenecek ve pek çok koldan aynı anda taarruz gerçekleştirilerek ana kuvvetin güzergâhı ve hedefi gizlenecekti.

Süvari, Kanlı Tabya ve Hafız Paşa tabyasını temel eksene oturtan Rus taarruz planı kapsamında, ikisi tali olmak üzere yedi taarruz kolu ve iki ihtiyat kuvveti oluşturuldu. 1'inci kol Miralay Çerimstov idaresinde dört buçuk piyade taburu ve üç batarya toptan oluşmakla birlikte, Laz ve Muhlis Paşa tabyalarının karşısına konuşlandırıldı.[500] General Kamarov komutasındaki altı tabur piyade ve iki batarya toptan oluşan 2'inci kol ise, Tatlıca Köyü'nde toplanarak Tahmasb ve Çim tabyalarının karşısına yerleştirilmiş olmakla birlikte bu iki kol, Laz, Muhlis Paşa, Tahmasb ve Çim tabyalarına gösteri taarruzu gerçekleştirmekle görevlendirilmişti.[501] Tuğgeneral Melikov komutasında bulunan iki tabur piyade ve bir batarya toptan oluşan 3'üncü kol ise, Süvari Tabyası ile Çim Tabya'yı ele geçirmeyi hedeflemekteydi. 4'üncü kol Tuğgeneral Den komutasında beş tabur piyade ve üç batarya toptan müteşekkil olup Kanlı Tabya'yı, General Grabbe komutasında bulunan 5'inci kol ve ihtiyat kolu ise Fevzi Paşa Tabyası'nı ele geçirmek ile görevlendirildi. 6'ıncı kol Tuğgeneral Alkazov komutasında beş tabur piyade ve bir batarya toptan müteşekkil olup Hafız Paşa ve Karadağ tabyalarına, Tuğgeneral Şatilov komutasındaki dört tabur piyade ve üç batarya toptan oluşan 7'inci kol ise Arap Tabyası'na doğru ilerleyecekti.[502] Her kola Baltacı taburundan alınmış birer müfreze de eklenecekti.[503]

İhtiyat kuvvet olarak yaklaşık 5.000 asker ayıran Rus karargahı, birliklerin yığınaklarını gece gerçekleştirmesi için saat 8 sularında harekete geçilmesini ve sessizlik konusuna dikkat

[499] Greene, a.g.e., s. 548
[500] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e. s. 239
[501] Akansel, a.g.e. s. 228
[502] Sükan, a.g.e., s.177
[503] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e. s. 239

edilerek sigara dahi içilmemesini emretmişti. Grandük Mihail, ana taarruz kuvvetlerinin amacını gizlemek için düzenlenen tali taarruzların asıl taarruza dönüştürülmesi konusunda komutanlara inisiyatif vermişti. Bu taarruz kollarının yanı sıra 40'ıncı Piyade Tümeni Benli Ahmet'te, Kafkas Süvari Tümeni'nin 1'inci Tugayı Vladi Kars'ta, 39'uncu tümenin 2'nci tugayı Mağaracık'ta, 1'inci ve 4'üncü nişancı taburları Azat'ta, üç baltacı taburu Karaca'da, altı milis süvari alayı da Çermeli-Yılanlı bölgesinde bulunmaktaydı.[504]

Türk kuvvetlerinin mevcut konuşlanışına bakıldığında; Kars Çayı'nın solunda yer alan tabyalarda Muhlis Paşa Tabyası'nda Piyade Yarbay Affan, Veli Paşa Tabyası'nda Piyade Albay Hurşit, Çim Tabyası'nda Süvari Yarbay Kürt Yusuf, Çakmak Tabyası'nda Mirliva İbrahim Paşa, Dik ve Tahmasb tabyada Yarbay Faik Bey komutasında birlikler bulunmaktaydı. Kars Çayı'nın sağında bulunan Arap Tabya'da Mirliva Mehmet Neci ve Yarbay Mustafa komutada iken Hafız Paşa Tabyası'nda Piyade Yarbay Ahmet, Feyzi Paşa Tabya'sında Mirliva Hacı Davut ve Yarbay Hakkı, Kanlı Tabya'da Yarbay Osman ve Süvari Tabya'da Yarbay İsmail komutadaydı.[505]

İlki Hafız, Kanlı ve Süvari tabyaları ile sol hatta bulunan Çim Tabya'sını hedef alan iki aşamalı Rus taarruz hareketi, 17 Kasım 1877 tarihinde akşam saat 21.00 civarında başladı. Hedef noktasına ilk ulaşan Tuğgeneral Melikov komutasındaki 3'üncü kol olmakla birlikte, saat 21:30 sularında Süvari Tabyası'nı kurşun atmaksızın ele geçirdiler. Bu mevkiinin ele geçirilmesi sonrasında Tuğgeneral Melikov, Çim Tabyası'na yönelik harekete geçtiyse de bölgedeki Türk kuvvetlerinin bu hareketi tespiti ve müdahalesi sebebiyle hedefine ulaşamadı. Çim Tabya'nın Kumandanı Kürt Yusuf Bey, sabaha kadar tabyayı müdafaa etmiş, ancak tüm tabyaların düştüğünü gördüğünde mevkiini terk etmek zorunda kalmıştı.[506]

Gösteri hareketi ile görevlendirilmiş olan Miralay Çerimstov ve General Kamarov kolları hedef tabyaları ele geçiremediyseler de General Kamarov kuvvetlerinin öncü kolları, Tahmasp tabyasının avcı hendeklerine sızmayı başardı. Bu muharebede, Kamarov kuvvetleri özellikle Çim ve Tahmasp tabyalarından Türk topçusunun ateşine maruz kalmaları ile görevlerini sonuçlandıramadı.[507] Bu esnada 4 ve 5'inci kollar, Kanlı ve Feyzi Paşa tabyalarına taarruz düzenledi. Saat 22:30 sularında Kanlı Tabya önüne ulaşan General Grabbe kuvvetleri,

[504] Sükan, a.g.e., s. 172
[505] Sükan, a.e., s. 173
[506] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 671
[507] Maslov, a.g.e., s. 160

taarruzun ilk aşamasında Sivastopolski birlikleri aracılığıyla tabyanın batı tarafı ele geçirdiyse de Türk kuvvetlerinin şiddetli mukavemeti sonrasında buradaki geri püskürtüldü.[508]

Kanlı Tabya'da iki ordu arasında şiddetli çarpışmalar gerçekleşmiş ve tabyanın hakimiyeti pek çok kez el değiştirmişti. Muharebelerde General Grabbe'nin hayatını kaybetmesiyle bölgeye gelerek komutayı devralan Albay Belinski de tabyanın arka tarafına yönelik gerçekleştirdiği harekatta hayatını kaybetti. Kanlı Tabya'daki şiddetli savaşın seyri, General Melikov tarafından Albay Bulmering ve müfrezesinin bölgeye göndermesiyle Rus kuvvetleri lehine değişti.[509] Rus kuvvetlerinin sessizleşmesi üzerine harekete geçen Türk kuvvetlerinin mağlup olması ve bölgeye Rus takviye kuvvetlerinin gönderilmesiyle Albay Bulmering harekete geçme kararı aldı. Kanlı Tabya'ya iki kol halinde taarruz planlayan Albay Bulmering, sol kanadı kendisi komuta ederken sağ kanatta Albay Karaseff'i görevlendirdi. Bu son taarruz sonucunda, tabyanın genel idaresi gece saat bir sularında Rus kuvvetlerinin eline geçti. Davut Paşa ise, sabaha kadar elinde bulunan 300 asker ile iç kalede savunmaya devam ettiyse de, bölgedeki diğer tabyaların düşmesi ve takviye kuvvetlerin gönderilmesi ihtimalinin bulunmaması sebebiyle sabaha karşı dört sularında teslim olmak zorunda kaldı.[510]

Hafız Paşa Tabyası'na yönelik taarruzu yürüten General Alkazov komutasındaki Rus kuvvetleri, tabyadan ve Karadağ'da bulunan Türk kuvvetleri tarafından şiddetli ateşe maruz kaldılarsa da siperlerden bazılarını ele geçirdi. Rus kuvvetlerinin hücumuna karşı mukavemet gösteremeyen Türk kuvvetleri, Arap Tabya cihetine doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Böylelikle Karadağ bölgesini ele geçiren Rus kuvvetleri, Albay Fadayev komutasındaki 2.500 asker ile Karadağ siperlerini de ele geçirmiş oldu.[511] Türk kuvvetleri Karadağ Tabyası'na yönelik bir karşı taarruz gerçekleştirdiyse de Rus kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü.

18 Kasım 1877 günü saat 03.30'da Kars Çayı'nın sağındaki bütün tabyalar Ruslar tarafından zapt edilmişti. Çakmak Tabyası ve Şorah tepeleri hala Türk kuvvetlerinin elinde olmakla birlikte, buradaki mevcut kuvvetlerin miktarı savunma veya yeni bir taarruz hareketi için yeterli durumda değildi. Bunun üzerine Kars Kalesine yönelik taarruza geçen Rus kuvvetleri karşısında kale kumandanı Hüseyin Hami Paşa, geri çekilme kararı alarak çayın soluna geçti ve iç kale teslim oldu.[512] Kars Kalesinden çıkarak Erzurum üzerinden ilerleyen Türk kuvvetleri, mevcut olarak çok az olmakla birlikte içerisinde Hüseyin Hami Paşa'nın da

[508] Greene, 93 Harbi..., s. 553
[509] Allen, Muratoff, a.g.e., s.191
[510] Greene, 93 Harbi…, s. 555
[511] Greene, 93 Harbi…, s.556
[512] BOA, Y.EE., 84/108

dahil olduğu yüksek rütbeli 3-4 kişiyi de bulundurmaktaydı. Bu taarruz sonucunda Rus kuvvetleri, 17.000 civarında Türk esiri, farklı kalibrelerde olmak üzere 303 top, fazlasıyla hafif silah ve mühim bir miktarda erzak ele geçirmiş oldu. Bunun yanı sıra Kars'ın düşüşünde Türk kuvvetleri yaklaşık 5.000 kadar şehit ve yaralı, 10.000 kadar esir zayiat verirken Rus kuvvetlerinin 2.500 asker kaybettikleri tespit edilmekteydi.[513]

Kars'ın düşüşünün ardından İstanbul'dan gönderilen İrade-i Seniyye'de, *"Kars'ın istilâsı Padişâhımız efendimizi ve devlet ve milleti dilhûn eyledi. Şimdi işin güç yeri Erzurum'un muhafazasıdır. (...) bilhassa Kars'ın istilâsı ile, orada bulunan düşman kuvvetinin dahi Erzurum üzerindeki kuvvetine ekleneceği, bu ümid kırıcı düşünceyi teyid edebilir"* ifadeleri ile kritik öneme sahip olan bu istihkamının düşmesinin Osmanlı Devleti'nin idarecileri ve milleti nezdinde ne derece manevi hasara sebebiyet verdiği gözler önüne serilmiştir.[514] Gazi Ahmed Muhtar Paşa ise, İstanbul'dan gönderilen bu telgrafa cevaben gönderdiği telgrafta, *"Kars'ın felâket-zede olması âcizlerini üç cihetten dil-hun eyledi. Birincisi, veliyyü'n-ni'metin ne derece mükedder olacaklarını; ikincisi, devlet ve millete ne gûne m'uris-i hasâr olacağını ve üçüncüsü, bu hâlin taht-ı kumandamda zuh'ur etttiğini düşünüyorum ve bu hâlatı mukteza-yı san'atim bir buçuk ay evvel keşfederek ba'zı telgrafımda hâlin âtîden hayırlı olmadığını ve olmayacağını yazdım"* sözleri ile daha önceden de bu konuda uyarılarda bulunduğunu ifade etmişti. [515]

Kars'ın ele geçirilmesi sonrasında ihmal ve kusuru olduğu düşünülen kumandanlar divan-ı harbe sevk edilirken firar eden askerlerden yakalananlar da idam edildi. Kars Kalesinin Rus kuvvetlerine teslimi ile ilgili Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bildirdiği tespitler ve Saffet Paşa ile yaveri Mustafa Efendi'nin İstanbul'a gelerek izahat vermeleri sonucunda muharebe sürecinde kusurlu bulunan kumandanlar İstanbul'a çağrılmış, sonrasında da divan-ı harbe sevk edilmiştir.[516] Muharebe sürecinde kusuru olduğu düşünülen Kars Kumandanı Ferik Hüseyin Hami Paşa ile Hafız Paşa Tabyası Kumandanı Kaymakam Ahmet Hami Bey divan-ı harbe sevk edildi.[517] Bunun yanı sıra Miralay Hüseyin Bey ile Kaymakam İsmail Hakkı Bey de Kars'ın Rus hakimiyetine geçişi sürecindeki kusurlarından dolayı divan-ı harbe sevk edilerek sürgün edildiler.[518]

[513] BOA, Y.PRK.EŞA., 1/18
[514] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s. 677
[515] Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s. 253
[516] BOA, Y.EE,. 84/108
[517] BOA, Y.MTV., 7/42
[518] BOA, Y.PRK.BŞK., 2/441

Kars'ın Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi sonrasında, bölgede bulunan hastanede tedavi altında olan 2.000 kadar yaralı askerin yola çıkarılarak Erzurum'a gönderilmesi büyük bir felakete yol açtı. Kars'tan Erzurum'a doğru yola çıkmak zorunda bırakılan yaralıların çoğu soğuktan ve hastalıktan dolayı yolculuğu tamamlayamayarak yollarda telef oldu.[519] Asker başında bir battaniye ve bir iki kuruş verilerek yollara dökülen Türk yaralılarından ancak 317 kişi Erzurum'a ulaşabildi.[520]

Sonuç olarak Rus kuvvetleri, 1877-1878 Savaşı'nın başında Kafkas Cephesi için hedef olarak belirledikleri kritik noktalardan birini ele geçirdi. Birinci dereceden tahkim edilmiş ve yeni teknolojik gelişmeler ışığında modernize edilmiş, Kafkasya coğrafyasında hâkimiyetin kilit noktalarından biri olan ve Rus kuvvetleri tarafından pek çok kez kuşatılıp işgal edilen Kars Kalesi, 18 Kasım 1877 tarihinde tekrar ele geçirilmiştir. General Suvarov'un 1790 senesinde İzmail'i ele geçirmesi sonrasında Rus kuvvetlerinin başarı ile sonuçlandırdıkları ikinci gece hareketi olan Kars'ın zapt edilmesi ile ilk kurşunun ardından tam 70 yıl sonra Rus kuvvetleri, kaleye düzenledikleri 4'üncü harekâtta başarılı olmuş ve bu tarih itibariyle bölgede 40 yıl kadar sürecek Rus idaresini başlatmıştı.

Kars'ın ele geçirilmesi ile birlikte Rus kuvvetleri, cephedeki nihai hedefleri olan Erzurum bölgesine yönelik takviye çalışmalarına başladı. Osmanlı Devleti, Kars'ın istilası ardından Anadolu'nun savunmasının büyük risk altında olduğunu tespit ile Çıldır ve Bayburt başta olmak üzere cephe hattında askeri kuvvetler oluşturarak Erzurum'u müdafaa için her türlü önlemi almıştı.[521] Rus kuvvetlerinin Gürcü Boğazı ile Erzurum arasındaki yola kuvvetlerini sevk etmesi ve bağlantıyı kesmesi üzerine Mirliva Edhem Paşa komutasındaki 300-400 kişilik süvari kuvveti keşif için bölgeye gönderildi. Üç alaydan müteşekkil Rus kuvvetleri ile karşılaşan Türk müfrezesi, burada gerçekleşen çatışmada 15-20 kişilik bir zayiat verdi.[522] Rus kuvvetlerinin ilerlemesi ve muhasara amaçlı olarak şehrin batısına top bataryalarını yerleştirmesi üzerine, iki bölük süvari İstanbul Kapısı'na gönderilerek telgraf tellerinin muhafazası ile görevlendirildi.

Erzurum'un muhasara altına alınması ve Kars'ın ele geçirilmesi, Anadolu'da süren muharebenin gidişatını ciddi bir çıkmaza sokmuştu. Bu kapsamda Ahmed İzzet Paşa ve

---

[519] Bu kapsamda Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin bölgede faaliyete geçmesi de talep edilmiştir. BOA, HR.SYS., 1234/48

[520] Charles Ryan, Kızılay Emri Altında Pilevne ve Erzurum'da, 1877-78 (Rus-Türk Harbi) Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, çev. Ali Rıza Seyitoğlu, İstanbul, 1962 s.191

[521] BOA, A.MKT.MHM., 482/23

[522] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s.707

Defterdar Hacı Akif Bey başta olmak üzere Erzurum'da bulunan üst kademe askeri görevliler, bir istişare meclisi toplanarak alınacak önlemleri planladı. Bu toplantı sonrasında bölgeden toplanacak muavene askeri ve iki tabur nizamiye askerinden müteşekkil birlikler ile Bayburt-Erzincan arasında seyyar ordu kurulması ve Rus kuvvetlerinin ilerleyişini sekteye uğratılması planlandı. Oluşturulacak olan bu seyyar kuvvetin Bayburt hattının Ferik Hidayet Paşa, Erzincan hattının ise Miralay Hacı Mehmed Bey tarafından komuta edilmesi kararlaştırıldı.[523] Bölgede yaşayan Ermeni ahalisinin, Rus kuvvetlerine özellikle de istihbarat açısından gerçekleştirdikleri destek karşısında Gazi Ahmed Muhtar Paşa, önlem alınması gerekliliğini de göz önüne alarak Seraskerlik Makamı'na 15 Aralık 1877 tarihinde bir rapor gönderdi ve örfi idare ilan ettiğini duyurdu.[524]

Erzurum'un savunulmasına yönelik hazırlıklar devam ederken Serasker Rauf Paşa, 25 Aralık 1877 tarihinde gönderdiği telgraf ile Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bölgedeki idareyi Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa'ya bırakarak İstanbul'a gelmesini emretti.[525] Başkatibi Mehmed Arif Bey ve maiyeti ile beraber 20-30 kadar süvari ile Erzurum'dan çıkan Ahmed Muhtar Paşa, 5 Ocak tarihinde Trabzon'a ulaşarak buradan İstanbul'a hareket etti. 17 Ocak 1878 tarihinde Çatalca İstihkamları Başkomutanlığına atanan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın yerine Anadolu Ordusu Kumandanlığına ve Erzurum Valiliği'ne Kurt İsmail Paşa atanacaktır.[526]

Erzurum'u muhasara etmekte olan Rus kuvvetleri; 39'uncu ve 40'ıncı Kafkas Bombacı Tümenleri, 150'inci alay, 3'üncü Kafkas Piyade Tümeni ile bir süvari birliğinden müteşekkildi. Ovada konuşlanmış olan Rus kuvvetlerinin 5 Ocak 1878 tarihinde Ilıca'yı ele geçirmeleri üzerine Erzurum, tam kapsamlı bir kuşatma altına girerek dışarıyla irtibatı kesildi.[527] 8 Ocak tarihinde Aşkale bölgesinde bulunan Mirliva Ali Paşa komutasındaki 3'üncü ve 4'üncü süvari alaylarını baskına uğratan Rus kuvvetleri bölgeyi ele geçirdi. Bu çatışma sonrasında bölgedeki Türk kuvvetlerinin Pırnakapan'a çekilmesi ile iki top, üç süvari alayı ve iki piyade taburundan müteşekkil bir Rus birliği takibe başladı. Bu durum karşısında komutası altındaki kuvvetlerin yetersizliğini tespit eden Mirliva Ali Paşa, Bayburt'a kadar çekilme kararı aldı.[528]

Erzurum Kalesinde bulunan yaklaşık 15.000 kişilik Türk kuvveti ve 50.000 civarındaki ahalinin erzakının hızla tükenmesi dolayısıyla Rus kuvvetleri, şehri iki ay içerisinde zapt

[523] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s.698
[524] BOA, Y.EE., 78/58
[525] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.243
[526] BOA, İ.DH., 62088
[527] Allen, Muratoff, a.g.e., s.195
[528] Sükan, a.g.e., s.191

edeceklerini tahmin etmekteydi. Ancak surların dışındaki muhasara kuvvetleri de coğrafi konum ve iklim koşulları sebebiyle zorluk çekmekteydi. Kışın bastırması ile birlikte yolların kapanması, ordu bünyesindeki hayvanların bu şartlara dayanamayarak ölmeleri ve erzak eksikliği Rus ordusunda da ciddi kayıplar ortaya çıkarmaktaydı. Muhasara kuvvetlerinin, erzak konusunda yaşadıkları sıkıntılar, hava şartları ve salgın hastalıklar sebebiyle, 3.000'den fazla askerini kaybettiği tahmin edilmekteydi. Bu esnada Erzurum Kalesinde salgın hastalığın baş göstermesi ile günlük vefat eden asker sayısı 200'den aşağıya düşmüyordu.[529] Şehirdeki erzakın azalması ile Aralık 1877 tarihinde Erzurum'dan bir kafilenin çıkarılarak Erzincan'a nakledilmesine karar verildi. 400 erkek, 200 kadın ve çocuktan müteşekkil olan bu kafilenin yolculuk esnasında fırtınaya yakalanması ile 200 kadın ve çocuktan kurtulan olmadı.[530]

31 Ocak 1878 tarihinde anlaşmanın imzalanması ile birlikte Erzurum'un Rusya tarafından ele geçirilmesi Osmanlı Devleti nezdinde kabul edilince Kurt İsmail Hakkı Paşa ve bölgedeki Osmanlı ordusu göç etmek isteyen halkı da beraberlerine alarak şehri terk etti. Türk kuvvetlerinin şehirden çıkışı ile Rus kuvvetleri 8 Şubat 1878 tarihinde Erzurum'u resmen ele geçirmiş oldu.

3.2.KARS'IN KAYBININ SEBEPLERİ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde Kafkas Cephesi'ndeki en önemli muharebelerinden ve en kritik kayıplarından biri olan Kars Kalesinin düşüşü, sadece mevcut harp açısından değil aynı zamanda harp sonrasındaki süreçte Anadolu topraklarında bir Rus idaresinin kurulması sebebiyle de kritik öneme sahipti. 1877-1878 Savaşı; askeri alanda teknik ve sistem açısından modernleşme çalışmaları yürüten ve bu planları ordularına hızlı bir şekilde entregre etmeye çalışan iki devletin, sadece ordu sistemleri açısından değil aynı zamanda savaş stratejileri, silah teknolojileri ve ikmal sistemleri gibi pek çok farklı sahadaki çalışmaları ve gelişmelerinin kıyaslanmasını da beraberinde getirmişti. Söz konusu coğrafyanın büyüklüğü, orduların mevcutları ve savaşın sonuçları bağlamında 1877-1878 Savaşı, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen en büyük savaş olmakla birlikte Kars Kalesinin Rus hakimiyetine geçişi bu savaşın kritik dönemeçlerinden biriydi.

1877-1878 Savaşı'nın ilk aşamasında Rus kuvvetleri tarafından muhasara edilen Kars, Rus ordusunun Kafkas Cephesi'ndeki genel ricat hareketi ile muhasaradan kurtulduysa da bölgedeki hedef özelliğini korumaya devam etti. Rus kuvvetleri Kars'a yönelik ikinci

[529] Charles Ryan, a.g.e., s. 199
[530] Charles Ryan, a.e., s.195

operasyonu oldukça dikkatli planlamakla birlikte, Kars gibi sağlam ve belirli noktalarda avantajlara sahip bir kalenin gündüz saatlerinde cebri hücum ile ele geçirilmesi harp kaidelerince pek mümkün görünmemekteydi. 32 taburluk bir garnizon kuvveti ile savunulmakta olan Kars'ın altı aya yetecek erzakının bulunması ve bölgedeki kış şartlarının çetin geçecek olması Rus kuvvetlerinin Kars Kalesini ele geçirme inancını kırmaktaydı. Tali kollar halinde taarruz gerçekleştirilerek ele geçirilmesi de mevcut tabyaların konuşlanışı gereğince esas taarruz hedefinin belirlenmesinin kolay olacağı gerekçesiyle rafa kaldırılmıştı.

Kars'a yönelik operasyona dair tüm bu faktörleri göz önüne alarak dolunaylı bir gecede taarruz gerçekleştirilmesi kararı alan Rus karargahı, böylelikle hem Türk tabyalarının görüşlerini kısıtlamış olacak hem de belirlenmiş bölgelere ilerleyen Rus kollarının yönlerini kaybederek operasyonu sekteye uğratma riskini ortada kaldıracaktı. Ağırlık merkezi prensibi gereğince, 1877-1878 Savaşı'nın başlangıcından itibaren Rus kuvvetlerinin Kafkas Cephesi'ndeki temel hedefi olan Erzurum'un ele geçirilebilmesi için Kars'ın zapt edilmesi önemli bir yer tutmaktaydı. Böylelikle Kars önünde bulunan kuvvetlerden güç tasarrufu yapılarak Erzurum'u muhasara eden Rus kuvvetlerine takviye birlikler gönderilebilecekti.

Harekatın başlangıcı ile birlikte, öncelikli olarak Karadağ Tabyası'na yönelik düzenlenen Rus gösteri taarruzu, Türk kuvvetleri tarafından tespit edilemediği için üç günlük erzak ve mühimmata sahip olan tabya üç saat dahi muharebe edilemeyerek boşaltıldı. Muharebe sonrasında anlaşıldığına göre, Rus kuvvetlerinden sadece 24 avcı eri ile gerçekleştirdiği taarruz sonucunda Karadağ Tabyası harp edilmeksizin ele geçirilmişti. Muhlis Paşa Tabyası'nda bulunan dört bölükten müteşekkil kuvvet mukavemet gösteremeyerek çekilmiş, takviye kuvvetler ile tekrar tabyanın ele geçirilmesi için çalışıldıysa da başarılı olunamamıştı. Mevsim şartlarının çetinliği, orduda baş gösteren tifo ve Erzurum'da bulunan Rus kuvvetleri ile bağlantının sağlanması amacıyla harekete geçen Rus ordusu, tabyaları ciddi kayıplar vermeden ele geçirdiyse de, Kanlı Tabya'da bulunan Türk kuvvetleri ciddi bir mukavemet gösterdi. Ancak sabah saatlerinde Kars Çayı'nın iki tarafındaki tabyaların teslim olması üzerine Kanlı Tabya da teslim olmak zorunda kaldı. Sabah olduğunda iç kalenin düşman kuvvetlerine teslim edildiğini öğrenen Türk kuvvetleri yeni bir operasyon için Tahmasp tabyasında toplandıysa da Hüseyin Hami Paşa, Kars'ı terk etme kararı aldı. Bu karar doğrultusunda geri çekilen askerlerin çoğu nizamsızlık sebebiyle esir düşmüş ve pek az süvari Erzurum'a kadar gidebilmişti.

Rusya'nın Kars'ı ele geçirmesi, zamanın savaş anlayışları kapsamında doğru bir prensip olarak kabul edilmiş olan*, "arkadan dolmalı silahlarla savunulan müstahkem mevkilerin cebri hücumla ele geçirilemeyeceği"* fikrini yıkmakla birlikte bu muharebedeki başarı hiç şüphesiz

Rus topçu birliklerinin çaba ve yeteneğinden kaynaklanmaktaydı.[531] Rus kuvvetlerinin Kars'a yönelik operasyonda ,Zivin'de ve Küçük Yahni'de yaptığı gibi piyadeler ile tahkimli mevzilere cebri hücum gerçekleştirmeyerek tali kollar halinde tahkimatların zayıf noktalarına yönelik taarruz düzenlemesi sonucun zafer olmasını sağlamıştı.[532] Rus stratejisinin başarılı sonuçlanmasının en önemli sebepleri, taarruzun beklenmedik bir zamanda gerçekleştirilmiş olması ve taarruz öncesindeki bombardıman ile halk ve askerin moralinin bozulmasıydı. Rus kuvvetlerinin taarruzunun tespit edilememesinin sebebi ise, düşmanın sahte ve gerçek hücumlarını karakollarının hareketlerinden tespit ederek aydınlatma mermisi ile topluluğun nerede olduğunu belirlemesi gereken Türk topçu kuvvetlerinin bu tedbirleri yerine getirmemesiydi.

Kars Garnizon Komutanı Hüseyin Hami Paşa'nın Kars'ı teslim etmesi ile ilgili bir takım şaibeler mevcut olmakla birlikte Yarbay Atıf Bey'in raporunda yer alan bir pasaj bu konu açısından önemli görülmektedir.[533] Raporda, Kars Kalesi garnizon kuvvetlerinin iki sandık hazinesi bulunmakla birlikte bunlardan birinin günlük iaşe ve borç-tahsilat işleri için ayrıldığı, diğer sandıkta ise yaklaşık iki milyon kuruştan fazla para bulunduğu ifade edilmektedir. İkinci sandık iç kalede ve garnizon kumandanı Hüseyin Hami Paşa idaresinde korunmakla birlikte iç kalenin düşmana teslim edilmesi sırasında Rus kuvvetlerinin eline geçtiği ifade edildiyse de sandığı saklamak için zamanı bulunan Hüseyin Hami Paşa'nın bunu yapmaması ya da subaylara dağıtmaması şaibelere sebebiyet vermiştir. Raporda; *"Adı geçen Hüseyin Bey kaleyi teslim etmezden önce sandıklardaki parayı her tarafa saklamak mümkün olduğu halde saklanmaması veyahut subaylara dağıtmaması gibi hallere bakılınca bu paraların pek de zaptına hüküm edilmeyip, en makbul düşünce Kale Miralayı İzzetlü Hüseyin Bey'in aldığıdır. Hatta esir olan büyün subayların malûmudur ki imparatorun biraderi Grandük Mişel ve Rusya'nın Kars bölgesinde bulunan Tümen Kumandanı Lavres Milikof tarafından o vakit kendisine pek çok iltifat olunmuştur ve vicdanım bu hallerden çok kuşku duymaktadır. Çünkü mevcut subaylardan Süvari Miralayı Hurşid Beyle birlikte bulunanlardan başka hiçbir subay üzerinde bulunan elbiselerden başka bir şey almadıkları halde, adı geçen Hüseyin Beyin bütün eşyası iki arabaya yüklenerek ve Rusya sultanlarından da bir asker nöbetçi tahsis edilerek kalenin içerisinde*

[531]The War Correspondence of The "Daily News" 1877-8, Continued From the Fall of Kars to The Signature of The Preliminaries of Peace, With A Connecting Narrative Dorming A Continuous History of The War Between Russia and Turkey, Macmillan and Co., London, 1878, s.583

[532] Greene, 93 Harbi…, s.565

[533] Kars'ın düşüşünden beş sene önce Kars istihkamlarına kurmay binbaşı olarak atanan Atıf Bey, Kars'ın 1877-1878 Savaşı'nda düşmesinin nedenlerine dair bir rapor hazırlamıştı. 1293(H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Kurmay Yarbay Atıf Beyin Raporu, Çev. E.Kur. Alb. Mustafa Pamuk, Askeri Tarih Bülteni, S.53, s.177-193.

muhafaza olunduğu bazı subayların malumu olup bunu hikayeden maksadım da idare sandığının bu eşyalarla birlikte saklanmış olacağını imadan ibarettir" ifadeleri ile duruma dair tespitlerde bulunulmuştu.[534]

Çatışma öncesinde yapılan detaylı planlamaların beklenmedik sonuçlar doğurması, askeri taktik yeteneklerine sahip olmayan bazı kumandanların, *'savaş sisi (fog of war)'* durumu ile karşı karşıya kaldığında söz konusu belirsizlikleri yönetememesine sebep olmaktaydı. savaş esnasındaki yetersizlikleri sebebiyle Hüseyin Hami Paşa ve Hafız Paşa Tabyası kumandanı Kaymakam Ahmet Hami Bey divan-ı harpte yargılanarak hapse mahkum edilmişti.[535] Bu kapsamda Seraskerlik Makamı; Ahmed Muhtar Paşa'nın raporu, Saffet Paşa ve yaveri Mustafa Efendi'nin ifadeleri üzerine muharebe sürecinde kusurlu kumandanların divan-ı harbe sevk edilmesine karar vermişti.[536] Erzak ve mühimmatlarının yeterli olmasına rağmen tabya kumandanlarının istihkamları teslim etmeleri, savaş sonrasında Divan-ı Harp'te yargılanmalarına sebep olduysa da bu cezai işlemlerin muharebe esnasında gerçekleştirilmemesi, rütbeli veya rütbesiz askerlerin muharebeye bakışını ve çabasını önemli derecede etkilemiştir. Aynı kapsamda firar eden askerlerin harp kaideleri gereğince kurşuna dizilmesi gerekirken bunun çoğu zaman uygulanamaması da askerlerin çabasını kırmaktaydı.

Kars Kalesinin düşmesi, Osmanlı Devleti nezdinde kritik bir kayıp olmakla birlikte, Kars civarında gerçekleşen savaşların ve nihayetinde kalenin de Rus kuvvetlerinin eline geçmesinin pek çok sebebi vardı. Bu sebepler; tabyaların mimari özelliklerinden idareci ve subay kadrosundaki eksikliğe, harp sahasının coğrafi şartlarının getirdiği ikmal, iaşe ve strateji kapsamındaki zorluklardan süvari eksikliğine, sağlık sistemlerinden hiyerarşik düzene kadar çok geniş bir çerçevede tespit edilmekteydi. Bölgenin en modern ve güçlü kalelerinden biri olan Kars Kalesinin Rus kuvvetlerinin eline geçmesi, savaşın kendine özgü *(sui generis)* şartları dahilinde değerlendirilebilmekle birlikte, bir başka açıdan Osmanlı Devleti'nin askeri-idari sahada yaşadığı ikilem ile de değerlendirilebilir. Modernleşme faaliyetleri kapsamında kendi coğrafi ve fenni bağlamı dışında gelişen teknolojiyi ithalat yoluyla getirme stratejisi güden Osmanlı Devleti, değişimin batıni yönünü ithal ederken zahiri yönü olarak da sayılabilecek olan doktrinler ve temelde yatan felsefi bakış açısını göz ardı etmiştir. Modern silahlar ile donatılmış, yabancı danışmanlar tarafından talim ve terbiye edilmiş, dönemin paradigma orduları gibi

[534] 1293(H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında…, s.190
[535] BOA, Y.MTV., 7/42
[536] BOA, Y.EE. 84/108

üniformalara sahip Osmanlı ordusunun temelindeki bu ikilem, 19'uncu yüzyıl mağlubiyetlerinin temel eksenini oluşturmuştur.

Kafkas Cephesi'ndeki muharebenin gerçekleştiği sahada bulunan istihkamlar çerçevesinde bakıldığında Kars Kalesi, hem doğal şartları hem de modernizasyon çabaları sonucunda bölgenin en güçlü kalelerinden biriydi. Karadağ tepesi üzerine konuşlandırılmış olan Kars Kalesi, savunma tabyalarının mevcut olmaması durumunda dahi konumu gereğince düşman kuvvetleri açısından zor bir engeldi.[537] Coğrafi anlamda Kafkasya'nın Anadolu hattındaki bir uzantısı olarak kabul edilebilecek olan Kars, 1807 senesi itibariyle Rusya'nın bölgedeki hedeflerinden biri olarak kabul edildiyse de İran'ın taarruzlarına mukavemet göstermesi için hazırlanmış olan kale ve istihkamlar, Rus operasyonlarına karşı yetersiz kalmıştı. Bu durumun tespiti sonrasında, askeri modernizasyon çalışmaları yürüten Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti, bölgeye heyetler göndererek olası bir Türk-Rus muharebesi karşısında Kars'ın korunması amacıyla çalışmaları başlattı. Bu kapsamda Osmanlı Devleti, 1863-1864 senesinde bölgeye heyetler göndererek Kars kale ve tahkimatlarının modernleştirilmesi ve savunma hatlarının kurulması amacıyla saha etüdü ve tamiri yaptırmıştı.[538]

Ateşli silahlardaki gelişmeler doğrultusunda tahrip gücü yüksek ve menzil açısından daha gelişmiş olan yeni teknoloji silahların ortaya çıkması, kale savunması stratejisi ve mimarisinde önemli değişimleri beraberinde getirdi. Bu gelişme ile birlikte savunma istihkamlarının bölgenin coğrafi şartları ekseninde oluşturulması, savaşın temelindeki nihai hedef olarak belirlenen kale ekseninde kurulan savunma sistemleri ile düşman kuvvetlerinin taarruzunun kaleye ulaşmadan kırılması amaçlanmaktaydı. Ateşli silahlardaki bu gelişmenin yarattığı değişim, sadece savunma hatlarının oluşturulma stratejisinde değil aynı zamanda atış menzillerinde de etkili oldu. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin 1863-1864 senelerinde gerçekleştirdiği saha çalışmaları boşluğa düştü ve 1877 senesine gelindiğinde istihkamların tekrar düzenlenmesi gerekliliği ortaya çıktı. 2.000-2.5000 adımlık atış menzillerine göre ayarlanmış olan Kars tabyalarının mevcut gelişmeler ışığında, 5.000-7.000 adımlık menzile sahip silahlara göre tekrar düzenlenmesi gerekti.[539]

Kars Kalesinin eski bir savunma mevkii olması ve savunma hatlarının İran taarruzlarına karşı ve eski sistemler ekseninde belirlenmesi beraberinde bir takım sıkıntılar da getirmekteydi.

---

[537] Gradovskiy, a.g.e. s.72

[538] BOA, İ.DH. 532/36915, Sadece Kars'ın değil aynı kapsamda Karakilise, Ardahan ve Erzurum'da da istihkamların yapılmasına başlanmıştı. Bkz.: BOA, İ.DH., 538/37430

[539] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e. s.10

Bir bölgeye yeni bir tahkimat inşa etmek, eski usullere göre yapılmış bir müstahkem mevkii gelişen teknolojiler ışığında, farklı özelliklere sahip bir düşman için modernleştirmekten daha kolaydı. Manastırlı Mehmed Rıfat bu konu ile ilgili hatıratında, Kars Kalesinin eski usullere göre yapılmış olmakla birlikte teknik anlamda neredeyse tamamen modernize edildiğini ancak Dikmeler, Kabaktepe, Bozkale ve Tahmasarast gibi bazı bölgelere istihkam yapılması gerektiğini ifade etmekteydi.[540] Tabyaların eklektik yapıları ve hendeklerinin düşman kuvvetlerini engellemek açısından yetersiz olduğunu tespit eden Yarbay Atıf Bey, bu konudaki zafiyetin önlenmesi için bölük havuzlarının yaptırılması gerektiğini IV. Ordu komutanlığına bildirdiyse de savaşın gidişatı ve maddi durum sebebiyle bu havuzlar inşa ettirilememiş, böylelikle de Rus kuvvetleri engelsiz bir şekilde ovada operasyon sürdürebilmişti.[541]

Tabya hatlarının Kars Çayı tarafından ikiye bölünmesi, savunma durumunda bulunan kuvvetler için bir dezavantajdı. Kars Çayı'nın mevcut konumu, tabyalar arasındaki ikmalin hızını kısıtlamakta ve operatif seviyede ihtiyat kuvvetlerinden yararlanmayı engellemekteydi. Tabyaların konuşlanış biçiminin top menzilleri uzaklığında olması, muharebe esnasında tabyaların birbirlerini desteklemesine sebep olduysa da aynı zamanda şehre yakın bir bölgede savunma hattının oluşturulmuş olması, gerçekleşecek olası bir bombardıman durumunda sivil halkın ciddi derecede etkilenmesine sebep olmaktaydı. Arazinin yapısının kayalık olması düşman kuvvetlerin mevzi oluşturmasını engellerken aynı zamanda tabyaların siperlerinin bir bombardıman dâhilinde tamirini de kısıtlamaktaydı.[542] Tabyaların tamirini kısıtlayan faktörlerden birisi de coğrafi şartlar bakımından bölgede ormanın bulunmaması ve bu sebeple bataryaların inşasının mümkün olmamasıydı. Yine aynı doğal engeller gereğince tabyaların su temini de ancak Kars Çayı'ndan giderilebiliyor ve bu durum muharebe esnasında pek mümkün olmuyordu. Ancak kalenin ve savunma istihkamlarının coğrafi konumları düşman kuvvetlerinin hareketlerini tespit konusunda oldukça avantajlıydı. Bu konuşlanış biçimi Rus kuvvetlerinin cebri hücumlarını engellemekte, bölgedeki arazi de hem top hem de birliklerin sevkiyatını zorlaştırmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin hudut bölgelerine ilişkin nitelikli bir saha etüdü ve haritalandırma çalışmasının olmaması, dağlık arazisi sebebiyle belirli kısıtlamalara sahip olan ve doğal engeller kapsamında operasyon düzenlenen Kafkas Cephesi için ciddi bir problem idi. Kars, Erzurum ve Ardahan civarındaki istihkamların modernize edildiği süreçte İstihkam Komisyonu

[540] Manastırlı Mehmed Rifat, a.g.e. s.175
[541] 1293(H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında… s.188
[542] Greene, 93 Harbi…, s. 545

üyelerinden Kütahyalı Akif Bey gibi bazı görevliler, bölgenin haritasının çıkarılması gerektiğini bildirdiyseler de İstihkam Komisyonu Başkanı Fosfor Mustafa Paşa, Rus kuvvetlerinin dikkatini çekme riskini göze almayarak bu talebi reddetmişti.[543] Türk kuvvetlerinin saha etüdüne sahip olmaması, eski ve yabancılar tarafından yapılmış haritalar ekseninde harekat planlamasına nazaran Rus kuvvetleri, bölgede yeterince keşif yapmış ve detaylı haritalar dahi çizdirmişti.[544] Bu sebeple Osmanlı askeri idarecileri eski haritalar kapsamında strateji oluşturmaya çalışırken Rus komuta heyeti, daha gerçekçi tespitler elde etme fırsatını elde etmişti.

Osmanlı Devleti'nin hükmettiği coğrafyanın genişliği, lojistik sistemlerinin yeterli bir şekilde oluşturulmasını engellemekteydi. Devlet topraklarındaki ulaşım güçlüğü, demiryollarının yapılması ve zamanla kara yollarına önemin artması ile minimal düzeye düşürüldüyse de 1877-1878 Savaşı'nda bu durum oldukça kritik bir önem taşımıştı. Tuna Cephesi'ndeki muharebe, İstanbul'a yakınlığı ve kısmi olarak ticari faaliyetler kapsamındaki yolların sıklığı sebebiyle sekteye uğramadıysa da Kafkas Cephesi'nde ikmal ve iaşe faaliyetleri ulaşım sistemi dolayısıyla aksamaktaydı. Kafkas Cephesi'nin merkez lojistik destek üssü Erzurum olmakla birlikte bölgede bulunan ordu, İstanbul-Trabzon arasında denizyolu ve ardından Erzurum-Trabzon yolu ile beslenmekteydi. Cephe dâhilindeki ikmal hayvanlar aracılığıyla yapıldığından muharebe anında hızlı bir takviye çoğunlukla mümkün olmamakla birlikte taşımacılık yapan hayvanların temininde de sıkıntılar yaşanmaktaydı. Cephe hattı ile lojistik üs arasındaki mesafeye kıyasla yeterli hayvanın bulunmaması ikmal hızını azaltmakta, cephede bulunan askere iaşe ve mühimmatın zamanında ulaşmasını engellemekteydi.

Geniş bir bölgede icra edilen muharebeye yönelik olarak yığınakların ve ikmal üslerinin daha sık olması gerekmekteyken ulaşım ve alt yapının kısıtlı olması geniş alanların tam teşekküllü bir savunma hattından noksan olması anlamına gelmekteydi. Bu kapsamda Kafkas Cephesi'nin iki kritik üssü olan Kars ve Erzurum'a iaşenin temini oldukça önemli olmakla birlikte Gazi Ahmed Muhtar Paşa, konu ile ilgili cepheye geldiği ilk günden önlemler almaya, civar mahallerden mekkari hayvanlarını toplatmaya, mevcut erzakların dışarıya satışını engellemeye çalışmıştı.[545] 1877-1878 Savaşı Kafkas Cephesi'nde *hareketli savaş (mobile warfare)* stratejisi ile operasyon yürüten Gazi Ahmed Muhtar Paşa, müstahkem mevkilerden olabildiğince uzak bir bölgede düşman ile karşılaşmayı tercih etmiştir. Söz konusu strateji

[543] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s.140
[544] Tozlu, a.g.m. s.52
[545] Ahmed Midhat Efendi, a.g.e. s.166

seyyar ordu sistemi ile yürütüldüğünden ötürü güçlü lojistik hatlara gereksinim duymaktadır. Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı ordusunun operasyonel düzeyde lojistik desteğe sahip olmamasına rağmen Kars'ın düşüşüne kadar bölgedeki harekatın başarılı bir şekilde uygulanabilmesinin en önemli sebebi, savaş başlangıcında iaşe hususunda alınan önemlerdi. Ancak Alacadağ Muharebesine kadar başarılı bir şekilde yürütülen seyyar ordu ve ayrı kuvvetler ile müdafaa sistemi, Osmanlı yığınaklarının konuşlanış biçimi ve zaten yetersiz bulunan kuvvetlerin bölünmesi sebebiyle dağılmıştı. Ancak Kars Kalesinde yeterli erzakın depolanmış olması sebebiyle kalenin düşüşünde iaşe azlığı etkili olmamıştı. Bu hususta, Türk askeri iaşeden noksan olmasa da maaşlarının bir müddettir verilmemesi sebat ve cesaretlerini kırmış olabilirdi. Muharebe başlangıcı itibariyle, firar eden erlerin kurşuna dizilmemesi askerin firar konusundaki cesaretini artırmakla beraber, Rus kuvvetlerinin 1855 senesinde Kars'ı ele geçirdiklerinde esir askerlerin bir kısmını serbest bırakmasının da bazı askerlerin muharebeye tam olarak odaklanmamalarına sebebiyet vermiş olması da pek muhtemeldir.[546]

19'uncu yüzyıl Osmanlı savaşlarındaki başarısızlıkların ortak noktalarından biri hiç şüphesiz ki kaht-ı rical meselesidir. Nitelikli devlet adamı ve subay kadrosundaki eksiklikler Osmanlı Devleti'nin hariç ve dahil olmak üzere pek çok siyasi ve askeri meselede zor durumda bırakmıştır.1877-1878 Savaşı, iki cephede gerçekleşmekle birlikte her iki muharip devletin de Tuna Cephesi'ndeki kazanımlara öncelik vermesi Kafkas Cephesi'nde bulunan askerin hem mevcudunu hem de niteliğini etkilemiştir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Anadolu Ordusu başkumandanlığına atanarak Erzurum'a geldiğinde mevcut askeri heyet ile ilgili düşüncelerini hatıratında şu sözler ile ifade etmiştir:

"Hersek'te Trebin'den kovduğum Mirliva Hüseyin Sabri Paşa'yı feriklikle Ardahan kumandanlığında, Bosna kumandanlığından kovduğum Ferik Hüseyin Hami Paşa'yı Kars kumandanlığında ve 1871 Yemen'den kovduğum Mirliva Ahmed Muhlis Paşa ile akıl hastası Ferik Faik Paşa ve Mirliva Münib Paşa'yı ordu erkanı bulduğum gibi… padişahın hademe sınıfında iken ferikliğe yükselmiş Muhlis Paşa ile ihtiyarlayıp cismen ve zihnen düşkünleşmiş olan Ferik Macar Fevzi Paşa'yı erkanı harbiye reisliğinde bulum."[547]

Karargahında bulunan üst düzey askeri yetkililerin iyileştirilmesine çalışan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, pek çok iyi askerin Tuna Cephesi'ne gönderilmesi ve İstanbul'da kalan rütbeli askerlerin de cephede orduyu yönetecek kabiliyette olmaması sebebiyle, mevcut erkanı

[546] 1293(H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında.. s.185
[547] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.8

olumsuz faktörlerini olabildiğince kapatarak tespit ettiği eksikliklerine göre görevlere getirdi. Muharebe esnasında yararlılıkları görülen askerlerin terfi ettirilmesi belirli bir düzen içerisinde gerçekleşmediğinden dolayı, terfi sistemindeki adaletsizlik beraberinde itaatsizlik getirmekteydi. Kars'ın Haziran ayındaki muhasarasında Mirliva Hasan Paşa ve Topçu Kolağası Sabri Efendi başta olmak üzere bazı subayların üstün gayretlerine rağmen ödüllendirilmemiş olmaları asker arasında tesir göstererek ikinci muhasarayı da etkilemişti.[548]

Bölgede bulunan askerin ve komuta heyetinin yeterli niteliklere sahip olmadığı düşüncesinin yanı sıra karargahta yetki karmaşası da mevcuttu. Emir komuta zinciri savaşın başlangıcında zedelenmişti. Sultan II. Abdülhamid, üst komuta heyetinin muharebeye katılmayan mensuplarından müteşekkil *"Meclis-i Umur-u Harbiye"* ve bizzat kendisine bağlı bir askeri karargah hükmünü görebilecek olan *"Heyet-i Müşavere-i Harbiye"* isimli yapıları kurarak sefer aklının üç organlı bir yapı haline gelmesine sebep olmuştu. Bu durum cephede bulunan askerin ve komuta heyetinin kafasını sıklıkla karıştırmakla birlikte pek çok yetki karmaşasını da beraberinde getirmişti. Örneğin, muharebede önemli askeri komutanlardan biri olan Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın ailesi itibariyle oldukça nüfuslu olması sebebiyle Gazi Ahmed Muhtar Paşa onun üzerine bir otorite kuramamaktaydı. Kurt İsmail Hakkı Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Yahniler'deki yardım çağrısını cevapsız bırakmakla beraber görevlendirildiği harekatlarda son hamleyi gerçekleştirmekten de kaçınmıştı. Bunu yanı sıra muharebelerde yaşanan gelişmeleri Gazi Ahmed Muhtar Paşa'dan önce İstanbul'a bildirmesi de ast-üst ilişkisinin ne derece zedelendiğini ortaya koymaktaydı.

Orduda hiyerarşik düzenin bozulması ve emir komuta zincirindeki karışıklık, ast-üst ilişkilerini de etkilemiş ve muharip durumda olan komuta heyetinin stratejik kararlar almasının önüne geçmişti. Kafkas Cephesi'ndeki kuvvet çoğunluğunun Anadolu'da bulunması, Batum'da bulunan kuvvetlerin coğrafi şartları gereğince Anadolu'daki kuvvetler ile ortak strateji yürütmesini kısıtlamaktaydı. Batum kuvvetleri, idari anlamda Anadolu ordusuna bağlı olsa da iki ordu arasındaki iletişim sıklıkla kurulamıyor, İstanbul'dan Batum Ordusu'na yönelik özel talimatlar gönderiliyordu.[549] Ordunun yürütülmesindeki üç organlı yapı ve muharebe sahasından uzak olan zihinlerin aldığı kararların savaş esnasında alınması gerek stratejik öneme sahip kararları kısıtlaması operasyonel fırsatların kaçmasına sebep olmuştur.[550] Kaht-ı rical

[548] 1293(H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında… s. 189

[549] Rus kuvvetlerinin Gümrü ve Ahıska bölgesine asker sevk etmeleri sonrasında İstanbul'dan Ahmed Muhtar Paşa'ya gönderilen telgraf ile Batum kolordusu ile müşterek hareket etmeleri konusundan uyarılarda bulunulmuştu. Bkz.: BOA, MB.İ. 39/51

[550] Mesut Uyar, Edward Erickson, a.g.e., s.399

sorununun temelinde yatan sebeplerden biri olan '*Tuna cephesi önceliği',* asker mevcudu bakımından da Anadolu Ordusunu etkilemekteydi. Savaşın başlangıç tarihlerinde Anadolu hududunun savunulması için toplanan asker mevcudu 48.000 kadardı. Bu miktardan 37 piyade taburu, 11 süvari bölüğü ve altı bataryadan oluşan bir kuvvet Kars Kolordusu olarak teşekkül edilmişti. IV. Ordu bünyesindeki taburların Tuna Cephesi'ne takviye olarak gönderilmesi, zaten kısıtlı imkanlarla Anadolu hududunu savunmakla görevlendirilmiş olan ordunun mevcudunu azaltmaktaydı. Savaşın başlangıcında Anadolu ordusundan 26 tabur askerin ve Sohum'da bulunan kuvvetlerin de Tuna cephesini desteklemek için takviye olarak gönderilmesi, istihkamlar dahilinde savunma yapan Anadolu ordusunu sıkıntıya sokmaktaydı.[551] Kars'ta bulunan askerlerin bir önceki hafta bozguna uğramaları ve Hafız Paşa baskının da etkisiyle demoralize olmaları, Alacadağ Muharebesi sonrasında bölgeye yeterli takviyenin gerçekleştirilmemesi de kaybın nedenleri arasında yer almaktadır.[552]

Anadolu'nun savunulması için toplanan nizamiye ve gönüllü asker sayısının yeterli mevcuda ulaşmaması sorunu muavene askerleriyle giderilmeye çalışılmıştı. 410 kilometre uzunluğa sahip olan Kafkas muharebe hattı, 48.000 mevcutlu Osmanlı ordusu tarafından müdafaa edilmekteydi. Sayının azlığı ve kalelere ayrılan kuvvetler ile seyyar ordunun bölünmesi Osmanlı Devleti'nin askeri gücünü sınırlamaktaydı. Ordu mevcuduna en az 32 tabur muavene askeri ile Kürt şeyhleri tarafından toplanan 50.000 civarında süvarinin katılması beklenmekteydi.[553] Bölgede toplanması planlanan muavene askerlerinin belirlenen miktarlara savaş sonunda dahi ulaşamamış olması, gönderilen askerlerin yaşlı ve silah becerisinden yoksun olması da Kars'ın düşüşünün sebeplerinden biridir.[554] Tüm bunların yanında nitelikli süvari ve at konusunda da eksiklik yaşanmaktaydı. Çerkes ve Dağıstan muhacirlerinden oluşturulan süvari birliklerinin çoğu muharebenin sonlarına doğru gerek iaşe temininde yaşanan zorluklar gerek maddi imkanların kısıtlılığı sebebiyle dağılmıştı.

Askeri teknolojinin ülkeye ithal edilmesi için uzun zamandır çalışmalar yürüten Osmanlı Devleti, silah ve mühimmat açısından Rus ordusundan daha üstün durumdaydı. Kars'ta konuşlanmış 245 kadar top bulunmakla birlikte bunlardan 6'sı 15 cm'lik Kurpkari, 13'ü tunç, 48'i şeşhaneli olmak üzere pek çok çap ve özelliğe sahipti.[555] Osmanlı ordusundaki

[551] BOA, İ.MMS., 57/2626

[552] The Times, 22 Kasım 1877

[553] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.9

[554] Kars'a gönderilmesi planlanan muavene askerlerinin ancak 803 tanesi Kars'a ulaşmış olmakla birlikte bunların 300'den fazlası yaşlı ve savaşamaz durumdaydı. Bkz.: Ahmed Midhat Efendi, a.g.e., s.254

[555] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.11

topların ve silahların teknik ve mühimmat bakımından bu çeşitliliği pek çok sıkıntıyı beraberinde getirmekle birlikte silah teknolojisi açısından Rus kuvvetlerinden daha üstün bir teknolojiye sahiplerdi. Türk piyadelerinde bulunan Martini-Peabody tüfekleri Rus piyadelerinde bulunan Berdan ve Krenk tüfeklerinden daha iyiydi. Aynı şekilde Rus topçusunun kullandığı mühimmatın çoğunu pirinç toplar oluştururken Osmanlı topçusunda Krupp toplarının oranı daha yüksekti.

Osmanlı ordusunun salgın hastalık dolayısıyla zayıflaması ile birlikte sağlık sistemlerindeki zafiyet ortaya çıktı. İkmalde yaşanan zorluklar ve tıbbi malzemedeki eksiklikler sebebiyle her gün en az 200 asker hastalanıyor ve 50-60 kadarı da hayatını kaybediyordu. Haziran ayındaki muhasarada yaralı ve hasta asker ve halkın bir kısmı hayvanlar üzerinde Erzurum'a nakledilerek tedavi altına alındıysa da Anadolu ordusunun içinde bulunduğu zor durum bu sevkiyatı çoğu zaman sekteye uğratmıştı. Kars Kalesinin düşmesinden bir gece önce garnizon kumandanlığından Seraskerlik Makamı'na gönderilen rapora göre; Kars Kalesinde 4.000 kadar hasta ve yaralı asker bulunmasının yanı sıra 3.000 kadar askerin sağlık durumu da savaşmalarını engellemekteydi.[556] Şehir dahilinde kurulan kısıtlı kapasiteye sahip hastaneler kısıtlı imkanlar ile yaralıların miktarını dengeleyememekle birlikte özellikle de sargı bezi ve ilaç eksikliği sebebiyle pek çok askerin kangren olmasını veya hayatını kaybetmesini de engelleyememişlerdi.[557]

Savaş esnasında Osmanlı ordusunun sağlık hizmetlerindeki yoğun talep doğrultusunda geliştirilemeyen hizmet durumu karşısında Kızıl Haç, *"Bis dat qi cito dat" (Hızlı vermek iki defa vermektir)* sloganıyla halktan yardım toplayarak Tuna ve Kafkas cephelerinde faaliyet göstermişti.[558] Aynı kapsamda Hindistan'ın Haydarabad bölgesinden 5300 İngiliz lirası yaralıların tedavisi için toplanmış ve bu para ile gerekli malzemelerin alınarak cepheye gönderilmesi için Dahiliye Nazırı Ahmet Vefik Paşa görevlendirilmişti.[559] 1877-1878 Savaşı'nın ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı ordusunun sağlık sistemini geliştirmek amacıyla pek çok seyyar hastanenin yaptırılması teklif edilmiştir. İngiltere'den Mösyö Slade'nin Anadolu ve Rumeli bölgelerinde seyyar hastane yapma teklifi incelemeye ve uygulamaya alınmıştır.[560] Paris'ten Kontes Carre de Chauffour'un seyyar hastane teklifi ise Osmanlı

[556] 1293(H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında…, s.180

[557] 1293(H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında…, s.189

[558] Kızıl Haç bünyesinde toplanan yardım, Osmanlı ordusunun sedye, sargı bezi ve ilaç eksikliğinin giderilmesinde kullanılmıştır. Bkz.: BOA, HR.SFR., 250/31

[559] BOA, HR.TO., 126/6

[560] BOA, HR.TH., 23/27

idarecileri tarafından kabul edilmiştir.[561] Anadolu ve Rumeli'deki sağlık sistemlerindeki sıkıntılar ve gerekli malzemelerin ulaştırılmasındaki zorluk seyyar hastane fikrini uygulamaya geçirdiyse de bu faaliyetler de yetersiz kalmıştı.

Sonuç olarak; Kars'ın düşüşünün idari, askeri, sosyolojik, ekonomik ve teknolojik pek çok sebebi olmakla birlikte bu kayıp Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında önemli bir dezavantaj getirmişti. Bu tarih itibariyle bu dezavantaj, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya stratejilerinde Kars, Ardahan ve Batum'un geri alınmasını temele oturtmasına, orduda ve diğer kategorilerde teknolojiye ve çağın devletlerinin standartlarına uygun bazı değişimleri hayata geçirmeye çalışmasına sebep olmuştur.

3.3.KARS'IN DÜŞÜŞÜNÜN BASINA YANSIMALARI

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, teknik bağlamda iki devlet arasında gerçekleşen bir muharebe olmanın yanı sıra etkileri ve sonuçları bakımından uluslararası bir nitelik taşımaktadır. Bu sebeple muharebe gidişatı ve Kars Kalesinin Rus kuvvetlerinin eline geçmesi sürecine dair sadece muharip devletler değil uluslararası basın da pek çok yayın ve yorum yapmıştır. 1807 yılında İsveç ve İngiltere'de gerçekleştirilen basın faaliyetleri kapsamında tarih sahnesine çıkan *'savaş muhabirliği'*, Kırım Savaşı ile birlikte profesyonelleştiyse de kapsamlı bir şekilde uygulanması 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda gerçekleşmiştir.

Uluslararası da bir nitelik taşıyan 1877-1878 Savaşı, yerli ve yabancı basında geniş yer tutmakla beraber Türk basınının yaptığı yayınlar dönemin politikasının da etkisi ile propaganda alanı hükmü görmekteydi. Muharebe ile ilgili detaylı haberler yapan Türk basını, ekseriyetle propaganda faaliyetleri ile halkın moral ve motivasyonunu yükseltme amacı taşıyan yayınlar yapmaktaydı. Savaşın başlangıç sürecinde Türk basını, orduya katılan gönüllüler ve yapılan yardımlar ile ilgili haberler neşrederek Türk halkını gönüllü olarak orduya katılmaya davet etmekteydi.[562] Uluslararası basından haberlerin tercümelerine sıklıkla yer veren Türk gazeteleri, Osmanlı halkına devletin askeri kuvvetinin gücünü ispat etme çabası içerisindeydi. Bu kapsamda Zaman gazetesi, Golos gazetesinden tercüme ile yayınladığı bir haberde, Kars Kalesinin mevcut istihkamlarının sağlamlığından bahsederek Rus kuvvetlerinin burada

[561] Paris'ten Kontes Carre de Chaouffour'un seyyar hastane yapmak için Aralık 1877'deki başvurusu, lüzumu görülmediği gerekçesiyle reddedilmiştir. Bkz.: BOA, HR. SYS., 1234/27

[562] İttihad n.112, Vakit n.542

gerçekleştirdikleri bombardımanın yetersiz kalacağını, zira Türk kuvvetlerinin gücünün en üst seviyede olduğunu ifade etmişti.[563]

Türk basını, Kars şehrinin adeta savaş için yaratıldığını, Rus topçusunun faaliyetlerinin kalenin konumu dolayısıyla etkisiz olacağını, bölgedeki erzak ve mühimmatın fazlası ile yeterli olduğunu ve hala takviye edildiğini ifade eden yayınlar yapmaktaydı. İttihad gazetesinin 5 Kasım 1876 tarihli sayısında, Osmanlı ordusunun eksiğinin kalmadığı ve korkusunun da olmadığı ifade edilmekteydi.[564] Ancak Türk basının propaganda faaliyetleri bazı yayınların doğruluk derecesini şüpheye düşürmekle birlikte, Ardahan'daki yenilginin saklanarak Osmanlı ordusunun başarıları bağlamında bir kamuoyu oluşturulmaya çalışıldığı da tespit edilmekteydi.[565] Yerli basının Kafkasya'da çıkan isyana yer vererek Rusya'nın savaş şartlarında durumunun kötü olduğunu Osmanlı kamuoyuna bildirmişti. Vakit gazetesinde söz konusu isyan ile ilgili yer alan bir haberde tüm gücü ile Kafkasya'daki isyanı bastırmak zorunda kalan Rusya'nın Anadolu'da ilerlemekten kaçınacağı da ifade edilmekteydi.[566] Kars Kalesinin muhasarası esnasında gerçekleşen Hafız Paşa Tabyası baskınının süreçteki önemi üzerine yayınlar yapan Türk basını baskının sebebinin Rus kuvvetlerinin kamufle olarak Türk takviye kuvvetleri olarak algılanması olduğunu duyurmuştu. Haberin içeriğinde, durumun tespiti üzerine Rus kuvvetleri ile süngü süngüye muharebeye giren Türk kuvvetleri burada iki saat çatıştıktan sonra çokça esir vererek geri çekilmek zorunda kaldığına dair bilgiler de yer almaktadır.[567]

Yabancı basınına bakıldığında, teknik anlamda iki devlet arasında gerçekleşmekte olan 1877-1878 Savaşı'nın Avrupa'yı ne kadar etkilediği ve dikkatini celp ettiği gözler önüne serilmektedir. Rusya'nın Avrupa ve Kafkasya bölgesindeki faaliyetleri ve emelleri ile uyuşmayan Avrupa, bu kazanımları oldukça dikkatli bir şekilde incelemenin yanı sıra Osmanlı Devleti'ni de net bir şekilde desteklemekten kaçınarak çıkarları doğrultusunda hareket etmekteydi.

Kars'ın Rusya tarafından ele geçirilişini 19 Kasım 1877 tarihli sayısında duyuran İngiltere merkezli The Times gazetesi, Rus kuvvetlerinin Cumartesi akşamı başlattıkları harekat ile sabah 8'de Kars'ı hakimiyeti altına aldıklarını okuyucularına duyurdu. Haberde, *"Kafkasya'dan Küçük Asya'ya giden yolun anahtarının Rusya'nın eline geçmesi 12 saat sürdü.*

[563] Zaman, n.214
[564] İttihad, n.84
[565] Zaman, n.206
[566] Vakit, n.542
[567] Vakit, n.750

Şuanda Kars'ın 1854'teki halinden çok daha güçlü olduğuna inanılıyordu. Ancak Rus muhasara topçuları güçlü tahkimatlara harekat başlatmadan önce bu yapıların hasar görmüş olması muhtemel. Görünüşe göre bu ani başarının nedenleri tam olarak bilinmese de saldırı başarıyla sonuçlandı" ifadelerinin yer alması Kars'ın Rusya tarafından ele geçirilişinin batı basını açısından da şaşırtıcı olduğunu kanıtlamaktadır.[568] Kars'ın ele geçirilmesi ile ilgili haberlerin Batı basınına nazaran belirli bir müddet gecikmeli bir şekilde yayınlayan Türk basınının bu tavrı, iletişimsizlikten ziyade mevcut hükümetin resmi bir açıklama yapmaması ve Osmanlı halkının endişeye sevk edilmemesi çabasından kaynaklanmış olma ihtimali yüksektir.[569]

23 Kasım 1877 tarihinde yabancı basında Kars'ın düştüğüne dair rivayetlerin yer aldığı ve bazı telgrafların bu haberi duyurduğuna dair yayınlar yapan Türk basını, resmi açıklama gelmeden bunları sadece rivayet olarak duyurmuş ve yalanlamıştı.[570] Söz konusu rivayetlerin Ceride-i Askeriye'de de yayınlanması üzerine Vakit gazetesi, 24 Kasım 1877 tarihinde çıkardığı sayısında yerli ve yabancı basının bu konu hakkındaki haberlerinin tercümelerini yayınlamıştır. İstanbul gazetesinin, *"Asla şüphe olunmayan bir mebni sahihde aldığımız malumata göre kemal-i teessüfle beyan ederiz ki; Kars Pazar günü teslim olundu. Bu malumatımızın sahih çıkmaması için dua etmekte olduğunuzu beyana hacet yoktur"* ifadelerini içeren haberi, söz konusu telgrafların ciddiyetini gözler önüne sermekteydi. Levant Herald gazetesinin konu ile ilgili haberinde, *"Kars teslim olundu mu? Olunmadı mı? İşte bu sual umum-ı İstanbul ahalisi ağzında devran ediyor. Vakıa bunun teslimi gayri mümkün değildir. Fakat haberler bir mevki-i resmiyeden tasdik olunmadığı gibi şüpheler dahi birbirine muhaliftir"* ifadelerinin yer alması yerli ve yabancı basının bu konu ile ilgili pek çok şaibeli haber yapmakta olduğunu ancak resmi kaynaklardan konu hakkında açıklama gelmeden net bir tespit yapılamadığını kanıtlar niteliktedir.

Vakit gazetesinin 24 Kasım 1877 tarihli baskısında yaptığı açıklamaya göre, tüm bu rivayetler ışığında Kars'ın düştüğü tespit edilmekteydi. Gazetede yer alan makalede, *"Cenab-ı hak düşman din ve devleti kahr eylesin ki Kars'ın elden çıktığı anlaşılıyor. Kemal-i teessüfle beyaz ederiz ki; Ruslar Pazar günü her taraftan istihkamlara hücum ederek akşama kadar şiddetli muharebeler olunmuş nihayet akşamüzeri asakir-i şahane çaresiz kalarak Ruslar*

---

[568] The Times, 19 Kasım 1877

[569] *"Kars'ın zabtı söylentileri reddedildiyse de Basiret bugün sonunda gerçeği itiraf etti. Türk basının reddi hükümetin tavrı düşünüldüğünde oldukça normaldir. Babıali'nin haberi bildiğine inanılıyor, ancak nüfusu hazırlamak için yavaş yavaş duyurulacak."* Bkz.: The Times, 26 Kasım 1877.

[570] Vakit, n.747

Kars'a girmişler. Asakir-i Osmaniyenin bir miktarı esir düşerken bir miktarı da silahlarıyla firar edip kurtulmuştur. Her ne ise, Kars'ın elimizden çıkması bizi ye'se düşürmemelidir. Düşman medeniyet ve insaniyete müdafaa için Erzurum gibi müstahkem ve metin bir mevkimiz daha vardır" ifadeleri ile Kars'ın Rusya tarafından ele geçirilmesi karşısında Osmanlı halkının inançlarını kaybetmelerini engellenmeye ve Erzurum'daki müdafaanın başarılı olacağına yönelik inancı arttırmaya çalışmıştır.[571]

Kars Kalesinin beş gün süren top muharebesi sonrasında düşmanın cebri taarruzu ile ele geçirildiğini duyuran Basiret gazetesi, *"Bununla beraber sebat ve gayretimize asla fütur getirmeyip askerliğe ve muharebeye olan şevk ve gayretimizi artırarak düşmandan ahz-ı intikamı hakkıyla ve layıkıyla çalışmamızın en son günü bu gündür inşallah"* ifadeleri ile savaşın gidişatına dair halkın inancını taze tutmayı amaçlamıştır.[572] Söz konusu haberde Erzurum-Kars arasındaki yolların kar dolayısıyla kapanması sebebiyle Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Kars'ın muhasara altında olduğunu haber aldıktan sonra uzun süre bölgeden haber alınamadığı da ifade edilmekteydi.

Kars'ın Rus hakimiyetine geçtiğini duyuran The Times, bu tarih itibariyle Kars Kalesinin düşüşünün sebeplerine dair pek çok temel fikir ortaya atmıştır. Rus kuvvetlerinin Kars'ı ele geçirebilmesinin nedenlerinin tartışıldığı bir makalede yer alan, *"Gelen tüm raporlara göre, garnizon kuvvetlerinin açlıktan ya da mühimmat eksikliğinden düştüğüne inanmak mümkün değil. Muhtemel ki garnizon kuvvetleri bu görev için yeterli sayısal niteliklere sahip değildi. Muhtar Paşa'nın Alacadağ'da yaklaşık bir ay önce yenilmesi, o kadar ani ve belirleyiciydi ki, kalenin savunulmasına yönelik hazırlıkları düzenlemek için yeterli zaman bulunamamıştı"* ifadeleri ile kalenin zaptının askeri personel eksikliğinden muhtemel olduğu belirtilmişti.[573]

The Times, Kars'ın Rusya tarafından ele geçirilmesi ile ilgili haberlerine ertesi gün de devam ederek Türk kuvvetlerinden 5.000, Rus kuvvetlerinden ise 3.000 kişilik zayiat olduğunu bildirmişti. 20 Kasım 1877 tarihli sayısında yer alan bir makalede yer alan *"Kars'ın düşmesi hiç de şaşırtıcı değil. Eğer iyi donatılmışsa Kars, sonsuza kadar sürecek bir kuşatmaya dayanabilirdi. Dağın tepesindeki kuvvetlerin kayba uğraması pek muhtemel olmayıp atışlarının birbirini dengelediği de bilinmekteydi. Güçlü garnizon, güçlü rezervler ve doğu-batı istihkam sistemleri arasındaki ikmal ve iletişimin sağlamlaştırılması Kars'ın düşmesini imkansız*

[571] Vakit, n.748
[572] Basiret, n.2268
[573] The Times, 19 Kasım 1877

kılabilirdi. Ama Arap Tabyası ile Hafız Paşa tabyası arasındaki hattın oldukça az miktarda kuvvet ile yönetilmeye çalışılması durumunda Kars'ın düşmesi hiç de şaşırtıcı değildir" ifadeleri, Kars'ın düşüşünün asker mevcudunun azlığı ve muharebeye yeterince hazırlık yapılmamasından ötürü olduğunu ileri sürülmekteydi.[574] Yahniler muharebesinde elde edilen başarının Türk kuvvetlerinin daha geride bir hatta çekilmesi ile kaybedildiğini ve bundan sonraki süreçte Rus kuvvetlerinin kazanımlarının ardı ardına geldiğini belirten haberlerde, Kars'ın düzenli taktiklere sahip bir muhasara ile düşmesinin imkan dahilinde olmadığı, mevcut coğrafi durumun da buna izin vermediği ancak Alacadağ muharebesi ardından bölgeye ikmalin gerçekleşmemesinin kaybı da beraberinde getirdiği ifade edilmekteydi.[575]

Kars'ın ele geçirilişi ile ilgili sıklıkla haber yapan The Times gazetesinin 10 Aralık 1877 tarihli baskısında, 20 Kasım'da Moskova gazetesinde yer alan bir habere yer verilmiştir. Söz konusu habere göre Moskova gazetesinin muhabiri Kars'ın düşüşünü şöyle açıklamaktadır; *"Birinci sınıf bir kale olan Kars ve Küçük Asya'daki Türk bariyeri düştü. Birliklerimiz onu bir hücum ile ele geçirdi. 20.000 kişilik garnizonu, güçlü tahkimat ve savaş mühimmatı ile Kars dayanmayı başaramadı. (...) Karadağ yükseklikleri tam anlamıyla alevlerle kaplıydı ve büyük bir şenlik ateşine benziyordu. Garnizonun her askeri yüzlerce atış yaptı. Görünüşe göre tüm büyük kapsamlı silahlar iş başındaydı. Uzaktan bakıldığında, böyle bir yangının altında bir an bile kalmak imkansız görünüyordu. Ancak taarruz kolları sessizce ve titizlikle ilerledi. (...) Sabaha doğru kale elimize geçti. Ne yapıldığını anlamak için tabyalar görülmelidir. Böylesine güçlü bir istihkamın taarrruz ile ele geçirilebildiğine inanmak zor."*[576]

Kars'ın düşüşünü sadece askeri değil aynı zamanda politik çıkarları da etkilediğini ifade eden yerli ve uluslararası basın, Rusya'nın Kafkasya siyaseti açısından bu kazanımın ne derece önemli olduğuna dair haberler yapmaktadır. Basiret gazetesinin 3 Aralık 1877 tarihli yayınında *"Erzurum vilayetinin Rusya'nın eline düşmesi Anadolu kıt'asının mukasemesine bir mukaddime olacağı işkar olup Erzurum ve yahut Kars Rusyalının elinde kalıtsa o vakit bu madde nazar-ı dikkate alınacak bir madde olur. Ama İngiltere'ce asıl muhatara orada olmayup Rusyalının Şat ve Fırat cihetlerinden bulunan araziye tasallut etmesindedir. Devlet-i Aliyye şimdiye kadar Hindistan tarikini muhafaza eyledi. Ama rayet-i helal Kars ile Erzurum*

[574] The Times, 20 Kasım 1877

[575] *"Kars, hiçbir şekilde düzenli bir muhasara ile ele geçirilemezdi. Zeminin doğası bu ihtimali engellemekteydi. Geçmiş bize kalenin açlıktan ya da saldırı ile ele geçirildiğini göstermektedir. Alacadağ Savaşı sonrasında buraya yeterli ikmalin gerçekleştiği bilinmekteydi. Yeterli insan sayısı mevcut olmasa da Kars, ancak ana bir taarruz darbesi ile ele geçirilebilir."* The Times, 22 Kasım 1877

[576] The Times, 10 Aralık 1877

kalelerinde keşide olunamadığı halde artık tarik-i mezkuru muhafaza edecek kim kalır?" ifadeleri ile İngiltere'nin söz konusu kazanım ve kayıplara yönelik tepkisinin beklendiği ifade edilmekteydi.[577] The Times gazetesinin 21 Kasım 1877 tarihli sayısında yer alan bir makalede bu konu hakkında, *"Kars, Osmanlılar tarafından her zaman Asya'nın en büyük kolu olarak görülmüştü ve tekrarlanan talihsizliklere rağmen, her zaman bir üne sahipti. Türk imparatorluğunun kaderi üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilir. Gerçekten de insanları, güvensizlikten korumak zor olacaktır. Felaketin Konstantinopolis'te öğrenildiğini henüz duymadık ancak kötü haberler çok az gizlenebilir. Kars'ın düşüşünün Türkler üzerinde üretebileceği etkisinin yanında Rusya tarafındaki muhtemel etkisi de göz ardı edilmemelidir. Kafkasya'daki toprakları ile Osmanlılar arasında bir tampon bölge kurmak isteyen Rusya, Ermenistan'da sağlam bir bölge sağlamasının birincil koşulu olarak Kars'ın ele geçirilmesini görmekteydi. Bu sebeple bu başarı, Rusya'nın Kafkasya politikasına istenen yönde atılmış büyük bir adımdır"* ifadeleri yer almaktadır.[578]

1877-1878 Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya verilmesi yerli ve yabancı basında yer edinmişti. Türk basını, Rusya'nın Doğu Anadolu'daki kazanımlarının Avrupa devletleri tarafından kabul görmeyeceği kanaatindeydi. Bu konu ile ilgili Vakit gazetesi, Daily Telegraph imzalı bir şekilde yayınladığı haberde, Rus kuvvetlerinin Kars ve Erzurum'u ele geçirmesinin Avrupa –özellikle de İngiltere- nezdinde zor bir durum yaratacağından İngiltere'nin Anadolu'daki Rus kazanımlarına izin vermeyeceği görüşünü okuyucuları ile paylaşmıştı.[579] The Times gazetesinde yer alan bir makalede Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin geleceği hakkında yapılan bir yorumda ise *"Gücü olan istediğini alır; o halde Rusya üç kere fethettiği bu bölgede gücü yetene kadar kalacaktır"* ifadeleri yer almaktaydı.[580]

Savaşın sonunda imzalanan Edirne Mütarekesi'nin[581] ve sonrasında Ayastefanos Antlaşması'nın[582] maddeleri ve bu antlaşmalar sonucunda Kars, Ardahan, Doğubeyazıt ve Batum'un Rus kuvvetlerine verilmesi haberi yerel basında yer bulmuştu. Basiret gazetesinin haberinde; Osmanlı Devleti'nin Ayastefanos Antlaşması gereğince 1.410.000 ruble savaş tazminatının bir kısmını toprak karşılığında bir kısmını da nakit olarak ödeyeceğini ifade

[577] Basiret, n. 2278
[578] The Times, 21 Kasım 1877
[579] Vakit, n.574
[580] The Times, 21 Kasım 1877
[581] Basiret, n.2337
[582] Basiret, n. 2368

etmekteydi.[583] İngiltere ve Avusturya'nın Ayastefanos Antlaşması'na yönelik sert tepkileri Türk basınında yer alarak antlaşmanın olası bir revizyona tabi tutulabileceği de ifade edilmekteydi.[584] Bu tarih itibariyle Türk basını ağırlıklı olarak yabancı devletlerin konu hakkındaki görüşlerine ve eleştirilerine yer vermiş, Doğu Anadolu bölgesindeki kayıplara dair detaylı haberler yapmaktan uzak durmuştu.

3.4.SAVAŞA YÖN VEREN KOMUTANLAR

3.4.1. GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA

Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde yetişmiş olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, savaş sanatındaki yeteneği ve devlet adamlığı ile pek çok idari, askeri ve siyasi görevler icra ederek 50 seneye yakın Osmanlı Devleti bünyesinde hizmet etmiştir. 1 Kasım 1839'da Bursa'da doğan Ahmet Muhtar, 1851 senesinde Bursa Askeri Lisesi'ne başlamıştır. Askeri lisenin ardından 12 Haziran 1856'da Kara Harp okula başlayan ve 10 Mart 1861'de Harp Akademisini birincilikle bitirerek Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olan Ahmed Muhtar, ilk görev yeri olarak Hersek ve Karadağ bölgesindeki ayaklanmaları bastırmak ile görevlendirilmiş Müşir Ömer Lütfi Paşa'nın birliğine atanmıştır. Karadağ bölgesindeki isyanların bastırılması sürecindeki askeri faaliyetleri ile kendisini gösteren ve üstlerinin takdirini kazanan Yüzbaşı Ahmed Muhtar, bu başarısı sebebiyle Mecidi nişanı kazanmış olmakla birlikte Harp Akademisi'nde öğrendiği metotları mevcut arazideki gayrinizami unsurlara karşı pratikte kullanma beceresi de kazanmıştır.[585] Bu harekatta kazandığı tecrübeler Ahmed Muhtar'ın ilerideki komuta algısı ve strateji kurma becerisi üzerinde önemli bir rol oynamıştır.

Muharebede yaralanması ile 1862 senesinde Kara Harp Okulu'nda balistik ve teknik konularda ders vermesi amacıyla öğretmen olarak görevlendirilen Ahmed Muhtar, iki sene bu görevde kaldıktan sonra Kozan İsyanı'nı bastırmak amacıyla teşkil edilmiş olan tümenin kurmay başkanı olarak atanmıştı. Ocak 1866 senesinde Sultan Abdülaziz'in takdiriyle yarbaylığa terfi ettirilen Ahmed Muhtar Bey, şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin hocası olarak görevlendirilmişti. Öğretmenliği esnasında Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde hazır olan

[583] Basiret, n.2375

[584] Vakit, n. 883

[585] T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Türk Asker Büyükleri ve Zaferleri, Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa, "Askeri Yönü ve Türk Askerinin Kahramanlığı" Seri No: 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984, s.7

Ahmed Muhtar Bey, bu gezi esnasında hem Batı medeniyetinin farklılıklarını tespit etmiş hem de Şehzade Abdülhamid ile samimi bir yakınlık kurmuştur.[586]

1870 senesinde Askeri Şura Üyeliği'nde de bulunmuş olan Ahmet Muhtar Paşa, Yemen'de çıkan ayaklanma doğrultusunda Mirliva rütbesine yükseltilerek bu bölgeye gönderildi. Ahmet Redif Paşa komutasındaki birliğin komuta yardımcılığını üstlenen Ahmed Muhtar Paşa, bu bölgedeki muharebede kullandığı stratejiler ile pek çok tecrübe kazanmıştır. Beş taburluk kuvvet ile Rayda Kalesini kuşatan Ahmed Muhtar Paşa, mevcut kuvveti daha çok gösterme amacıyla gösteri yürüyüşleri yaptırmış, Asir Emiri'nin ordusunun da Müslümanlardan oluşması sebebiyle ezan okutarak manevi baskı kurmaya çalışmıştır. Ahmed Muhtar Paşa'nın bu stratejileri ile bölgedeki jeopolitik konumu oldukça önemli olan Rayda Kalesi, kan dökmeden alınmış ve Ahmed Muhtar Paşa'nın savaş sanatındaki yeteneği gözler önüne serilmiştir. 7'inci Ordu'nun kurulması ile müşiriyet rütbesine yükseltilen Ahmed Muhtar Paşa, 10 Eylül 1871'de Yemen komutanı tayin edildi.[587] Bölgede gerçekleştirdiği operasyonlar ile 1873 senesinde Yemen'de devlet otoritesini tekrar kurmayı başaran Ahmed Muhtar Paşa, buradaki imar ve iskan çalışmalarını başlattıktan sonra İstanbul'a çağrılarak 15 Mayıs 1873'te Nafia Nazırlığı'na atandı.[588] Kısa süre Girit Valiliği ve II. Ordu Komutanlığı yapan Ahmed Muhtar Paşa, 8 Şubat 1877 tarihinde IV. Ordu Komutanlığı ve Erzurum Valiliği'ne atandı.[589]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlangıcında 40 yaşında olan Ahmed Muhtar Paşa, askeri anlamda kabiliyetini pek çok kere kanıtlamış, II. Abdülhamid tarafından onay görmüş bir komutan olmakla birlikte savaş sanatına büyük alaka göstermeyi sürdürüyor, durum hakkında gerçekçi tespitlerde bulunuyordu. Ahmed Muhtar Paşa, Ardahan'ın düşmesini öğrendiğinde derin bir üzüntü hissettiyse de soğukkanlı bir şekilde derhal tedbirleri almaya başladı. Muharebenin tamamında da, hatta ordunun bozguna uğrayıp Kars'a düzensiz bir şekilde kaçması da dahil, soğukkanlılığını korumayı başararak mantıklı kararlar ve stratejiler üreten Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bu özelliği onun askeri yeteneklerine katkı sağlamaktaydı. Kars'a çekilen ordusunun ardından gelen ve hiçbir askeri çevirmeyi başaramayan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın hezimetin etkisi ile üzüntü ve sinirden gözyaşlarına boğulduğu rivayet edildiyse de paniğe kapılmayarak soğukkanlı bir şekilde Kars ve Erzurum mevkileri için gereken kararı alma dayanıklılığını göstermişti. Onun bu kararlı tavrı ve cesur stratejisi

[586] Rifat Uçarol, Mareşal-Ayan Meclisi Başkanı-Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919 Askeri ve Siyasi Hayatı, Derin Yayınları, İstanbul, 2015, s.12

[587] T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, a.g.e., s. 14

[588] BOA, A.MKT.MHM., 454/39

[589] Uçarol, a.g.e., s. 49

sonrasında Kars şehrinin sokaklarına dağılmış ve demoralize olmuş olan Türk askerleri de harekete geçmiştir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın yaradılış itibariyle iyimser bir karaktere sahip olması emri altındaki ordudaki zayıflıklar ve aksaklıklara rağmen strateji kurabilmesine sebep olmaktaydı.[590]

Ahmed Muhtar Paşa'nın taarruz kararı alarak gerçekleştirdiği Halyas muharebesi, cephede bulunan pek çok komutanın başarısız olacağına yönelik yüksek kanaatine rağmen, Rus kuvvetlerinin Anadolu'daki ilerleyişini durdurmuş ve Alacadağ Muharebesine kadar üstünlüğün Türk kuvvetlerinde kalmasına sebep olmuştu.[591] Serasker Redif Paşa'nın ordunun bir bölgede toplanması ve seyyar ordu stratejisiyle savaşın yürütülmemesi talimatına rağmen Gazi Ahmed Muhtar Paşa bu talebi reddederek ordunun ilerlemesine ve müstahkem mevkilerden olabildiğince uzak muharebe gerçekleştirmeye karar vermişti. Mehmed Arif Bey bu konu ile ilgili hatıratında, *"Ahmed Muhtar Paşa, eğer ileride doğacak bir mesuliyet korkusu ile ordusu için siperler ve sığınaklar yapmakla meşgul olsaydı, Rusya devletinin arzu ve azmettiği gibi, harp ilanından sonra bir ay geçer geçmez müsalaha imza olunurdu"* ifadeleri ile stratejinin mevcut şartlar gereğince doğru olduğunu belirtmiştir.[592]

1 Ekim 1877'de Gazi unvanını alan Ahmed Muhtar Paşa, askerin ve muharebenin mevcut durumunun kritik olmasının da etkisi ile bu unvandan etkilenmemiş, hatıratında konur ile ilgili, *"Gözümün önünde sabahın hasıl edeceği dehşet geçmekteyken küçük bir sevin hasıl oldu mu? Ne gezer… Bir tüyüm bile kıpırdamadı; telgraf kağıdını dürüp büküp sade cebime soktum"* ifadelerini kullanmıştı.[593] Rus kuvvetlerinin taarruzu riski ile karşı karşıya olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın bu habere yönelik kayıtsızlığı savaş sanatına ve vatanına duyduğunu sadık hislerin menfaati önünde olduğunu kanıtlar niteliktedir. Yabancı kaynaklarda "Son yirmi yılın reformları sonucunda yetiştirilen subayların en ehliyetlisi" olarak tanımlanan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, enerjik ve cesur yapısı ile stratejik görüş kapasitesinin niteliğini 1877-1878 Savaşı'nda kanıtlamıştı.[594]

Kars'ın düşüşü sonrasında İstanbul'da bulunan askeri yetkililerin aleyhinde yorumları sebebiyle IV. Ordu komutanlığından azledilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 8 ay 18 gün kaldığı Anadolu komutanlığından ayrılmıştır. 9 Ocak 1878 tarihinde İstanbul'a gelen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 17 Ocak 1878'da Çatalca İstihkamları Başkomutanlığı'na tayin edildi.

[590] Allen, Muratoff, a.g.e., s.129
[591] Uçarol, a.g.e., s.66
[592] Mehmed Arif Bey, a.g.e., s.333
[593] Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s.191
[594] Allen, Muratoff, a.g.e., s.50

İstanbul'un korunması amacıyla Çatalca bölgesindeki savunma hattının konuşlanış biçimi hususunda Sultan II. Abdülhamid ile ortak bir karara varamayan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, padişahın Kars ve Anadolu'da gerçekleşen muharebede yaşananlar ile ilgili kendisine yönelik olumsuz yargılarının farkında olmakla beraber görevinden azlini talep etmişti. Bunun üzerine Gazi Osman Paşa, Çatalca İstihkamları Başkomutanlığı'na tayin edilirken hizmetleri dolayısıyla Gazi Ahmed Muhtar Paşa da Erkan-ı Harbiyye-i Umumiyye Reisliği'ne tayin edildi.[595] 1877-1878 Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte devlet idaresinde görev almaya devam eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa sırasıyla; Tophane-i Amire Müşirliği, III. Ordu Müşirliği ile Manastır Valiliği, Teftiş-i Askeri Komisyonu Reis Vekili, Mısır Fevkalade Komiserliği, Meclis-i Mehamm-ı Harbiye üyeliği, Ayan Meclisi Reis Vekili, Ayan Meclisi Reisliği makamlarında hizmet etti.[596]

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, devlet idaresindeki üstün hizmetlerinin ardından devletin içinde bulunduğu idari bunalım karşısında tarafsız kabine kurması için 21 Temmuz 1912 tarihinde Sadrazamlığa getirildi. Üç ay sekiz gün süren sadrazamlığı sonrasında IV. Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması ile bu görevnden istifa eden Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 21 Ocak 1919'da İstanbul'da hayatını kaybetti.

3.4.2. LORİS MELİKOV

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus ordusunun Kafkas Cephesi kumandanı olan Loris Melikov, Ermeni asıllı bir aileye mensuptu. 1825 senesinde doğan ve Tiflis'te büyüyen Loris Melikov, 17 yaşındayken Grogno Guards Hussars'a girmiş, Kırım Savaşı esnasında Asya'da gerçekleşen muharebelere katılmıştı. Otuz yaşına geldiğinde Rus ordusunun önemli generallerinden biri olarak Rus ordusunda yerini almıştı.[597] Kırım Savaşı'ndaki etkinliği Rus kamuoyu tarafından pek bilinmeyen General Melikov'un yıldızının parladığı savaş ise hiç şüphesiz Osmanlı Devleti ve Rusya arasında gerçekleşen ve 19'uncu yüzyılın en önemli ve kapsamı en büyük olan 1877-1878 Savaşı idi.

General Loris Melikov, oldukça iyi eğitilmiş seçkin bir Rus komutanı idi. 1877-1878 Savaşı'nın henüz başlangıcında Ardahan'ın ele geçirilmesi Rus kamuoyunda önemli bir etki ve General Melikov'a karşı olumlu bir bakış açısı ortaya çıkarmıştı. Tuna Cephesi'ndeki

---

[595] Uçarol, a.g.e., s.112

[596] Rifat Uçarol, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, TDV İslam Ansiklopedisi, C.13, s.445-448, İstanbul, 1996, ss.447

[597] Hans Heilbronner, The Administrations of Loris Melikov and Ignatiev (1880-1882), University of Michigan, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Michigan, 1954, s. 32

muharebenin durma noktasına geldiği anlarda Kafkas Cephesi'nde kazanımlarına devam eden General Melikov, Kafkasya bölgesi hakkında oldukça bilgi sahibi idi. Söz konusu bilgisi ile Kafkas Cephesi komutanlığına atanan General Melikov'un kararsız karakteri savaş esnasında oldukça dezavantajlı olurken muharebe bölgesi hakkındaki bilgileri kendisini kısıtlı derecede göstermişti.

Zivin muharebesi sonrasında harekete geçen Loris Melikov, General Tergukasov kuvvetlerine yardım edilmesi için ya bu kuvvetler ile birleşecek ya da Zivin'de bulunan Türk kuvvetlerine yönelik bir hücum düzenleyecekti. İkinci seçenek kararlaştırıldıysa da Soğanlı dağları bölgesinde ilerleyen General Melikov, karakterindeki kararsızlığı burada da göstererek önce Micignirt-Aras yolunu tercih ettiyse de sonradan Zivin'e taaruuz kararı vererek yönünü değiştirmiştir.[598] Yahniler Muharebesinde de General Melikov başta olmak üzere Rus askeri idarecilerinin kararsızlığı ve sıklıkla emir değişikliği mevcut askerin cesaretini ve odağını kırmıştı. Bu durum üzerine Grandük Mihail, General Milyutin ve General Obruçev bölgeye gelerek muharebeyi bizzat kontrol etme gereği duymuştu.[599] Alacadağ ve Deveboynu muharebelerinde Türk kuvvetlerinin yaşadığı yenilgi ve Kafkas Cephesi'ndeki başarıları sebebiyle General Melikov'a 2'inci sınıf Aziz George nişanı verilmişti.

Kars'ın ele geçirilmesi *ile "Asya'daki savaşın tüm başarılarından daha büyük bir başarı ile Rusya'yı gururlandıran"* Loris Melikov, savaş sonrasında hizmetlerinden ötürü Nisan 1878 tarihinde Kont unvanı aldı.[600] Volga bölgesinde veba ile mücadele sebebiyle bölgeye atanan Loris Melikov, daha sonra Kharkiv Genel Valisi olarak görevlendirildi. 14 Şubat 1880'de Yüksek İdari Komisyonu Baş Şefi olarak atanan Loris Melikov, bu mevkideki başarıları karşılığında 6 Ağustos 1880'de İçişleri Bakanı olarak atandı. Loris Melikov İçişleri Bakanlığı süresince; reformların gerçekleştirilmesine dair çalışmalar yürüterek halkın kanun yapma sürecinde dahil olması için raporlar hazırlamış, tuz vergisini kaldırmıştı. 4 Mayıs 1881 tarihinde İçişleri Bakanlığı görevinden istifa eden Loris Melikov, 12 Aralık 1888'de Nice'de hayatını kaybetti.

1877-1878 Savaşı'nın bitimi ile birlikte St. Petersburg'a dönen Kont Melikov, etrafındakiler tarafından *"bereketli bir zihin ve entelektüel bakış ile bir çocuğun prensiplerinin yanılmazlığına yönelik güveni"* ile özetlenmekteydi.[601]

---

[598] Allen, Muratoff, a.g.e., s.133
[599] Allen, Muratoff, a.e., s.157
[600] Heilbronner, a.g.e., s. 33
[601] Heilbronner, a.e., s. 34

3.5. AYASTEFANOS VE BERLİN ANTLAŞMALARINDA KARS

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, başlangıçtan itibaren iki devlet arasında gerçekleşiyor gibi görünse de aslında uluslararası mahiyeti oldukça bariz olmakla birlikte Balkan Savaşları'na kadar *"Son Avrupa Savaşı"* olarak tanımlanmaktaydı.[602] Olası bir savaşın etkileri hakkında endişelere sahip yabancı devletler, savaşın altı yapısının hazırlandığı süreçte ve savaş esnasında pek çok askeri ateşeyi Osmanlı Devleti ve Rusya başkentlerinde görevlendirerek bölgeden en güvenilir bilgilere ulaşmayı amaçlamıştı.[603] Savaşın kapsamı gereğince Osmanlı Devleti ve Rusya, savaş henüz ilan edilmeden Avrupa devletlerinin desteğini almak için çabalamaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti, 1856 Paris Antlaşması gereğince toprak bütünlüğünün korunması için Avrupa devletlerinin desteğini talep ettiyse de diplomatik hamleler dışında bir yardım göremedi. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin talebi karşısında 6 Mayıs 1877'de ilan ettiği nota ile tarafsızlığını duyurmuş ve İstanbul'un ve boğazların statüsünün değiştirilmesi durumunda müdahale edeceğini bildirmişti.[604]

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Kars Kalesinin düşüşü ile Kafkas Cephesi'nde ve Plevne'nin düşüşü ile Tuna Cephesi'nde olmak üzere Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile sonuçlanmıştı. Kaleler ekseninde bir savunma savaşı yürüten Osmanlı Devleti, söz konusu stratejik kalelerinin düşmesi ile Avrupa'ya başvurduysa da bu talep karşılıksız kaldığından mütareke görüşmelerine başlama kararı aldı. Kızanlık'ta gerçekleşmesi kararlaştırılan mütareke görüşmelerinde Osmanlı Devleti nezdinde Hariciye Nazırı Server Paşa ile Haziran-ı Hassa Nazırı Namık Paşa, Rusya nezdinde ise Rus Ordusu Başkomutanı Grandük Nikola hazır bulunmaktaydı. Mütareke görüşmeleri için görevlendirilmiş heyete Rusya tarafından Kars, Erzurum ve Batum bölgelerinde hakimiyet talep edilmesi durumunda Rus yetkililere, savaşa toprak kazanmak için girmediklerinin hatırlatılması talimatı verilmişti.[605] Yine heyete verilen

---

[602] Peter Jackson, Jennifer Siegel, Intelligence and Statecraft: The Use and Limits of Intelligence in International Society, Praeger, London, 2005, s.99

[603] İngiltere İstanbul'da bulunan Albay William Lennox ile St. Petersburg'da bulunan Albay F.A. Wellesley tarafından, Almanya İstanbul'da bulunan Hirschfeld ve Lignitz ile St. Petersburg'daki General von Weder tarafından, Fransa ise İstanbul'da Kaptan de Torcy ve St. Petersburg'da bulunan Albay Gaillard tarafından savaşın gidişatına dair bilgilendirilmekteydi. Bkz.: Jackson, Siegel, a.g.e., s.100.

[604] *"Harbin ilanında Rus imparatorunun kaleme aldığı bir beyannamede Rusya'nın bu muharebede kendi menfaatlerini asla düşünmeyerek Hristiyanların ahvalini ıslah için işe başladığını ve netice-i muharebede şerait-i sulhüne Avrupa rıza-ı umumisi üzere vaz' eyleyeceğini beyan etmişti."* Bkz.: Vakit n. 752, Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.330

[605] Yuluğ Tekin Kurat, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği:1877-1880, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s.50

talimatlar arasında; Boğazlar ile ilgili taleplerin uluslararası bir mesele olarak öne sürülmesi ve tartışmasının ertelenmesi; gerektiği takdirde Romanya ve Sırbistan'ın bağımsızlığının kabul edilmesi; Karadağ'ın toprak kazanımının engellenmesi; Bosna, Hersek ve Bulgaristan'ın olası özerklik taleplerinin ise ileriki safhalarda görüşülmesi yer almaktaydı.[606]

20 Ocak 1878 tarihinde başlayan mütareke görüşmeleri Osmanlı Devleti tarafından çok ağır şartlar içeriyordu. Osmanlı Devleti'nin kabulüne sunulan hususlar; Kars ve Erzurum'un Rus kuvvetlerine teslimi, Bulgaristan Emareti'nin kurulması, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlığı ve Boğazlar üzerinde bazı imtiyazlardı. Osmanlı Devleti, mütareke görüşmeleri amacıyla gittiği Kızanlık'ta adeta bir ültimatom ile karşı karşıya kaldı. Rusya'nın öne sürdüğü şartlar ağır olmakla birlikte Osmanlı Devleti'ne bu şartlara dair nihai kararı vermek için 24 saatlik bir süre tanınmaktaydı. Grandük Nikola, Türk temsilcilere protokolün tartışmaya açık olmadığını, kendisinin görevinin mütareke şartlarını tartışmaya açmak değil kesin kararı St. Petersburg'a bildirmek olduğunu ifade etti.[607]

Rusya'nın öne sürdüğü şartların tadilatını kabul etmemesi üzerine Osmanlı Devleti, İstanbul'un Rus askeri kuvvetleri tarafından tehdit edildiği bir ortamda mütarekeyi imzalayarak 9 ay 7 gün süren 1877-1878 savaşını sonlandırdı. Avrupa'dan herhangi bir destek alınamaması ve Rus ordusunun İstanbul'u tehdit eder bir konumda olması sebebiyle Osmanlı Devleti, ağır şartlara sahip olan bu barış mazbatası ve Ayastefanos Antlaşması'nın temellerini oluşturacak olan mütareke sözleşmesini imzalamak zorunda kaldı. Mütarekenin kabulü ile Osmanlı kuvvetleri Tuna'da Vidin, Rusçuk, Silistre ve Anadolu'da da Erzurum kalelerini boşaltarak, bu müstahkem mevkilerin beş kilometre uzaklığına Rus kuvvetlerinin yerleştirilmesini kabul etmişti. [608]

Ayastefanos Antlaşması ile beraber 1877-1878 Savaşı cepheden masaya dönmüştü. Rusya'nın İstanbul ve Boğazları tehdit etmesi üzerine İngiltere bölgeye bir filo göndererek olası bir Rus ilerleyişi karşısında Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmeyi planlamaktaydı. İngiliz filosunun İstanbul Boğazı'nın girişinde bulunması Rusya'nın savaş sonucunda edindiği kazanımları baltalar nitelikteydi. Bu durum karşısında Rusya, Boğazların kapatılmasını veya bir Rus filosunun geçişine izin verilmesini Osmanlı Devleti'nden talep ettiyse de yeni bir savaşı başlatma riski sebebiyle bu talep reddedilmişti. Bu kapsamda Çar II. Aleksandr tarafından

[606] Kurat, a.g.e., s.50
[607] BOA, Y.EE., 76/32
[608] Edirne Mütarekesi'nin ayrıntılı maddeleri için bkz.: Muahedat Mecmuası, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1881, C.4, s.177-184

Sultan II. Abdülhamid'e yönelik yazılan 12 Şubat 1878 tarihli telgrafta; *"İngiliz hükümetinden aldığım bir haber ile Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesine rağmen bir İngiliz filosunun Boğaziçi'ne gireceğini öğrendim. İngiliz filosunun İstanbul Boğazı'na girmesi, kişisel hassasiyetiniz yüksek olsa da benim için antlaşma şartlarını uygulamak imkansızdır"* ifadelerine yer verilmişti.[609] Osmanlı Devleti, iki büyük güç arasında ve kendi topraklarında çıkan bu diplomasi savaşının fiiliyata dökülmemesini istiyor ve bu kapsamda da bir denge siyaseti yürütmeye çabalıyordu. İngiltere'nin İstanbul kıyılarına filo göndermesi sonrasında Sultan II. Abdülhamid'e olası bir İngiltere-Rusya çatışmasında hangi tarafı tutacağı sorulduğunda, *"Osmanlı'nın bir savaş daha yapacak gücü yoktur. İngiltere'ye Boğazları emanet etmek ise felâket olacaktır ancak ahirette hangi tarafa gideceğimi bilmediğim kadar oluşabilecek bir savaşta da hangi tarafta yer alacağımızı bilemiyorum"* ifadeleri ile cevap vermesi de bu durumu kanıtlar niteliktedir.

İstanbul sınırlarına kadar ulaşmış olan Rus ordusu, savaştaki başarılarına rağmen askeri kuvvet olarak zayıflamıştı. Bir yandan mütareke şartlarının kabulü için Osmanlı Devleti'ni zorlayan Rusya, diğer yandan İstanbul'a yönelik bir operasyon da planlamaktaydı. Zira Çar II. Aleksandr, diplomasi savaşında kaybetmektense yeni bir savaşı göze almaktaydı. Bu bakış açısının oluşmasında St. Petersburg'da etkili bir kulise sahip olan Slavyonafillerin etkisi olmakla birlikte İstanbul önlerinde bulunan ve mütareke görüşmelerini yürüten Grandük Nikola'nın gönderdiği mektuplarda yansıttığı ortam ve durum tespitleri de Çar II. Aleksandr üzerinde etkiliydi. 21 Ocak 1878 tarihinde Grandük Nikola'nın St. Petersburg'a gönderdiği mektupta, *"Kanaatimce artık Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine girmek zamanı gelmiştir"* ifadeleri yer almakla birlikte hiç şüphesiz Rusya'nın nihai hedefinin bu olduğu ortadadır.[610] Rusya'nın İstanbul'a yönelik bir operasyon gerçekleştirmemesinin nedenleri arasında askeri kuvvetlerin fiziksel olarak zayıflaması, tifo salgını ve Rus ordusunun iaşe depolarından uzak olmaları sebebiyle ikmal sisteminde ortaya çıkan zafiyet bulunmaktaydı. Ordunun mevcut durumunu göz önünde tutan General Obruçev, tekrar bir savaşın gerçekleşmesi halinde Avrupa'nın da desteğini alacak olan Osmanlı Devleti'nin kuvvetleri karşısında Rus askerinin yorgun ve ikmalden yoksun olduğunu bildirerek sorunların diplomasi yoluyla halledilmeye çalışılmasını savunmaktaydı.[611]

[609] BOA, HR. SYS., 1218/6

[610] Kurat, a.g.e., s. 51

[611] Mustafa Öztürk, *"Ayastefanos ve Berlin Antlaşmasları Arası Sürecin Çarlık Rusya Açısından Değerlendirilmesi",* **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,** C.6, S.15, ss.676-687i Türkiye, 2018 s.679

Ateşkesin imzalanmasının ardından 3 Mart 1878 tarihinde Rusya tarafından İgnatiyef ve Nelidof, Osmanlı Devleti tarafından ise Hariciye Nazırı Saffet Paşa ve Berlin Sefiri Sadullah Bey, 29 maddeden müteşekkil Ayastefanos Antlaşması'nı imzaladı. Bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti; Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığını; özerk bir Bulgaristan Prensliği'nin kurulmasını; Girit, Bosna-Hersek, Arnavutluk ile Ermenilerin bulunduğu vilayetlerde ıslahat yapılmasını; Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt'ın Rusya'ya verilmesini ve savaş tazminatı ödemeyi kabul etmişti. Ayastefanos Antlaşması, ağır şartlarına rağmen Türk delegeleri tarafından kabul edilmek zorunda kalınmıştı.[612] Ayastefanos Antlaşması'nın 19'uncu maddesi ile Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş tazminatı vermeyi kabul etmişti. Söz konusu maddeye göre Osmanlı Devleti Rusya'ya; savaş masrafları için 900 milyon, ticaret yolları ve Rus sahillerinin uğradığı zarar için 400 milyon, Kafkasya'daki zayiat için 100 milyon, Osmanlı topraklarında yaşayan Rus tebaasının zararları için ise 10 milyon ruble tazminat ödemeyi kabul etmişti.[613] Antlaşma maddesine göre Osmanlı Devleti, 1.410.000.000 ruble tazminatın bir kısmını arazi terki suretiyle ve kalan 300 milyon rubleyi ise nakit ödeyecekti. Bu kapsamda Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt ile Soğanlı'ya kadar olan yerler Rusya'ya terk edilecek, Türk-Rus delegelerinden müteşekkil bir komisyon ile hudut tespit edilecekti.[614]

Osmanlı Devleti'nin söz konusu şartları ağır olmasına rağmen kabul sebeplerinden en mühimi Rusya ve Avrupa arasındaki çıkar çatışmasının Tuna ve Kafkasya ekseninde devam etmesiydi. 19'uncu yüzyılın en ağır savaşlarından biri olan 1877-1878 Savaşı'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği zarar uzun yıllar tamir edilmeye ve iyileştirilmeye çalışılacaktı. Askeri kazanım ve kayıpların bu derece ağır olduğu bir savaş sonrasındaki diplomatik çatışma, Osmanlı Devleti tarafından mümkün olduğu derece engellenmeye çalışılmıştı.

Ayastefanos Antlaşması ile beraber Rusya, I. Petro döneminden beri klasik anlamda Rus devletinin temel stratejisi olarak görülen *"sıcak denizlere ulaşma ve İstanbul'u ele geçirme"* siyaseti kapsamında Balkanlar'da Bulgaristan ve Kafkasya'da Kars, Ardahan ve Batum'un ele geçirmişti. Bu antlaşma ile birlikte Anadolu'ya yönelik bir tehdit süreci başlamakla birlikte Balkanlar'da ve Asya'nın önemli bir kısmında Rus etkisi de görülecekti. Ancak Rusya'nın *"Şark Meselesi"* konusunda tek başına hareket etmesi Avrupa devletleri tarafından, özellikle de İngiltere ve Avusturya-Macaristan tarafından oldukça şiddetli bir tepki ile karşılandı.

---

[612] Basiret, n.2375
[613] Muahedat Mecmuası, C. 4, s.195
[614] Muahedat mecmuası, C. 4, s.196

İngiltere dönemsel politikası gereğince imparatorluk yolunun en büyük tehdidi olan Rusya'nın bu bölgede kritik kazanımlar elde etmesini engellemeye çalışmaktaydı. İngiltere'nin bölgedeki çıkarları konusunda bir muhafız hükmü gören Osmanlı Devleti'nin Rusya ile girdiği savaşta İngiltere tarafsızlığını ilan ettiyse de savaş sonucunda Rusya'nın elde ettiği kazanımlar bir tehdit oluşturmaktaydı.[615] Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığı İngiliz çıkarları için adeta bir muhafaza hükmü gördüğünden Ayastefanos Antlaşması'ndaki Rus kazanımları İngiltere için bir tehdit hükmündeydi. Kars, Ardahan ve Batum'u hakimiyeti altında tutan Rusya'nın Anadolu'daki ilerleyişine gerekli temeli sağladığı düşüncesiyle İngiltere antlaşmanın revize edilmesini talep etmekteydi.[616]

Avusturya-Macaristan, savaşın başlangıcı ile beraber Balkanlar'daki çıkarlarını korumak, Rusya'nın bölgedeki olası kazanımlarını engellemeyi amaçlamaktaydı. Savaşın iki devlet arasında kalmasına çabalayan Avusturya-Macaristan, savaş sonuçlanana kadar tarafsızlığını korumuştu.[617] Ayastefanos Antlaşması ile Avusturya-Macaristan savaş öncesinde imzalanan ve Balkanlardaki siyasetini koruyan Budapeşte Antlaşması'nı Rusya'ya hatırlatarak söz konusu kazanımların anlaşmaya aykırı olduğunu ileri sürekteydi. Almanya, askeri sanayi bağlamında Rusya ile yürüttüğü siyaset gereğince savaş esnasında karşılıklı çıkar ilişkilerini sürdürmüştü. Almanya'nın bu süreçteki stratejisi Osmanlı-Rusya meselesi ile Avrupa'yı oyalayarak bölgedeki yayılma sahası ve çıkarlarını genişletmekti. Ancak 1877-1878 Savaşı sonucunda elde edilen Rus kazanımlarının revize edilmesi hususunda diğer devletler ile paralel bir siyaset sürdürmüştü.

Antlaşmanın Avrupa genelinde de tepki ile karşılanması sonucunda bu konunun uluslararası bir kongrede görüşülerek anlaşmanın revize edilmesini talep edildi. Bu kapsamda Ayastefanos Antlaşması *"geçici barış antlaşması"* olarak tanımlanmaktaydı. Kongre toplanması teklifi Rusya'da iki cepheli bir tepki oluşturmuştu. Rusya'nın Londra elçisi Kont Şuvalov, olası bir kongrenin Rus çıkarlarına hizmet etmeyeceğini, İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın ortak bir bakış açısı ile Rus çıkarlarını engelleyeceğini ileri sürmekteydi.[618] Rusya Dışişleri Bakanı Aleksandr Mihailoviç Gorçakov ise, kongre hakkında

---

[615] Osmanlı Devleti Londra Sefareti'nden 14 Ağustos 1877'de gelen telgrafta İngiltere kraliçesinin, *"Bilcümle devletlerle ilişkilerimiz dostçadır. Şark meselesinin çıkışından beri barışın sağlanmasına ilişkin gayretlerimiz sonuç vermedi. Osmanlı Rus Harbinin İngiltere'nin yararlarına zarar verdiği müddetçe tarafsızlığa uyacağımızı ilan eylerim"* ifadeleri ile tarafsızlık ilan ettiği bildirilmekteydi. Bkz.: BOA, Y.PRK.HR., 2/21

[616] İngiltere'nin Kafkasya siyaseti gereğince Rus kazanımlarına tepki göstermesi Türk basınında da yankı bulmuştu. Bu kapsamda İngiltere Kont Şuvalof'a Kars ve Batum bölgesinden Rusya'ya arazi verilmesinin kabul dahi edilemeyeceğini ifade etmişti. Bkz.: Tercüman-ı Şark, n.40

[617] BOA, Y.PRK.HR., 2/2

[618] Öztürk, a.g.m., s. 681

olumlu düşünmekle birlikte cephede kazanılan askeri başarının diplomasi ile de pekiştirilebileceğini savunarak bu kongrenin Rus çıkarlarını koruyacağını savunmaktaydı. İstanbul'un sınırlarında bekleyen Rus ordusunun yaşadığı zorluklar ve devletin ekonomik-siyasi durumu göz önünde tutulduğunda bir an önce barış antlaşmasının imzalanmasını arzulayan St. Petersburg, kongrenin toplanmasını kabul etti.

Berlin Kongresi'nin toplanmasından önce Kont Şuvalov ve Lord Salisbury nezdinde İngiltere ile Rusya arasında bir anlaşma sağlanmıştı. 18-30 Mayıs 1878 tarihleri arasında İngiltere ve Rusya arasında 3 gizli antlaşma imzalanarak Bulgaristan'ın ikiye bölünmesi ve Türk askerlerinin bölgeden çekilmesi, Osmanlı Devleti idaresi altındaki azınlıkların Avrupa tarafından korunması, Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya idaresine bırakılması, Eleşkirt bölgesinin ise Osmanlı Devleti'ne iade edilmesi konusuna anlaşmaya varılmıştı. Bu anlaşmalar kapsamında Rusya, İngiltere'ye İstanbul nezdinde bazı özel güvenceler de sağlamıştı.[619]

13 Haziran 1878'de Berlin'de toplanan kongrenin başkanı Almanya Başbakanı Bismark olmakla birlikte katılımcı devletler; Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya idi. Rusya kongreye Dışişleri Bakanı Aleksandr Mihailoviç Gorçakov, İngiltere Büyükelçisi Petr Andreviç Şuvalov ve Berlin Büyükelçisi Petr Pavloviç Ubri'yi temsilci olarak gönderdi.[620] Osmanlı Devleti nezdinde kongreye temsilci olarak Müşir Mehmed Ali Paşa, Berlin sefiri Sadullah Bey ve Nafia Nazırı Aleksandr Karatodori Paşa'yı gönderdi.[621]

İlk oturumunu 1 Temmuz 1878'de gerçekleştirilen Berlin Kongresi'ne katılan ve 1856 Paris Antlaşması'nda imzası olan bu devletler, söz konusu antlaşma aksine hareket ederek Osmanlı Devleti'nin değil Avrupa'nın çıkarları üzerine Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarını hafifletmek değil kendi siyasetleri doğrultusunda düzenlemek amacı taşımaktaydılar. Sultan II. Abdülhamid, kongreye katılan delegelere tazminatın azaltılması, Eleşkirt bölgesi, Batum, Beyazıt ve Varna'nın geri alınması konusunda ısrarcı olmalarını emrettiyse de Türk delegelerinin kongredeki itirazları, Almanya Başbakanı Bismarck tarafından engellenmişti. Kongrede İngiltere çıkarları ve talepleri baskın olmakla birlikte Türk delegeleri ve siyasetinin etkisi neredeyse hiç yoktu.[622] Avrupa Devletleri, Osmanlı Devleti'nin haklarını korumak ve

[619] Roberts, a.g.e., s. 76
[620] Öztürk, a.g.m., s.682
[621] BOA, A.DVN.NMH., 24/8
[622] Berlin Kongresi'ne katılan Rus delegelerinden birinin günlüğüne, "Türkler kütük gibi oturuyor ve konuşmuyor" ifadelerini yazması, kongrede Türk siyasetinin kısıtlı olduğu ve gönderilen temsilcilerin diplomatik

antlaşmanın şartlarını yumuşatmaktan ziyade bu antlaşma ile Osmanlı toprakları üzerinde fayda sağlamak amacında müttefiktiler. Almanya Başbakanı Bismarck'ın kongrede itiraz eden Türk delegelerine karşılık olarak, *"Biz buraya sizin istediğiniz hudutları tespite değil, Avrupa'yı dertten kurtaracak tedbirleri almak için toplandık"* ifadeleri bu düşünceyi kanıtlar nitelikteydi.[623]

Kars ve Batum bölgesinin Rusya'ya verilmesini kabul eden İngiltere, Berlin Kongresi'nde Doğu Anadolu bölgesindeki Rus kazanımlarını özellikle de Batum limanının kullanımını engellenmeye çalışmıştı. 6 Temmuz 1878 tarihindeki oturumda Anadolu meselesi ele alınmıştır. Rusya, Erzurum, Beyazıt ve Eleşkirt bölgelerinin Osmanlı Devleti'ne iade edileceğini ifade etmiş, Batum'un serbest liman olarak kullanılacağını ifade etmişti. Doğu Anadolu bölgesindeki Rus kazanımları ile ilgili İngiltere, özellikle de Rus hakimiyeti altındaki bölgede yaşamakta olan Müslüman nüfus kapsamında itirazlarda bulunmuştu. Lord Beaconfield'ın Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinde yaşanan Müslümanların durumu hakkındaki eleştirilerine karşılık olarak Gorçakov, Batum bölgesinde Laz nüfusunun olmadığını iddia etmiştir. Gorçakov'un bu iddialarına karşılık olarak Osmanlı temsilcileri, Batum'da 160.000 kadar Laz yaşadığını ifade etmiştir.[624]

Berlin kongresi sonucunda 64 maddelik Berlin Antlaşması imzalandı. Berlin Antlaşması'nın 58'inci maddesi ile Ayastefanos Antlaşması'nda belirlenen şartlar kabul edilerek Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya verildiği tasdik edilmekteydi. Buna karşılık olarak antlaşmanın 60'ıncı maddesi uyarınca Rusya, Eleşkirt ve Beyazı bölgelerini Osmanlı Devleti'ne iade edecekti.[625] Eleşkirt ve Beyazıt bölgesinin Osmanlı Devleti'ne iade edilmesi Rusya'nın İran eksenli ticaretteki baskın rolünün önlenmesine sebep olmuştu.[626]

Berlin Kongresi Rusya'nın Balkanlar ve Kafkasya'daki hızlı ilerleyişine bir denge ve engel oluşturma amacıyla toplandıysa da kongre süreci ve sonucunda imzalanan antlaşma ile birlikte 1856 Paris Antlaşması ekseninde Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü koruyan Avrupa devletlerinin bu stratejiden vazgeçtiğini de ortaya çıkarmıştır. 1877-1878 Savaşı ile birlikte

---

yeteneğe sahip olmadığını gözler önüne sermektedir. Bkz.: Alan Palmer, Bir Çöküşün Yeni Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yılı, Çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı, Sabah Kitapçılık, İstanbul, 1997, s.174

[623]Cemal Kutay, Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, C.14, S.20, Tarih Matbaası, İstanbul, 1960, s.8261

[624] BOA, Y.EE., 77/1

[625] Berlin Antlaşması'nın 58'inci maddesi; *"Babıali Rusya imparatoruna Asya'da Ardahan ve Kars ve limanıyla beraber Batum arazisini ve eski Rusya hududu âtide muharrer hat arasında bulunan bil-cümle araziyi terk eder."* Bkz.: Erim, a.g.e., s.422-423

[626] Mithat Aydın, *"İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları Sorunu (1877-1878)"*, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 38, s.253-288, Erzurum, 2008, ss.281

Osmanlı Devleti, toprak bütünlüğü ve yürütülen strateji açısından kritik olan Bosna-Hersek, Kıbrıs ve Kars'ı kaybetmekle birlikte bu bölgelerde kurulan yeni idarelerin kapsamı ve faaliyetleri açısından da uzun ve problemli bir süreçle karşı karşıya kaldı. Berlin Kongresi sonrasında ihtilafların giderildiği, Bab-ı Ali ile Rusya'nın arasındaki antlaşmaya koşulsuz uyması ve Osmanlı Devleti'nin boşaltılması gereken kaleleri sorun çıkarmadan boşaltması talep edilmekteydi.[627]

Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti gündemine giren konulardan biri de Ermeni Meselesi idi. Ermeniler, I. Petro'nun vasiyetnamesindeki *"Türkiye'nin Doğu vilayetlerini Ermenilerden meskun arazilere dönüştürünüz"* maddesi ile Doğu Anadolu'da Rus kuvvetlerinin eline geçen toprakların verilmemesi için muharebe sonunda harekete geçmişti.[628] İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan'ın başkanlığında toplanan Ermeni Meclisi, Çar II. Aleksandr'dan Rus kuvvetlerinin ele geçirdiği bölgelerin boşaltılmayarak Rusya'ya bağlı bir Ermeni devletinin kurulması, Bulgaristan'ın imtiyazlarına paralel imtiyazlara sahip olunması talep etmekteydi. Patrik Nerses'in çabaları ile Ayastefanos Antlaşması'na 16'ıncı madde eklenerek Doğu Anadolu'da Ermeni halkının bulunduğu vilayetlerde ıslahat yapılması zorunluluğu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilerek uzun süre sıkıntılar doğuracak olan Ermeni Meselesi'nin çıkışına zemin oluşturulmuştu. Bu kapsamda Berlin Kongresi'nin toplanmasının kararlaştırılmasının ardından Patrik Nerses, Lord Salisbury'e bir mektup göndererek *"Ermeniler politik ihtirastan uzaktır ancak bu Lübnan'da olduğu gibi verilecek güvencelerle Türk Ermenistan'ında Hristiyan bir idare istemektir"* ifadeleri ile Berlin Kongresi'nde de Ermeni meselesinin ele alınmasını talep etmişti.[629] Asya'daki uluslararası rekabetin en önemli unsuru halini alan Ermeni meselesi, Berlin Antlaşması'nın 61'inci maddesi ile Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerde ıslahat yapılması ve üye devletlerin bu konuda nezaret etmesi kabul edilmişti.[630]

Berlin Antlaşması ile 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sona erdirilmiş olsa da pek çok devletin çıkar çatışmasının bulunduğu bölgedeki sorunlu yapı çözülememişti. Rusya, Tuna ve

---

[627] BOA, Y.EE., 76/8

[628] Beşir Mustafayev, *"Cihan Hakimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermeni Devleti'nin Kurulmasında Etkisi",* **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi,** Mersin, 2013, C.4, S.11, ss.17-27, s.20. I. Petro, İran elçisi Artemiy Volınskiy'e verdiği talimatlarda da Ermenilerin meskun olduğu bölgelerin araştırılarak bu toplulukların Rusya'ya ve Rus Çarı'na bakış açılarının tespit edilmesini talep etmekteydi. Detaylı bilgi için bkz.: Okan Yeşilot, Şah'ın Ülkesinde Rus Çarı I.Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volınskiy'nin Kafkasya Raporu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s.66

[629] Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1986, s.163

[630] BOA, Y.PRK.HR., 3/87

Kafkas Cephesi'nde askeri yönden sahada elde ettiği kazanımları diplomasi masasında savunduysa da Kars ve Plevne'deki başarılarına rağmen, özellikle de Kafkas Cephesi'nde Avrupa'nın karşı çıkması ile istediği ölçüde ilerleme sağlayamamıştı.[631] Osmanlı Devleti, bu antlaşma ile birlikte 287.510 km2 toprak kaybetmekle birlikte iç işlerine yönelik yabancı devlet müdahalesine kapı aralamıştı. Ermeni meselesinin bu tarih itibariyle kritik gündem maddelerinden biri olması, düvel-i muazzamanın çıkarlarının Doğu Anadolu'da çatışması demekti. İngiltere'nin bağımsız Ermeni devleti siyaseti ile Rusya'nın sınırda tampon bölgesi olarak kullanmayı planladığı bağımlı bir Ermeni devleti fikri Doğu Anadolu bölgesinde bu tarih itibariyle ortaya çıkacak ve sürecek olan çatışmaların temelini oluşturdu.

3.6. KARS'TAN ANADOLU'YA GÖÇ

Kafkasya; jeostatejik, jeopolitik ve jeokültürel açıdan taşıdığı kritik önem sebebiyle göç tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'nın çıkar çatışmalarının yaşandığı saha olması bölgede belirli bir süreklilik arz eden göç ve iskan çalışmalarına sebebiyet vermiştir. Osmanlı-Rus savaşlarının ortak özelliklerinden birini de hiç şüphesiz çatışmanın etkisi ile Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden halk kitleleri oluşturmuştur. 19'uncu yüzyıl Osmanlı-Rus Savaşları kapsamında Kafkasya ve Anadolu bölgesinde iki yönlü göç hareketleri gerçekleşmekle birlikte söz konusu savaşlar iç göç kavramını da Anadolu topraklarına yerleştirmişti.

Rusya, bölgedeki çıkarlarını korumak amacıyla yürüttüğü iskan siyasetini *"Ruslaştırma"* temelinde kurmuştu. Kafkasya ve Anadolu'da uygulamaya koyulan bu siyaset, devlet idaresi altında yaşayan milletleri din ve dil bağlamında tek kalıba indirgemeyi hedeflemekteydi.[632] Rusya'nın bölgedeki politik hedefleri doğrultusunda yürüttüğü iskan siyaseti, ele geçirilen bölgelerde yaşayan Müslüman ahalinin genellikle göç etmeyi ilk tercih olarak görmesine sebebiyet vermekteydi. Müslüman halka dini yönden baskıyı da beraberinde getiren söz konusu Rus siyaseti, yerel halkın verimli arazilerini ellerinden alma, psikolojik ve fiziksel şiddet olarak da kendini göstermekteydi. Yerel halkın *"Ruslaştırma"* projesine maruz kalmak ile bulunduğu toprakları terk etmek arasında kalması durumunda genellikle göç etmeyi

[631] G. Valbert, La Guerre Russo-Turque en 1828 et en 1877, Revue des Deux Mondes (1829-1871), Troisieme Periode, Vol. 24, No. 1, Paris, 1877, ss. 212-222, s.216

[632] Rusya İmparatorluğu, çok uluslu yapısı nedeniyle Ruslaştırma politikasını uygulamaya koyarak ayrılıkçı oluşumları engellemeye, iletişim ve fikirde birlik sağlamaya çalıştıysa da ele geçirdiği topraklarda farklı etnik gruplar üzerindeki baskının zamanla artması sadece Müslüman değil aynı zamanda Ermeni ve Gürcü toplulukların da tepkisini çekmişti. Detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Tanrıverdi, *"Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)*, **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2017, S.2, ss.538-557

tercih ettiği görülmektedir. Bu kapsamda Kafkasya'dan Anadolu'ya süreklilik arz eden bir göç hareketi olmakla birlikte bu sürecin en büyük ivme kazandığı tarih hiç şüphesiz 1864 senesiydi. Osmanlı tarihindeki önemli kitlesel göçlerden biri olan Büyük Kafkas Sürgünü ile 600.000'den fazla Çerkes ve Abhaza'nın Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakıldı. Osmanlı Devleti'nin bu süreçte uyguladığı strateji, Anadolu'daki boş arazilerin ve nüfusu azalmış köylerin doldurulması, işlemeyen tarım arazilerinin işler hale getirilmesi kapsamında yürütülerek hem devletin göç ve savaşlar sebebiyle zarar gören ekonomisine katkı sağlamayı hem de muhacirlerin yaşadıkları savaş ve sıkıntıların ardından hızlı adaptasyon sürecini yürütmeyi amaçlamaktaydı.

1877-1878 öncesindeki süreçte Kars, konumu itibariyle muhacirlerin geçici ve kalıcı iskan bölgelerinden biriydi. Osmanlı Devleti iskan stratejisi gereğince muhacir kitlelerini sınıra en yakın uygun bölgelere iskan ettirerek Rusya'ya karşı bir tampon bölge oluşturma amacı gütmekteydi. Bu sebeple Anadolu ve Karadeniz'den ülkeye giriş yapmış olan muhacirler özellikle Rus sınırına yakın bölgelere iskan ettirilmişti. Anadolu bölgesine iskan edilen muhacirler bağlamında; 1876 tarihinde Yüzbaşı Fred Burnaby'nin raporuna göre sadece Sarıkamış bölgesinde 1.005 Çerkes ve 5.000-7.000 arasında Osetyalı aile yaşamaktaydı.[633]

1877-1878 Savaşı'nın başlangıcı itibariyle Kafkas Cephesi kapsamındaki bölgelerde öncelikli olarak kısmi bir iç göç başladı. Bunun en önemli sebebi, Rus kuvvetlerinin Anadolu'ya girmesi ile birlikte Cenevre Sözleşmesi'ne aykırı bir şekilde savaş suçu olarak addedilebilecek hareketlere girişmeleriydi. 17 Mayıs 1877'de Ardahan'ı ele geçiren Rusya'nın şehirdeki hastaneyi topa tutarak içerisindeki doktorlar ve hemşireler ile birlikte 800 kadar yaralı Türk askerini şehit etmesi Osmanlı idaresi ve kamuoyu tarafından büyük tepki ile karşılandı. Rus kuvvetlerinin Ardahan civarındaki köylere müfrezeler göndererek sivil halkı katletmesi üzerine bölge halkı silaha sarılmıştı.[634] Bu zalimane hareketler Osmanlı Devleti tarafından protesto edilerek, *"hukuk-i milele münafi"* olarak değerlendirilmiş ve yerli-yabancı basında neşredilmişti.[635] Oltu ve Livane bölgelerinin Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmesi sonrasında yerel halka yapılan eziyetler sebebiyle civar köylerdeki Müslüman halkın

[633] Georgy Chochiev, Evolution of a North Caucasian Community in Late Ottoman and RepublicanTurkey: The Case of Anatolian Ossetians, Diasporas of the Modern Middle East, Ed. Anthony Gorman, Sossie Kasbarian, Edinburgh University Press, 2015, ss.103-137, s. 106.

[634] BOA, HR. SYS., 1233/45

[635] BOA, HR. SYS., 1233/65, BOA, HR.TO., 7/22 BOA, Y.EE., 42/91

ayaklanarak silaha sarılmaları üzerine Osmanlı Devleti araya girerek sivil zayiatını engellemeye çalışmıştı.[636]

Halyas muharebesi sonrasında Anadolu'da genel ricat hareketi düzenleyen Rus kuvvetleri, geçtikleri köyleri yağmalamış, yerel ahalinin taşınmaz mallarını kullanılmaz duruma getirmiş, ekinlerini yakmış ve tüm bu zalimane hareketleri icra ederken Müslüman-Hristiyan ayrımı gözetmemişti.[637] Avrupa devletleri nezdinde savaşa *"Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Hristiyanları kurtarma"* kapsamında bir anlam yüklemeye çalışan Rusya'nın bölgedeki bu hareketi yabancı basında da yankı bulmuştu.[638] Rus kuvvetleri, Sohum bölgesinde de Anadolu'daki zalimane hareketlerini sürdürmüş, bölgedeki köyleri yağmalayarak yıkmıştı. Türk kuvvetlerinin sivil halka yardım çalışmaları hem savaşın gidişatı hem de iklim ve coğrafi şartlar gereğince sekteye uğrayınca barınacak yer bulamayan sivil halk soğuktan ve açlıktan hayatını kaybetmişti.[639] 1877-1878 Savaşı sırasında Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslüman halk, daha önceki ayaklanmalarda yaşanan kayıpları ve Rus idaresinin yaptırımları göz önüne alarak bir ayaklanma başlatmıştı. Kendilerini yöneten devlete değil de aynı dine sahip oldukları Osmanlı Devleti'ne sadık olmayı tercih eden Kafkasyalı Müslümanlar, bu isyanın Rus kuvvetleri tarafından bastırılması sonrasında da Anadolu topraklarına göç etmişti.

Rus kuvvetlerinin Kafkas Cephesi'nde ele geçirdiği bölgelerde artan baskı ve zulüm ile savaşın gidişatı doğrultusunda gerçekleşen göçler çoğunlukla baskının hissedildiği bölgeden bir vilayet kadar uzaklığa oluyordu. Osmanlı Ordusu'nun savaşın başlangıcında Kafkas Cephesi'ndeki başarılı operasyonları bu göçlerin daha uzak bölgelere gerçekleşmesinin önüne geçmişti. Bahsi geçen bu muhacir kitleleri, savaşın sonuna kadar Osmanlı ordusunun ilerlemesi ve gerilemesi ile doğru orantılı bir şekilde Anadolu'da hareket halinde olmuştu. Ancak Kars Kalesinin düşmesi ve Rus kuvvetlerinin Erzurum'u muhasara altına alması ile bu kısmi göçler kitlesel göç halini aldı.

Kars'ın ele geçirilmesi ile birlikte Rus kuvvetlerinin yerel ahali ve Türk esirlerine yönelik muamelesi göçü hızlandıran faktörlerden biriydi. İngiltere'nin Tiflis Konsolosu Ricketts, Kars'ın düşüşü sonrasında yazdığı raporda, *"Türk savaş mahkumlarının hali içler acısıydı. Kars'tan çıkan 700 askerin 400'ü hastalıktan yollarda kaldı"* ifadeleri ile Rus kuvvetlerinin daha önceki Osmanlı-Rusya savaşlarında olduğu gibi yerel ahaliye ve esirlere

---

[636] BOA, HR.TH., 28/14

[637] BOA, HR.TH., 24/1

[638] BOA, HR. TO., 496/66

[639] Nedim İpek, *"Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900),"* **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,** S.6, ss.101-138, s.103

kötü muamele ettiğini kanıtlar niteliktedir.[640] Rus kuvvetlerinin Kars'ı ele geçirmesi sonrasında şehirde yaşayan Ermeniler, savaş sürecinde Rusya'ya gösterdikleri bağlılığı sürdürmüş ve Erzurum dahil olmak üzere bölgede yaşayan yerel Müslüman ahaliye zulmetmiştir.

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile birlikte Rus kuvvetlerinin Kars, Ardahan, Batum bölgesini ele geçirmesi ile yerel ahali silahlanarak isyan ettiyse de Türk kuvvetlerinin bölgeden çekilmesi ile göç etmeye karar verdiler. Ayastefanos Antlaşması'nın 21'inci maddesi ile Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinde bulunan halka üç sene boyunca serbest göç hakkı tanınmıştı.[641] Bu kapsamda Kafkasya'daki iskan stratejisini bölgede uygulama hazırlıklarına girişen Rusya, 1855 Arazi Nizamnamesi'ni uygulayarak bölgeye Ermeni, Malakan, Alman, Duhobar toplulukları getirerek *"melting pot"* stratejisiyle hakimiyetini tesis etmeye başlamıştı.

Kars bölgesi, savaş sürecinde de sonrasında da göçlerin merkeziydi. Konsolos muavini Biliotti'nin 1879 tarihli raporunda Rusya'nın bölgedeki sindirme politikası gözler gönüne serilerek savaşın başlangıcı sırasında Kars'ın 20.000 civarında bir nüfusa sahipken Rus kuvvetlerinin eline geçtiğinde 1.000'i Hristiyan olmak üzere 5.000 kişilik bir mevcuda sahip olduğu belirtilmektedir. Raporda yer alan *"Kışın zorluklarına karşı Müslümanların yarısı Türkiye'ye göç etti, geri kalanların da baharda gideceği, Rus idaresinde kalmak istemedikleri söyleniyor"* ifadeleri, Müslüman ahalinin Rus idaresi altında yaşamaktansa göç etmeyi tercih ettiğinin bir göstergesidir.[642] 1881 senesinde tespit edilen rakamlara göre Kars'tan Anadolu'ya 82.760 kişi göç etmişti.[643] Rusya'nın bu operasyonları doğrultusunda bölge ahalisi ağırlıklı olarak Erzurum, Sivas, Malatya, Muş gibi bölgeler olmak üzere daha batıdaki yerleşimlere göç ettiler.

Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinden en fazla göç alan illerden birisi Erzurum'du. Kafkas Cephesi'ni kapsayan bölgede adeta bir kavşak noktası olan Erzurum'da yoğun göç dalgasını idare etmek için bir komisyon kurularak muhacirlerin iskanına çalışılmıştı. Osmanlı Devleti'nin iç bölgelerine göç eden Müslüman ahali hakkında net bir rakam tespit edilemese de en çok göç alan illerden biri olan Erzurum'da, 5 Mayıs 1879 tarihinde elde edilen tespite göre

---

[640] Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922), çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 119

[641] *"Rusya'ya terk olunan mahaller ahalisi başka mahalle gidip ikamet etmek isterler ise emlaklarını satıp çekilmekte serbest ve muhtar olacaklardır ve bu babda kendilerine işbu mukavelenamenin tasdiki yılından itibaren üç sene mühlet verilmiştir. Mühlet-i mezkurenin inkizasında Emlaklarını satıp memleketten çıkmamış olan Rusya tâbiyetinde kalacaklardır."* Erim, a.g.e., s.397

[642] Şimşir, İngiliz Belgelerinde…, s.182

[643] Fahrettin Kırzıoğlu, "Kars", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, ss.361-363, s.363.

15.000 haneden fazla göçmen meskûndu.[644] Sivas Vilayetine göç edenlerin sayısı 1881 yılında 27.712, [645] Muş bölgesine göç edenlerin sayısı ise 3.000-4.000 civarında tespit edilmişti.[646]

19'uncu yüzyıl savaşları ve temel devlet sistemindeki iç karışıklıklar sebebiyle daima nüfus olarak aşağıya doğru bir ivme alan Anadolu, Kafkasya bölgesinden gelen göçler ile ekonomik açıdan da desteklendiğinden ötürü Osmanlı Devleti, göçmenleri imkanlar dahilinde iyi şartlar ile karşılamaya çalışmaktaydı. 1877-1878 Savaşı başlangıcında kademeli olarak Anadolu'ya göç eden muhacirlerin, özellikle de Kafkas Cephesi'nde Kars'ın düşüşü sonrasında, kitlesel göç hareketinin hızlanması ile Osmanlı Devleti'nin adlığı tedbirlerin yetersizliği gözler önüne serilmişti. 1877-1878 göçmenleri kapsamında Umum Muhacirin Komisyonu, Muhacirin-i Encümen-i Ali ve İdare-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu adı altında üç ayrı komisyon göçmenlerin iskan ve iaşesini temin ile ilgilenmiştir. Bu komisyonların yanı sıra Sultan II. Abdülhamid tarafından *"Taht-ı Himaye-i Hazret-i Hilafetpenahide Bulunan Muhacirin Komisyonu"* adı altında, daha sonra adı Umum Muhacirin Komisyonu olarak değiştirilecektir, bir komisyon daha kurularak padişah başkanlığında çatı komisyon hükmünde faaliyet göstermiştir.[647] Muhaceret sürecinin idaresi kapsamında, devamlılık arz eden bir kurumsallaşma yaşamamış olan Osmanlı Devleti, pek çok komisyon ile birlikte bu süreci yönetmeye çalışmıştır. Ancak bu çok başlılık durumu muhacirlere yönelik iskan ve iaşe temini konusunda hızlı hareket etmeyi engellemiş, bazı bölgelerde yığılmalar, salgın hastalıklar ve temel ihtiyaç maddelerinde eksiklik de görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin muhacir iskan politikası gereğince muhacirlerin bir an evvel iskan edilerek tarım faaliyetlerine başlatılması gerekmekteydi.[648] Bu kapsamda Osmanlı Devleti öncelikli olarak vilayetlere gönderilen talimatlar ile muhacirlerin iskanına yönelik saha etüdünün yapılmasını emretmişti.[649] İskan-ı Muhacirin Talimatnamesine göre; muhacirlerin Muhacirin-i İdare Komisyonu tarafından kaydedilerek iskan edilmesi, her köyde 10 haneye bir hane düşecek şekilde muhacirlerin yerleştirilmesi, halkın muhacirlere tarım konusunda yardım etmesi, şehirlere iskan edilecek olan muhacirlerin özellikle de meslek sahibi olmasına dikkat

[644] Mustafa Tanrıverdi, Karapapakların Anadolu'ya Göçü, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.57

[645] McCarthy, a.g.e., s. 121

[646] Şimşir, İngiliz Belgelerinde… s.302

[647] Ufuk Erdem, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, s. 102

[648] BOA, A.MKT.MHM. 215/15

[649] Erdem, a.g.e. s. 106

edilmesi kararlaştırılmıştı.[650] Göçmenlerin iskanının bu bağlamda gerçekleştirilmesini hedefleyen Osmanlı Devleti, iskanın yoğun gerçekleştiği bölgelere özel talimatlar da göndermişti. 1877-1878 Savaşı öncesindeki süreçte muhacirler genellikle köylere iskan edilirken bu kitlesel göç ile Osmanlı Devleti'nin iskan sahalarının kısıtlı olması şehirlerde de muhacir mahallelerinin kurulmasına sebep olmuştu. Göçmen ve muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda devlet ve yerel ahalinin yardımları ve kurulan vakıflar devreye girmekteydi.[651]

Rus idaresi altındaki bölgelerden Anadolu'ya doğru gerçekleşen göçlere paralel olarak Anadolu'dan Rusya'ya göçler de yaşanmaktaydı. Bunun en büyük sebebi, bölge ahalilerinden olan Ermenilerin, savaş esnasında Rus kuvvetlerin istihbarat ve lojistik bağlamında destek sağlamasının yanında Rus idaresi altındaki bölgelerde yaşamakta olan Müslüman ahali üzerinde kuvvet kullanması da yer almaktadır. Zira Rus askeri ve idari görevlilerinin bölgede olmasına yönelik duydukları güven doğrultusunda Ermenilerin giriştiği hareketler, Müslüman halk tarafından büyük tepki ile karşılandı. Bu durum, Kafkasya'daki Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki uçurumun daha da derinleşmesine sebep oldu. Rus kuvvetlerinin Erzurum'dan çekilmesiyle Ermeniler, Kars ve Rus idaresi altındaki bölgelere göç ederek Müslüman halkın savaş sonrasındaki tepkisinden kaçmayı amaçladılar.

Konuyla ilgili olarak Sultan II. Abdülhamid Kırım, Batum ve Çerkezistan bölgesinde yaşayan Müslümanların aynı dine sahip olduğu bir hükümet altında yaşamak amacıyla Osmanlı Devleti'ne hicret etmeleri gibi, Erzurum'da bulunan Ermenilerin de Rusya'ya hicret etmesinin muhtemel olduğunu düşünmekteydi. Göç hareketliliklerinin başlaması ile birlikte, Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın bölgede bulunarak bir karmaşaya mahal vermeksizin bu süreci idare etmesi emredilmişti.[652] Bu kapsamda, İngiltere konsolosluk raporlarında yer alan bilgilere istinaden Eleşkirt bölgesinden yaklaşık 25.000 kadar Ermeni'nin göç ettiği tespit edilmektedir.[653] Erzurum'da bulunan Dakis Efendi'nin Osmanlı idarecilerine verdiği raporda, Beyazıt sancağından 2-3 bin, Erzurum'dan 200-300 ve civarından da 150-200 ailenin göç ettiği bildirilmektedir.[654]

---

[650] Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890) Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994, s.159-162

[651] Hasan Yüksel, *"Kafkas Göçmen Vakıfları",* **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi,** S.5, Ankara, 1994, ss. 475-490, s.188.

[652] BOA, Y.PRK.BSK., 1/43

[653] McCarthy, a.g.e., s. 121

[654] BOA, HR.TO., 521/18

SONUÇ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, askeri açıdan bölgesel ölçekte gerçekleştiyse de küresel sonuçlar ortaya çıkararak savaş dönemi ve sonrasında sadece devlet idare mekanizmalarını değil aynı zamanda periferiyi de kritik ölçüde etkiledi. Osmanlı Devleti'nin doğu hududunda kritik önem taşıyan Kars, Ardahan ve Batum hattının devlet elinden çıkması ve Rusya'nın doğal ilerleme sahalarından biri olan Kafkasya bölgesindeki söz konusu kazanımları, ağırlıklı olarak 20'inci yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürecek bir mücadele sahasının ortaya çıkmasına sebep oldu.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, tarihsel bağlamda askeri strateji ve teknoloji başta olmak üzere pek çok farklı kategoride dönemin paradigma ordularının benzerlerini geliştirmeye çalışan iki devletin savaşı olmasından dolayı, söz konusu yeni strateji ve teknolojilerin denenmesi ve kıyaslanması açısından oldukça önemli bir yere sahipti. Gelişen askeri teknoloji ve askeri devrim kavramları ile de açıklanabileceği gibi, ateşli silahların menzil ve tahrip güçlerindeki değişim, dönemin savunma algısı ve sistemlerine de sirayet etti. Bu gelişmeler ile birlikte, iç ve dış tehditlere karşı kale ekseninde savunma yürüten dönemin devletlerinin yüksek menzilli ateşli silahlar karşısında kalelerin korunması için geliştirdikleri savunma stratejisi; hücumun ana hedef olan kaleden daha ileride bir noktada karşılanması oldu. Bu düşünce kapsamında ortaya çıkan müstahkem mevkilerin tabyalar aracılığıyla savunması anlayışı ile özellikle de hudut kalelerine yönelik modernizasyon çalışmaları başlatıldı. Bu tespitler ışığında 1877-1878 Savaşı, savunma mimari ve teknikleri bağlamında yeni bir dönemin başladığını göstermekle birlikte dikey savunma yöntemlerinin yerini yatay hat savunmalarına bırakması ile tabyalar ve toprak siperler, savaşların en önemli unsurları haline geldi. Sabit zırhlı tabyalardan ziyade savaşın ilerleyişi ve birliklerin hareketi kapsamında kısa sürede yapılan ve değişime açık olan toprak tabyalar, muharebede üstünlük sağlama konusunda 1877-1878 Savaşı boyunca önemli bir yer tuttu.

Kafkasya'nın jeo-politik, jeo-stratejik ve jeo-kültürel önemi, Osmanlı Devleti ve Rusya'nın bölgede askeri ve siyasi bir takım stratejiler yürütmesine sebep olmaktaydı. Osmanlı Devleti nezdinde bölgenin önemi, konumu ve bölgede yaşayan Müslüman halk kitlesinden kaynaklanmak ile birlikte Rusya için bu önem, İran ve Hindistan ekseninde geliştirilecek olası stratejiler için üs olma özelliğinden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında gerçekleşen kapsamı en geniş savaşlardan biri olan 1877-1878 Savaşı'nda Kafkas Cephesi, muharip devletler açısından ikincil derecede öneme sahip görünse de söz konusu cephedeki

kazanım ve kayıplar savaşın genel seyrini kritik ölçüde etkilemiştir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi için, planlamada basitlik ilkesi gereğince Erzurum ve Kars kalelerinin ne pahasına olursa olsun korunmasını temel strateji edindiğinin de altını çizmek gerekir. Zira 1877-1878 Savaşı'nın kritik dönüm noktaları, Tuna Cephesi'nde Plevne'nin ve Kafkas Cephesi'nde ise Kars'ın düşüşü olmuştur.

Alacadağ Savaşı sonrasındaki süreçte, Kafkas Cephesi'ndeki operasyon üstünlüğünü kaybeden Osmanlı Devleti'nin bölgenin en müstahkem ve yeni teknolojinin şartlarına uygun olarak düzenlenmiş mevkii olan Kars Kalesini kaybetmesini pek çok sebebe isnat etmek mümkündür. Bu sebeplerin bir kısmı savaşın kendine özgü *(sui generis)* şartları dahilinde olmakla birlikte bir kısmı da Osmanlı ordusunun askeri modernleşme bağlamında yaşadığı eksikliklerden kaynaklanmaktaydı. Coğrafi olarak bakıldığında bir plato bölgesinde bulunan ve Karadağ Tepesi üzerine inşa edilmiş olan Kars Kalesi ve tabyalarının konuşlandırılış düzeninin savunma prensibi olarak araziden yararlanmayı önceliğini tespit edilmektedir. Tabyaların konuşlanış biçimleri, muharebe ve taarruz durumunda düşman kuvvetlerinin bölgede ilerlemesini engellemek ve ateş gücü olarak birbirlerini desteklemesi üzerineydi. Söz konusu müstahkem mevkii, her ne kadar modernleştirildiyse de bazı tabyalarda hendekler ve avcı siperlikleri eksikti ve konuşlanış biçimleri birbirlerini ateş gücü olarak desteklemek üzerine olsa da tabyaların şehre yakın olmaları mevcut ahalinin bombardımandan kötü etkilenmesine sebep olmaktaydı.

Rus kuvvetlerinin aksine Türk kuvvetleri, saha etüdü ve haritalandırmanın eksik olduğu şartlar altında bir strateji oluşturmaya çabalamaktaydı. Kars Kalesinin müstahkem olduğu mevkiin coğrafi şartları, savunmada bulunan kuvvetler için de bir takım zorluklar ortaya çıkarmaktaydı. Kaleye su tedarikinde zorluklar yaşanıyor, tabyaların savaş esnasındaki tahribatlarının onarılması için arazide yeterli toprak bulunamıyor, mevsimsel şartların değişmesi ile birlikte yakacak odun eksikliği asker için kritik bir sorun teşkil ediyordu. Engebeli arazi ihtiyat kuvvetlerinin hareketlerini ve tabyaların arasındaki muhabereyi kısıtlamakla birlikte iaşe ikmalinde de önemli bir yavaşlamayı beraberinde getirmekteydi. Ordu gece baskını ve manevra kabiliyetinden yoksundu, ricat ihtimali dahi savunma hatlarının dağılmasına sebep olmaktaydı. Elbette ki tüm bu sıkıntıların temelinde yetişmiş adam eksikliği yatmaktaydı ki Kafkas Cephesi'nde pek çok mevkiin düşmesinin en önemli sebebi buydu. Çağın şartları dahilinde geliştirilmeye çalışan Osmanlı ordusu subaydan ve kurmay hizmetinden yoksundu. Bu eksiklik yabancı uzmanlar ile kapatılmaya çalışıldıysa da bu uzmanların çoğunun genellikle

talim çavuşluğu ve öğretmenlik ile görevlendirilerek kritik rütbelerde görevlendirilmemeleri söz konusu yetişmiş adam probleminin sürmesine sebep olmaktaydı.

Rus kuvvetlerin Kars'ı ele geçirmesiyle birlikte bölgede; sosyolojik, askeri, idari ve ekonomik açıdan önemli bir dönüşüm meydana gelmiştir. Taht, Kağızman, Keçivan, Şüregel ve Zaruşad kazalarından oluşmakta olan Kars, Rusya'nın eline geçmesi ile birlikte; Kağızman, Ardahan, Oltu ve Kars olmak üzere dört okrug, Çıldır ve Horosan olmak üzere iki de alt bölge halinde teşkilatlandırılarak Kafkasya Genel Valiliğine bağlı bir oblast halini aldı. Bu kapsamda General İvan Popko, Karskaya Oblastı'nın ilk yöneticisi olarak atandı.

Sosyolojik açıdan bakıldığında, Kars'ın el değiştirmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin kimliksel-kültürel sınırlarının *(boundaries)* işgal altında olduğu 40 yıllık bir sürece girdiği tespit edilmektedir. Osmanlı Devleti ve teritoryal sınırlarının yaşadığı değişime paralele olarak bölgedeki demografik yapı kapsamında da büyük bir dönüşüm yaşanmaktadır. 8 Şubat 1879'da imzalanan İstanbul Antlaşması ile serbest göç imkanlarının sağlanması sonrasındaki süreçte Rusya'nın bölgedeki aktif nüfus siyaseti ivme kazanmıştır. Antlaşmanın 7'inci maddesi uyarınca, üç yıl içerisinde Rusya idaresine geçen bölgelerden vatandaşların ayrılmasına imkan tanınmış, bu süreçte bölgeden ayrılmayanların Rus vatandaşı olarak sayılacağı belirtilmiştir. Bu sebeple antlaşma sonrasındaki üç yıllık süreç muharip devletlerin çift taraflı göç dalgası ile karşı karşıya kalmalarına sebebiyet vermiştir.[655] Aynı zamanda anlaşmada, savaş durumundayken düşman kuvvetleri ile işbirliği yapanların cezalandırılmasını öngören maddelerin varlığı, göçlerin çift yönlü gerçekleşmesine neden olmaktaydı. Savaş sonrasındaki süreçte, Rus politikalarına maruz kalan Müslüman grupların bölgeden göç etmesi ile demografik yapı değişmekle birlikte, bölgede ciddi bir nüfus artışı da görülmekteydi.

İşgal öncesindeki süreçte Karapapaklar, Azerbaycanlılar, Türkmenler, Ermeniler, Kürtler, Yezidiler ve Kafkas halklarının meskûn olduğu Kars, Rus idaresine geçişi ile birlikte Malakanlar, Ermeniler, Ruslar, Nemets (Almanlar) ve Pontus Rumlarının iskanı ile demografik açıdan önemli bir değişim yaşadı. Yürütülen Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası ve pek çok dış göç ile Kars'ın nüfus iki katına çıkarılarak bölgedeki demografik üstünlük Hristiyanlar lehine çevrildi. Kars Oblastı'na 35.000'den fazla Hristiyan nüfusun yerleştirilerek hem

[655] Detaylı bilgi için bkz.: Mustafa Tanrıverdi, "1879 İstanbul Antlaşması Sonrasında Kars ve Batum'dan Göçlerin Bölgedeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Yansımaları", **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)- Vatan Neresi?- Uluslararası Sempozyum Bildirileri,** Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul, 2019, s.418-430, ss.420.

bölgedeki demografik üstünlüğün Rusya lehine çevrilmesi hem de nüfusun artışı ile birlikte tarım ve sanayideki ekonomik verimin yükseltilmesi amaçlandı.

Rusya, Kars'ın jeopolitik konumu ve Osmanlı Devleti'nin aleyhinde kullanıma uygun bir askeri üs bölgesi olması sebebiyle, bölgenin istihkam edilmesine önem vermekteydi. Bu kapsamda Rusya, askeri lojistik faaliyetlerinin kolaylaştırılması amacıyla, Tiflis-Kars demiryolunun inşa edilmesine 1894 senesinde karar vermiş ve bu hattın inşası 1899 tarihinde tamamlanmıştı. Askeri üs olarak planlanan bölgenin lojistik takviyesi amacıyla, bölgede şoselerin yapılması ve telgraf-posta teşkilatlanmalarının gerçekleştirilmesi için çalışmalara da başlanmıştı. Bölgedeki kazanımlarını güçlendirmek ve Türk sınırında bulunan bu şehri askeri üs olarak teşkilatlandırmaya çabalayan Rusya, Osmanlı Devleti için 40 sene boyunca Doğu Anadolu'da bir güvenlik açığı olarak varlığını sürdürdü. Bu tarih itibariyle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya stratejisi, kaybedilen Kars, Ardahan ve Batum'un geri alınması olurken Rusya, bölgedeki kazanımlarını ve Kafkasya'daki konumunu korumayı hedefledi.

Rusya'nın bölgeyi ele geçirmesi ile birlikte Kars'ın iktisadi durumuna bakıldığında, ticaretin Tiflis merkezli bir ilerleme yaşadığı ortaya çıkmaktadır. İşgal öncesinde Kars, ekonomik kazanımlarını tarım ve hayvancılıktan elde etmekteydi. İşgal sonrasındaki süreçte Rusya, Kars bölgesindeki sanayi atılımlarını gerçekleştirmek amacıyla bölgedeki arpa üretimine karşılık olarak bira üretim tesisleri ve Ayçiçek üretimine karşılık olarak bitkisel yağ üretim tesisleri kurmuştur. Rus idaresinin Kars'taki etkisinin bir diğer açısı ise hiç şüphesiz mimaridir. Kars, Ardahan ve Batum bölgesinde Baltık mimarisinin belirgin özelliklerini taşıyan yapıların inşa edilmesi ile birlikte şehrin güney tarafında yeni ve modern anlamda planlı bir şehir ortaya çıktı.

Kars'ın Rus idaresi altına girmesiyle birlikte, sadece Kars ekseninde değil Doğu Anadolu'da da önemli değişimler yaşanmıştı. Osmanlı Devleti'nin 19'uncu yüzyılın sonları itibariyle en sıkıntılı gündem maddelerinden biri olan Ermeni milliyetçiliği, Doğu Anadolu'da Karskaya Oblastı ekseninde gelişmekteydi. Ayrılıkçı Ermeni grupların merkez üssü olan Karskaya Oblastı, bu grupların Anadolu'ya geçişlerinde de lojistik üs hükmünü taşımaktaydı. Bu haliyle Kars, Rus idaresi altında kaldığı süreçte, Türk topraklarındaki etnik ve dini çatışmaların beslendiği merkez üslerinden biri olma özelliğini taşıdı. Milliyetçilik hareketleri ile kargaşanın yükseldiği Transkafkasya'daki gerilimli ortam böylelikle Anadolu'ya da sirayet etmekteydi.

Kars'ın 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında özgürlüğüne kavuşması ile birlikte 5 Kasım 1918 tarihinde "Kars Milli İslam Şurası" ilan edildi. Yine I. Dünya Savaşı sürecinde Kars Milli İslam Şurası, 17/18 Ocak 1918 tarihli III. Kars Kongresi kapsamında Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi'ni ilan etti. Ancak İngilizlerin 13 Nisan 1919 tarihinde bölgeyi ele geçirmesi ile birlikte Kars, sıkıntılı bir dönemle daha karşı karşıya kaldı. Nihayetinde Kurtuluş Savaşı kapsamında Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusunun 31 Ekim 1920 tarihinde Kars'a yeniden girmesi ile birlikte Gazi Kars, 40 yıl sonra Rus idaresinden çıkarak yeniden Türk topraklarına katıldı.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

1.Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Dairesi Başkanlığı (ATASE)

ORH (Osmanlı-Rus Harbi): 4/43; 1/110; 1/57; 105/90; 108/159; 1-112; 2/33; 2/35; 2/57; 2/72; 22/63AB; 22/63AB; 22/63ABA; 22/63AE; 22/65; 23/96; 24/153; 24/158; 24/158; 33/89; 34/157; 35/64; 37/118; 37/118; 37/88; 5/36; 5/36; 50/102; 83/124B; 83/124B; 97/6; 99/63; 100/13; 103/117; 22/63AB; 22/63AC; 22/63AH; 22/63AK; 3/14/95; 75/94; 103/117.

2.T.C. Cumhurbaşkanlığı Devleti Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.AMD. (Sadaret Amedi Kalemi): 92/13

A.DVN.NMH. (Name-i Hümayun Evrakı): 24/8; 11/2

A.MKT.MHM (Mühimme Kalemi Evrakı): 481/66; 215/15; 454/39; 448/62; 459/58; 460/18; 482/15; 482/23

C.AS. (Cevdet, Askeriye): 538/22511

DH. MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi): 1321/98

DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi): 109/12

HAT. (Hatt-ı Hümayun): 1073/43929

HR. TO. (Hariciye Nezareti Tercüme Odası): 496/66; 496/66; 7/22; 7/22; 496/109; 496/60; 496/75; 125/112; 126/57; 126/6; 126-57; 127/11; 37/84; 521/18; 53/87

HR.İD. (Hariciye Nezareti İdare): 1257/51

HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi): 62/27; 697/51

HR. SFR.1 (Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti): 62/28

HR.SFR.3. (Hariciye Nezareti Londra Sefareti): 247/22; 253/10; 240/46; 250/31; 253/59; 253/10; 253/39; 253/58; 245-10

HR.SYS. (Hariciye Nezareti Siyasi): 1232/19; 1233/45; 1234/48; 1341/2; 160/23; 1232/21; 1233/45; 1233/65; 1233-65; 1239/11; 1233/65; 1218/6; 1234/27

HR.TH. (Hariciye Nezareti Tahrirat): 28/14; 23/27; 24/4; 28/14; 24/1

İ. DH. (İdare Dahiliye): 751/61324; 658/165; 754/61556; 777/63249; 532/36915; 614/42780; 62088; 433/28635; 538/37430; 61556; 61709; 623/43332; 634/44063;758/61870; 61309; 743/60759; 756/61709

İ. HR. (İdare Hariciye): 273/16494; 274/16642; 276/16830

İ.MMS. (İdare Meclis-i Mahsus): 55/2507; 57/262; 57/2626; 43/1780; 55/2488

MB.İ. (Mabeyn-i Hümayun Evrakı İdareleri): 39/51; 40/185; 40/204; 40/101; 40/164

MVL. (Meclis-i Vala) 686/7

ŞD. (Şura-yı Devlet): 609/44; 499/22

Y.A.HUS. (Yıldız Hususi Maruzat): 159/67; 159/33

Y.A.RES. (Yıldız Resmi Maruzat): 2/26

Y. PRK, HR. (Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı) 1/23; 1/31; 2/2; 2/21; 3/87

Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı): 84/108; 76/8; 78/58; 84/102; 84/108; 84/108; 42/91; 42/91; 76/32; 77/1

Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat) 7/42; 7/42

Y.PRK.ASK (Yıldız Askeri Maruzat): 17/19; 1/23; 1/27; 1/42; 1/58

Y.PRK.BŞK. (Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı): 1/43; 2/441

Y.PRK.EŞA. (Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik) 1/13;1/18

Y.PRK.MF. (Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı) 1/2

Y.PRK.TKM (Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği) 1/48

B. Süreli Yayınlar

Basiret

İttihad

Takvim-i Vekayi

Tercüman-ı Şark

Zaman

Vakit

The Times

C. Tez, Kitap ve Makale

1293(H.) Senesinde Kars'ın Düşme Sebepleri Hakkında Kurmay Yarbay Atıf Beyin Raporu, Çev. E.Kur. Alb. Mustafa Pamuk, Askeri Tarih Bülteni, S.53, s. 177-193.

1877-1293 Osmanlı-Rus Seferinden Halyas-Zivin-Kars Muharebeleri, Osmanlıcası: Y.Ş., çev. İsa Kalaycı, Mustafa Işık, Ahmet Caner Çatal, Kriter Yayınevi, İstanbul 2017.

Ahmed Midhat Efendi: Zübdetü'l Hakayık: 93 Harbi'nin Arka Planı, Harbin Zuhuru, Safahatı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar, haz. Ömer Faruk Can, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015

AKANSEL, İsmail Hakkı: Anadolu'daki Tarihi Kara ve Kıyı Tabyaları, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2008.

ALLEN, William Edward David, MURATOFF, Paul: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

AVETİSYAN, Hrant: Perepiska Mejdu Generalami M.T. Loris-Melikov, A.A. Tergukasov i B.M. Şelkovnikov, İstorika-Filologicheskiy Jurnal, Gitutyun, S.1, ss. 250-275, Erivan, 2002.

AYDIN, Mithat, "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları Sorunu (1877-1878)," **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 38, s.253-288, Erzurum, 2008.

BAYIL, Yüksel: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın İkmal ve İaşesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012.

BEYDİLLİ, Kemal: "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler,** C. XIII S. 17, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, ss.365-434.

BİCE, Hayati: Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.

CHOCHİEV, Georgy: Evolution of a North Caucasian Community in Late Ottoman and RepublicanTurkey: The Case of Anatolian Ossetians, Diasporas of the Modern Middle East, Ed. Anthony Gorman, Sossie Kasbarian, Edinburgh University Press, 2015, s.103-137.

ÇAM, Nusret: Erzurum Tabyaları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

ÇAYCIOĞLU, Serdar Oğuzhan: Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2018

ERDEM, Ufuk: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018

Gazi Ahmed Muhtar Paşa: Anılar 2: Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996

GENCER, Ali İhsan, ÖRENÇ, Ali Fuat, ÜNVER, Metin: Türk Amerikan Silah Ticareti Tarihi, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2008.

GİPPİUS, Vladimir Ivanoviç: Osady i Şturm Kreposti Karsa v 1877 g., St. Peterburg, 1885.

GRADOVSKİY, Grigoriy Konstantinoviç: Voyna v Maloy Azi v 1877 godu, Oçerki Oçevidtsa, Sloyapska Kpinoupa, St. Peterburg, 1878.

GRANT, Jonathan A.: Rulers Guns and Money, Harvard University Press, London, 2007.

GREENE, Francis Vinton: 93 Harbi Tüm Cepheleriyle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, çev. Sebahattin Şenol, Muhammet Şeviker, İz Yayıncılık, İstanbul, 2018.

GREENE, Francis Vinton: Report on The Russian Army and Campaigns in Turkey in 1877-1878, D.Appleton&Co. New York, 1879.

HEİLBRONNER, Hans: The Administrations of Loris Melikov and Ignatiev (1880-1882), University of Michigan, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Michigan, 1954.

HOZİER, Captain H.M.: The Russo-Turkish War, Including an Account of the Rise and Decline of the Ottoman Power, and the History of the Eastern Question,William Mackenzie, London, 1880.

İPEK, Nedim İpek: "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)," **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,** S.6, Samsun, 1991, s.101-138.

İPEK, Nedim İpek: Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890) Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

JACKSON, Peter, SİEGEL, Jennifer: Intelligence and Statecraft: The Use and Limits of Intelligence in International Society, Praeger, London, 2005.

KANTARCI, Şenol: Kars Tabyaları'nın İnşası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1997.

KARADAĞ, Dilek: 1855 Kars Zaferi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2009.

KIRZIOĞLU, Fahrettin: "Kars", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1978, s.361-363.

KIRZIOĞLU, Fahrettin: 100. Yıldönümü Dolayısıyla 1855 Kars Zaferi, Kars Tanıtma Derneği, 1955.

KIRZIOĞLU, Fahrettin: Kars Tarihi, C.1, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953.

KIRZIOĞLU, Fahrettin: Kuruluşunun 150. Yıldönümünde Kanada Kars'ına Türkiye Kars'ı ve Atatürk Üniversitesi'nden Armağan, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1972.

KOCAGÜNEY, Vehbi: Osmanlı-Rus Harbinde Aziziye Tabyası Savaşları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.

KURAT, Yuluğ Tekin: Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği: 1877-1880, Ankara Ünivesitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

KUTAY, Cemal: Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi, C.14, S.20, Tarih Matbaası, İstanbul, 1960.

KUTLU, Nurgül: Rus Kaynaklarına Göre 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2019

LAKE, Colonel Atwell: Narrative of The Defence of Kars, Richard Bentley, London, 1857.

Mahmud Celaleddin Paşa: Mirat-ı Hakikat: Tarihi Hakikatların Aynası, Haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983.

Manastırlı Mehmet Rıfat Bey: 93 Harbi Faciası, Haz. Tahsin Yıldırım, DBY Yayınları, İstanbul 2010.

MASLOV, A.N.: God Voyni vı Maloy Aziy 1877-1878, Navago Vremini, Petersburg, 1879.

MCCARTHY, Justin: Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922), çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

MCCLELLAN, George Brinton: The War İn The East, The North American Review, S. 125, N.257, s. 33-59, University of Northern Iowa, ABD, Temmuz-Ağustos 1877.

Mehmed Arif Bey, 93 Harbinde Anadolu Cephesi-Ruslarla Savaş, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Muahedat Mecmuası: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1881, C.4, s.177-184.

MURRAY, Nicholas: The Rocky Road to the Great War: The Evolution of Trench Warfare to 1914**,** Potomac Books, Washington, 2013.

MUSTAFAYEV, Beşir: "Cihan Hakimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermeni Devleti'nin Kurulmasında Etkisi", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi,** C.4, S.11, Türkiye, 2013 ss.17-27.

NALÇACI, Murat: "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sürecinde Rusya Ordusu," **Tarih Dergisi**, S.54, İstanbul, 2012.

NALÇACI, Murat: Resulzade Hüseyin Hüsnü Beyin Rusya Ordusu Hakkında Mal'lumat-ı Muhtasara Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Tahlili, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.

NORMAN, Charles Boswell: Armenia, and the Campaign of 1877, Cassel Petter&Galpin, London, 1878.

OKATAN, Yıldırım: Rus Telgraf Belgelerine Göre 93 Harbi Kafkas Cephesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane, 2019.

Osman Nuri: Bilinmeyen Abdülhamid: Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı, C.1, Temel Yayınları, İstanbul, 2017.

ÖZTÜRK, Mustafa: "Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları Arası Sürecin Çarlık Rusya Açısından Değerlendirilmesi", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,** C.6, S.15, Türkiye, 2018, ss.676-687

PALMER, Alan: Bir Çöküşün Yeni Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yılı, Sabah Kitapçılık, Çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı, İstanbul, 1997

PRİCE, Morgan Philips: War and Revolution in Asiatic Russia, Routledge, S. 3, New York, 2017.

ROBERTS, Sir Randal Howland: Asia Minor and the Caucasus, James R. Osgood&CO., Boston, 1877.

RYAN, Charles: Kızılay Emri Altında Pilevne ve Erzurum'da, 1877-78 (Rus-Türk Harbi) Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, çev. Ali Rıza Seyitoğlu, İstanbul, 1962.

SARIKÇIOĞLU, Melike: "İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı," **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Kilis, 2014.

SEDES, İbrahim Halil: 1875-1878 Osmanlı Rus Savaşları, 1877-78 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı, İstanbul 1935.

SOLMAZ, Gürsoy, Kerra, ALTUĞ: "Taht-Düzü Neresidir? Bu Coğrafyadaki Tarihi İzler", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,** S.61, Ankara, Aralık 2018, s.59-78

SÜKAN, Şadi: Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı, C. II, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

ŞİMŞİR, Bilal: İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1986.

ŞİROKRAD, Aleksandr Borisoviç: Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım, Balkanlar, 93 Harbi ve Sarıkamış, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

TANRIVERDİ, Mustafa: Çarlık Rusya'sında Tiflis Vilayeti (1846-1914), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

TANRIVERDİ, Mustafa: "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları), **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi,** 2017, S.2, ss.538-557.

TANRIVERDİ, Mustafa: Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

TANRIVERDİ, Mustafa: "1879 İstanbul Antlaşması Sonrasında Kars ve Batum'dan Göçlerin Bölgedeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Yansımaları", 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)- Vatan Neresi?- Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul 2019, s.418-430, ss.420.

The War Correspondence of The "Daily News" 1877-8: Continued From the Fall of Kars to The Signature of The Preliminaries of Peace, With A Connecting Narrative Dorming A Continuous History of The War Between Russia and Turkey, Macmillan and Co., London, 1878.

TOZLU, Selahattin: Zivin Savaşından Berlin Antlaşmasına Kadar Erzurum (1877/1878), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1991.

Türk Asker Büyükleri ve Zaferleri: Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa, "Askeri Yönü ve Türk Askerinin Kahramanlığı", T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Seri No: 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1984.

UÇAROL, Rifat: Gazi Ahmed Muhtar Paşa, TDV İslam Ansiklopedisi, C.13, s.445-448, İstanbul, 1996.

UÇAROL, Rifat: Mareşal-Ayan Meclisi Başkanı-Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919 Askeri ve Siyasi Hayatı, Derin Yayınları, İstanbul, 2015.

URAS, Esat: Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

UYAR, Mesut, Erickson, Edward J.: Osmanlı Askeri Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

ÜLKÜ, Osman: *"Osmanlı İmparatorluğu'nda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi,"* **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** S.27, Erzurum, 2007, ss. 245-270.

ÜLKÜ, Osman: Kars ve Ardahan Tabyaları, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2006.

VALBERT, G.: La Guerre Russo-Turque en 1828 et en 1877, Revue des Deux Mondes (1829-1871), Troisieme Periode, Vol. 24, No. 1, Paris, 1877, s. 212-222.

WALLACH, Jehuda L.: Bir Askeri Yardımın Anatomisi. Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919, Çev. Fahri Çeliker, Ankara, 1985.

YAPICI, Hakkı: 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011.

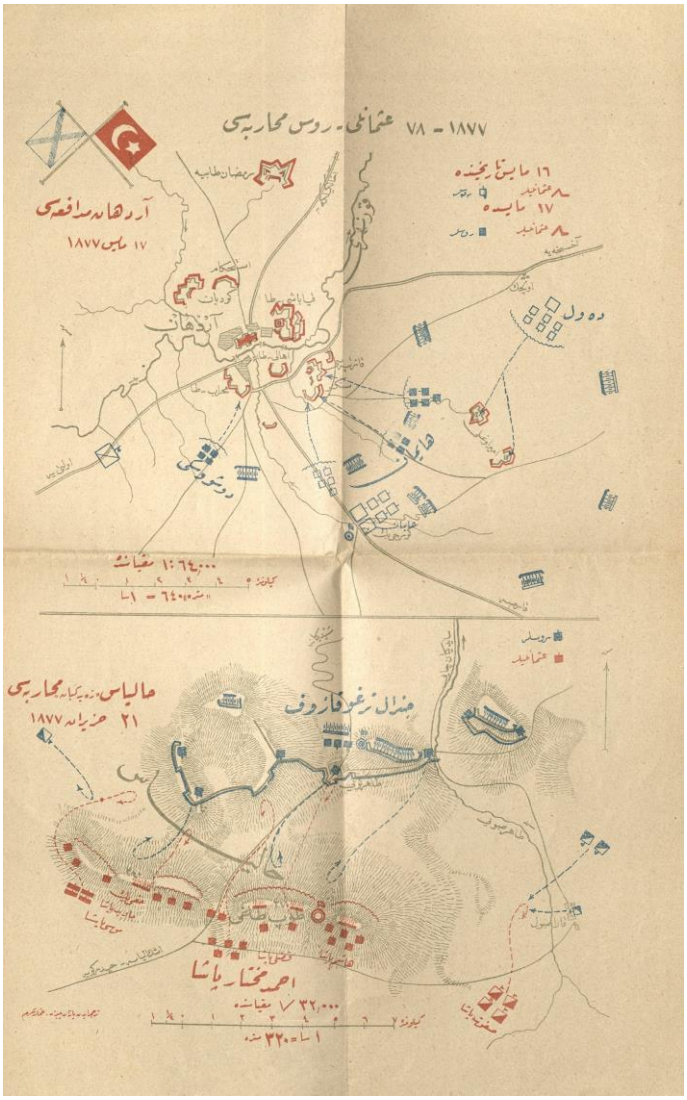
YEŞİLOT, Okan: Şah'ın Ülkesinde Rus Çarı I.Petro'nun İran Elçisi Artemiy Volınskiy'nin Kafkasya Raporu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.

YILDIZ, Muharrem: Dünden Bugüne Kafkasya, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006.

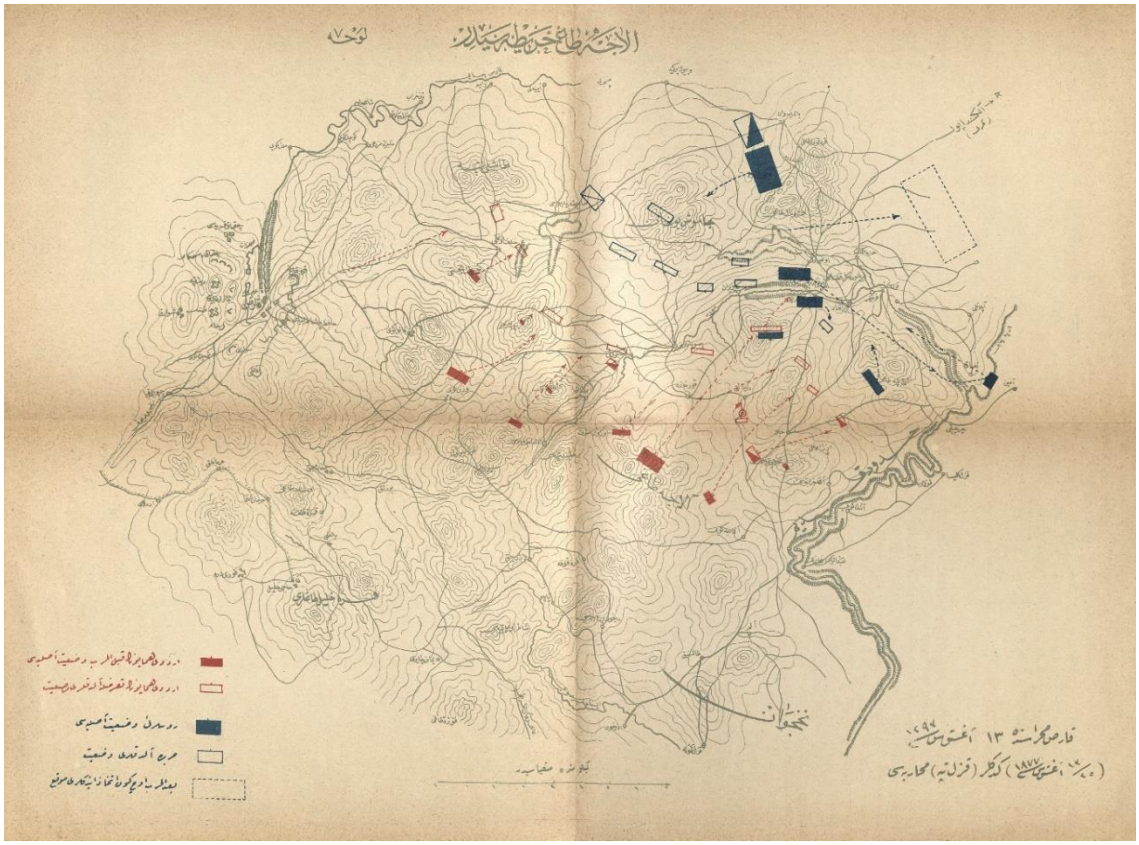
YÜKSEL, Hasan: "Kafkas Göçmen Vakıfları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi**, S.5, Ankara, 1994, ss. 475-490.

EKLER

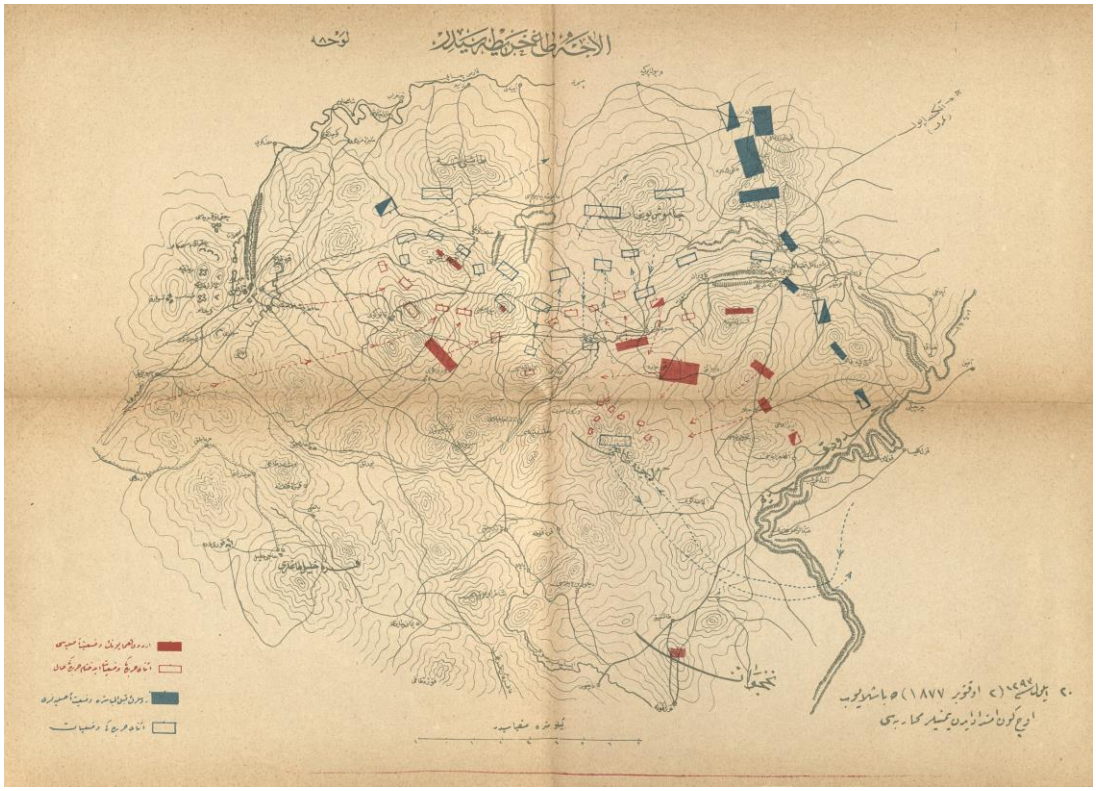
EK-1: Ardahan Müdafaası ve Halyas Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.11, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

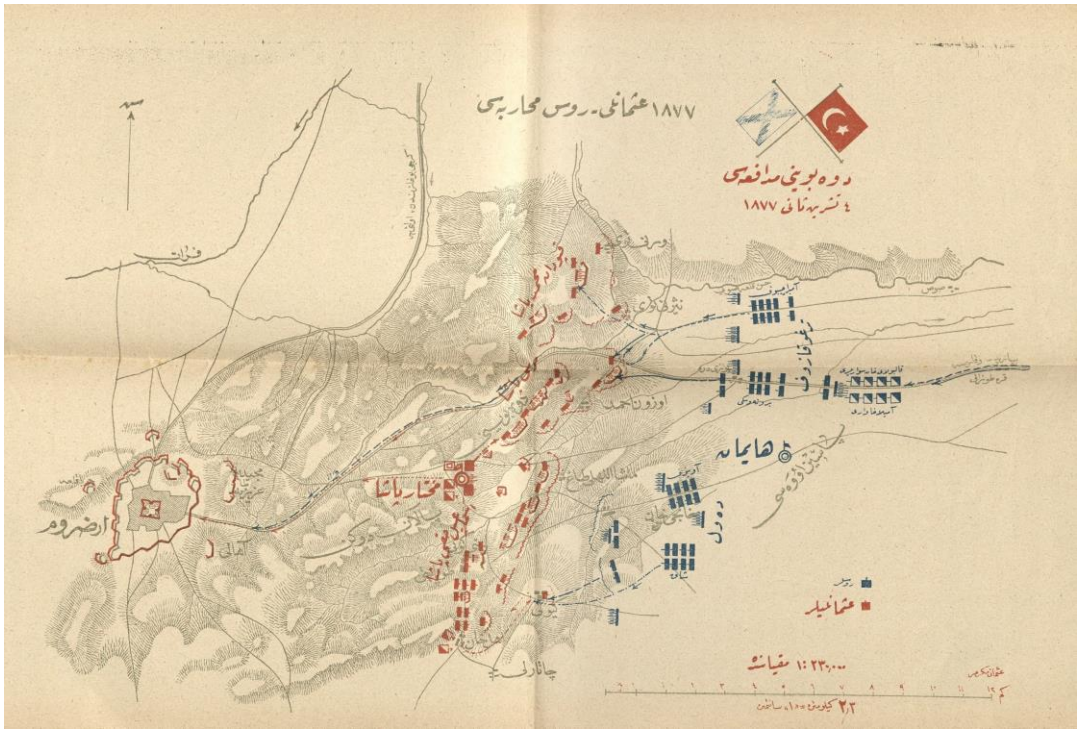
EK-2: Gedikler Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.7, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

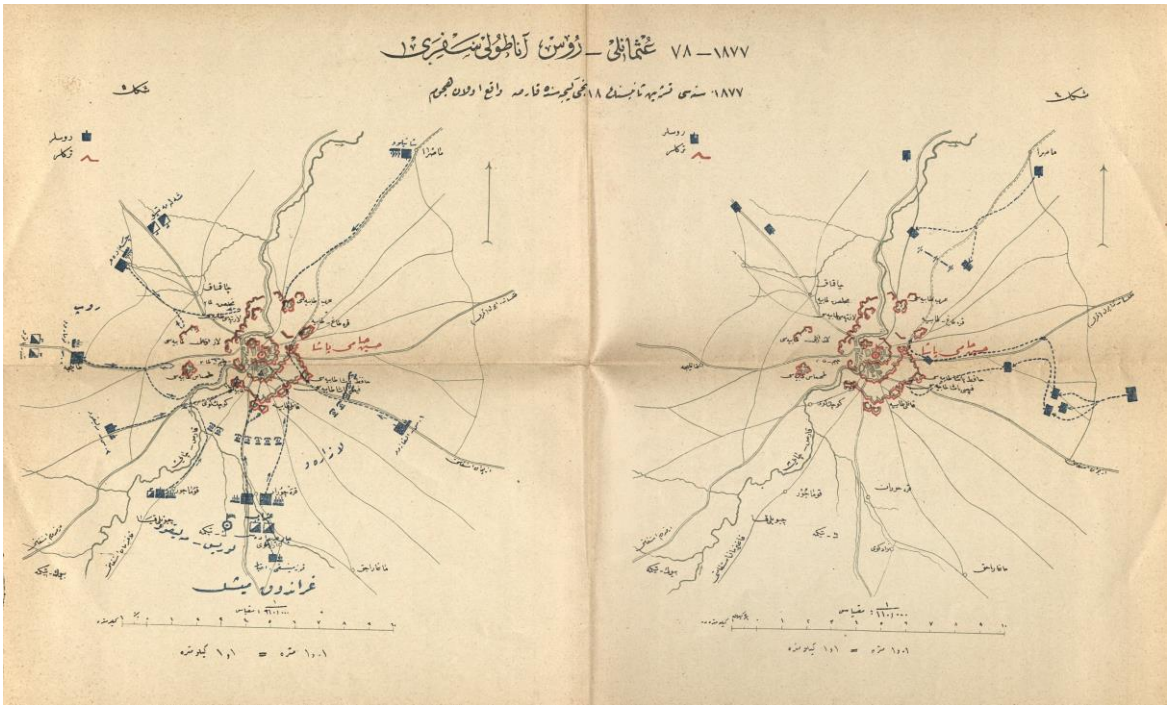
EK-3: İkinci Yahniler Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.5, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

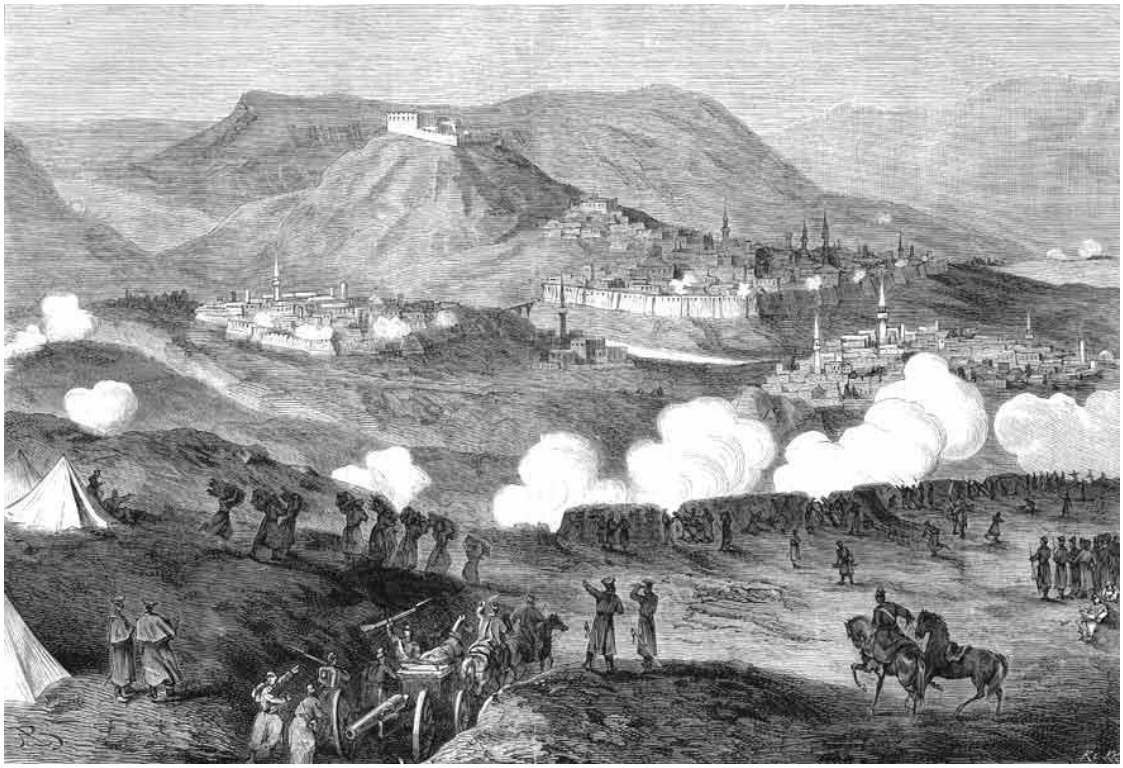
EK-4: Deveboynu Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.8, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

EK-5: Kars Muharebesi, 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi Krokileri, Milli Savunma Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, no: 1319, s.9, Erişim Tarihi: 6 Nisan 2020 (http://kutuphane.msu.edu.tr/medas/?arama=krokileri&detayliArama=&alanSablon=&konu=&tur=&gorunum=listeBuyuk&sno=1#katalog|256)

EK-6: Kars Kalesi Rus birliklerinin kuşatması altında, K. Krıjanovski tarafından yapılmış olan bir gravür, Eylül-Kasım 1877.

EK-7: Kars Kalesi'nin Düşüşü'nün tasviri, N. N. Karazin, 28 Ekim 1878.

